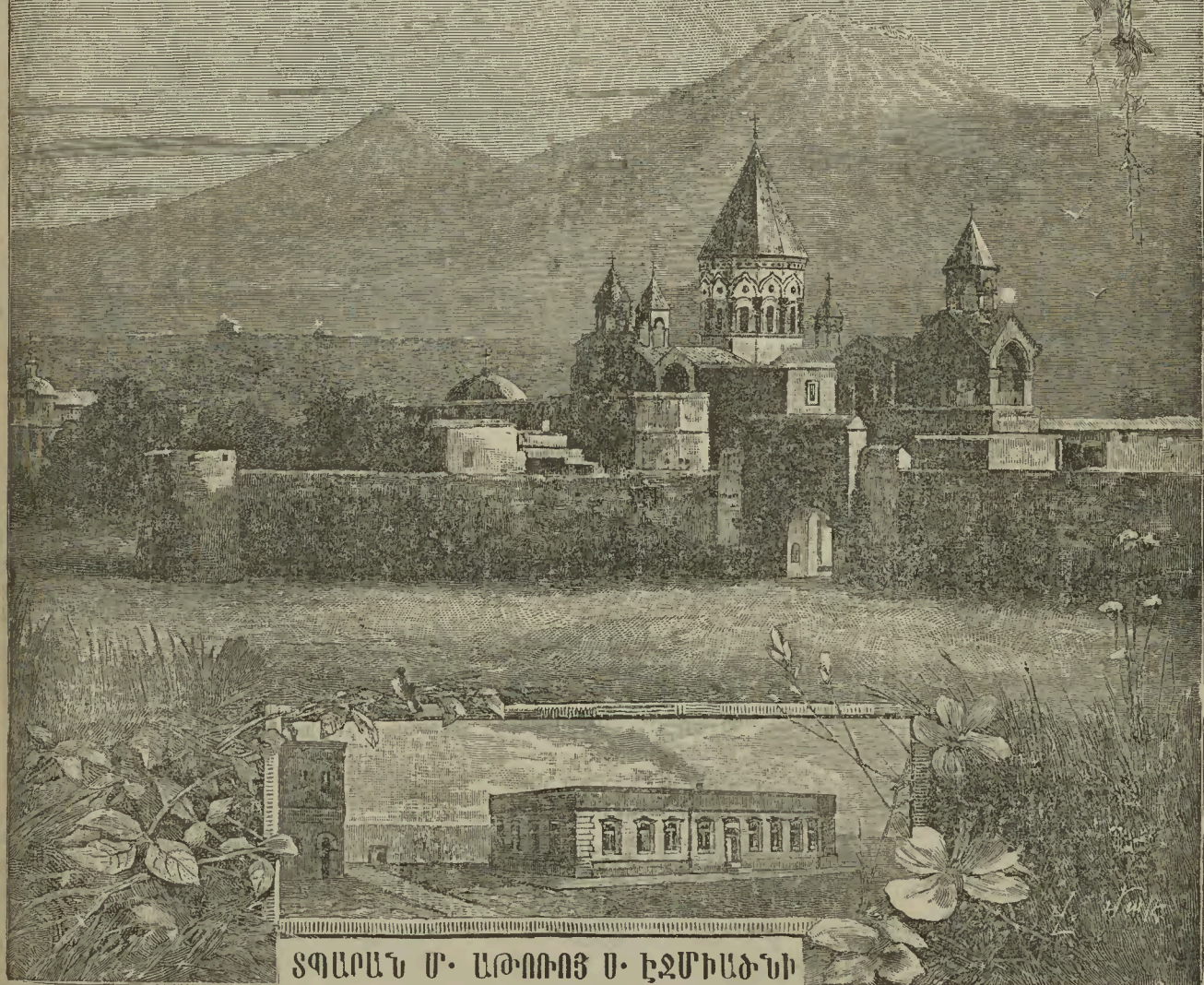

1900

ԹԻԻ Ը. Է Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ Է ՍԵՊՏԵՄԲ.

ՄԱՐԿ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՒՌՈՅ Ս. ԷԶՄԻԱՃՆԻ

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՈՆԵԿԱՆ

1. Քաղաքի և կոնգրեսի վեհափառ
Հայրապետի 371

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

2. Գլխավորի և եկեղեցի Գ.Վ. Յովսեփեան 373
3. Մայր աթոռ 378
4. Գ. Ճեմարան 381
5. ՏԱՃԱԿԱԿԱՅԳ 381

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

6. Օրթոդոքս, Կաթոլիկ և Բող. եկեղ. 383
7. Քրիստոնեությունից քարոզիչների գերը 2ի-
նական յուզումների մէջ. . . 393
8. Գլխավորի հոգևորականության հոգային
հարկի խնդիրը. Ն. Ս. Մելիք-Թանդեան 396

9. Գրեգոր Զանդեան 400
10. Երկրագործական անհրաժեշտ գիտելիքներ
(Հարունակելի) Գ. Ղ. 402
11. Հերակի գլխավորի կեանքից պատկերներ
Երուանդ Մովսիսեան 406
12. Քննությունից Ղարաբաղի բարբառի (Հա-
րունակելի) Հրաչեայ Յ. Աճառեան 411
13. Հայ ժողովրդական առասպելները (Հա-
րունակելի). Մ. Արեղեան 415

ԱՅԼԵԻԱՅԻԳ

14. Առողջապահական գիտելիքներ . . . 425
15. Սկարլատին . . . Բ. Միրաքեան 427
16. Մանրալուրդ 430

ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ ԱՐԱՐԱՏԻ

17. Երեք ձեռագիր մատենաներ (Հար. և
վերջ) Յ. Վ. Մովսեփեան 432

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱԿ

(28-րդ ՏԱՐԻ)

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ԼՐԱԳԻՐ

ՄԱԿԱՆ ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԻ ՆՈՅՆ ՊՐՕԳՐԱԿԱՆ
ԵՒ ՆՈՅՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՄԲ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ. «Մշակի» տարեկան գի-
նը 10 ընդլի է, տառն և մէկ և տառն ամսա-
նը՝ 9 ը., ինն և ութ ամսանը՝ 8 ը., եօթ ամս-
անը 7 ը., չորս ամսանը 4 ը., երեք ամսանը
3 ը., երկու ամսանը 2 ը. և մի ամսանը 1 ը.:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция «МШАКЪ»;
իսկ արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction du journal
arménien „MSCHAK“.

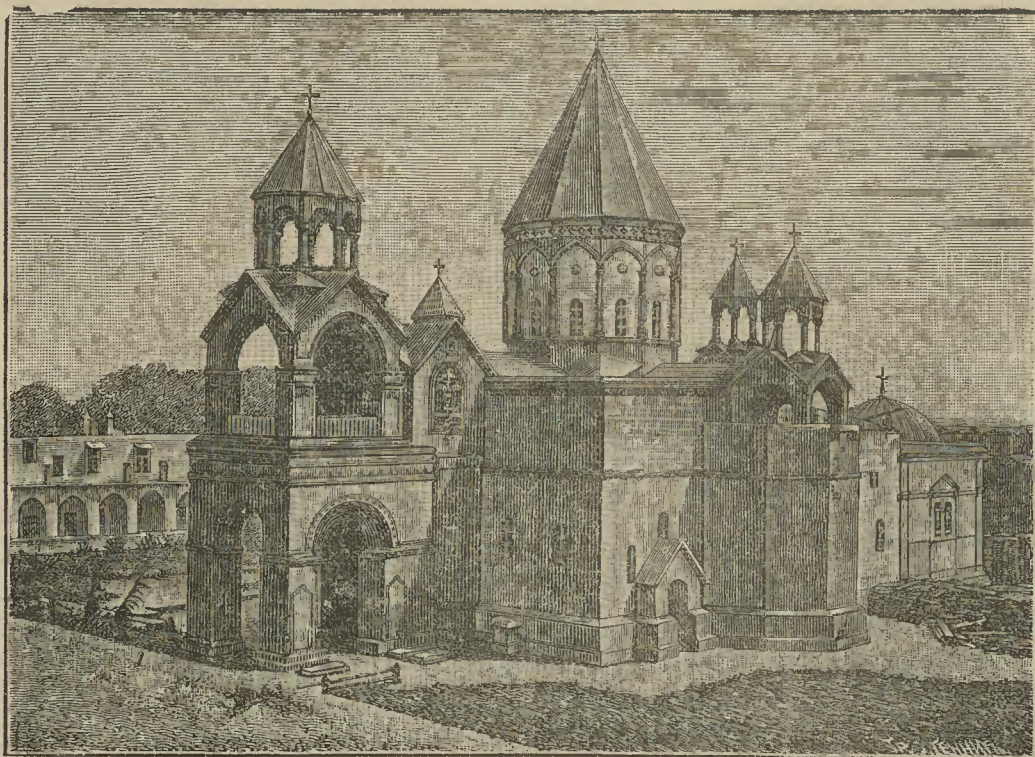
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 Բ.

Գիմի՝ Ерванду Ламаянцъ. Тифлисъ. Се-
минарія Нерсисянцъ

Ե. ՂԱԿԱՆՅ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԿԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒՌՈՅ

Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ.

ՌԵԽԹ. ԼԴ. ՏԱՐԻ } ՀԱՄԱՐ Է-ՐԴ և Թ-ՐԴ } ՕԴՈՍՏՈՍ և ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ. 1900 թ.

ՀԻ ԱՄԱՆԱԻ

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՄՈՐԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՀԱՐՇԱԴԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐ ԱԹՈՒՌՈՅ ՄԻՐՈՅ ԷՋՄԻԱՆԻ

1900

Дозволено цензурою 28 Сентября 1900 г. г. Тифлисъ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ВЛАДИСЛАВ ПЕРЕКРЕСТОВ

ВЪ ТИФЛИСѢ

ВЪ КНИЖНОЙ МАГАЗИНѢ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ВЪ ТИФЛИСѢ

ВЪ КНИЖНОЙ МАГАЗИНѢ

1900

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒՆԺԻ Ի ԿՈՆԳՐԵՍՍ ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Կոնգրակ յանուն Գեր. Թեմակալին Վրաստ. և Խմբելթի Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի որով առան նմա հրահանգք յաղագս նորոգութեան Վանուց աւաղ եկեղեցւոյ. թ. 628:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստորիային Երեւնայ, որով յայտնեցաւ զկարգմանէ քննչի ղեկմանցն Լեւոն քահ. ի Եղիբ Աւանի. թ. 641:

— Յանուն նոյն Կոնսիստորիայի որով յայտնեցաւ նմին ղՀայրապետական շնորհաց յաղագս ներկելոյ Ղեւոնդ, Յովհաննէս և Միքայէլ յանցաւոր քահ. ից. թ. 642:

— Յանուն Գեր. Տ. Գեորգ Արքեպոս. ի Սուրենեան, Գիւտ Ա. քահ. ի Աղանեսեանց, Պ. Պ. Գեորգայ Եւանգուլեանց, Արզարու Յովհաննիսեանց և Աղեքսանդրի Երիցեանց, որով կարգեցան Մնայուն Յանձնաժողով նորոգ կառուցեալ եկեղեց. պատմական թանգարանի պ. Աւետիքայ Բ. Գուկասեանց, որ ի գա. թի Վանաց աւաղ եկեղեցւոյ Տփիսեայ. թ. 660:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստ. Երեւնայ, յաղագս կոչելոյ յատեան իւր և յանդիմանելոյ ղԱրսէն քահ. Վաղարշապատայ ի պատճառս անիրաւ վարմանց իւրոյ ընդդէմ զաղթականի Յակոբայ Մուրադեան. թ. 691:

— Յանուն նորընտիր Հոգարարձութեան Թեմակ. Հոգ. Գարանդին Երեւնայ, որով հաստատեցան ի պաշտաման իւրեանց. թ. 701:

— Յանուն Հոգեւոր Կառավարութեան Ալէքսանդրապոլի, որով պատուիրեցաւ. թողուլ ընդ իրաւաւթութեամբ փանահօր փանուցն Հառիճոյ զպաղի արդիւնս շրջակայ տասն գիւղորէկցն. թ. 719:

— Յանուն Գեր. Թեմակալին Եւստարիոյ Տ. Ներսէս Արքեպոս. ի յաղագս քննելոյ ղգործ պատկալութեան Թեոդոսիայի Գարրիէլի Տ. Դաւթեան. թ. 740:

— Յանուն Փոխանորդաց փանահօրց, գործակալաց վիճակաց, որով յանձնարարեցաւ աջակցել Տեսչի Հոգեւոր Ճեմարանի Մ. Աթոռոյ Տ. Կարապետ վարդապետի ի ճանապարհորդութիւն նորին. թ. 761:

— Յանուն Արհիեպիս. Եջմիածնի, որով պատուիրեցաւ առնել կարգադրութիւն յաղագս վիճելի ջրոց փանքապատեան. Եղուարդ ղեկջ ընդ շրջակայ այլազգեաց. թ. 762:

— Յանուն Թեմակ. Վրաստանի և Խմբելթի Տ. Գեորգ Արքեպոս. ի որով յայտնեցաւ նմա զկարգումն Գեղամ վարդապետի յօյնական կառավարչի կայուածոցն Մարցայ. թ. 767:

— Յանուն նոյն Թեմակալի, որով յայտնեցաւ նմա ղկարգմանէ, Միքայէլ վարդապետի Դաւթեան ի փանահօր փանուցն Հաղբատայ. թ. 770:

— Յանուն Միքայէլ վարդ. ի որով կարգեցաւ փանահօր փանուցն Հաղբատայ. թ. 771:

— Յանուն կառավարչի կայուածոցն Մարցայ Թովմա վարդապետի, որով յայտնեցաւ նմա ղկարգմանէ Գեղամ վարդ. ի յօգնական իւր. թ. 773:

— Յանուն Արհիեպիս. Եջմիածնի, որով պատուիրեցաւ նշանակել ի վիճակային արդեանց Տփիսիայ ի տարին երկերիւր (200) ր. կենսաթոշակ պ. Մարտիրոսի Քէրէստիճեանց ի փարձ բազմամեայ ծառայութեան նորա ի Հոգեւոր Ասեանս. թ. 779:

— Յանուն Արհիեպիս. Եջմիածնի, որով յայտնեցաւ, եթէ յուժեալ է պատկն Տաճկահայրատակ Կարնեցի Տիգրանայ Տապաղեանց ի

պատճառս անյայտ բացակայութեան նորին. թ. 780:

— Յանուէն նորընտիր Հոգաբարձութեան Թեմակ. Հոգ. Դպրանոցին Արցախայ, որով Հաստատեցան ի պաշտաման իւրեանց. թ. 785:

— Յանուէն Գեր. Տ. Թեմակ. Շառնախոյ Եսայի Արքեպս. ի յաղագս ազատ կացուցանելոյ յապաշխարանաց իւրոց զՍահակ քահ. Մակարեանց. թ. 793:

— Յանուէն Հոգ. Կառավարութեան Նուխուշ, յաղագս Հոգալոյ զԾախս դատավարութեան կալուածոց վանուցն ճարկթի ի վիճակային արդեանց տեղոյն. թ. 822:

— Յանուէն Վանական Կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով պատուիրեցաւ տալ ճանապարհածախս Տ. Բաղրատ վարդապետի Վարդապետեան ի գնալ յԱսպահան պաշտամամբ Փոխանորդի Առաջնորդի. թ. 839:

— Յանուէն Սինօղի ս. Եջմիածնի, որով յայտնեցաւ զՀաստատութենէ Գեր. Տ. Գրիգոր եպս. ի Գառնակերեան Թեմակալ Առաջնորդ վիճակին Արցախայ. թ. 842:

— Յանուէն Տ. Գարեգին վարդապետի Սաթունեան, որով պատուիրեցաւ յանձնել Տպարանական Վարչութեան Մայր Աթոռոյ զժողովալ դրամն որ յանուէն տպագրութեան Աստուածաշունչ Ս. Գրոց գումարաւ 5345 ռ. թ. 843:

— Յանուէն Նախագահի Տպարանական ժողովոյ Տ. Աշոտ վարդապետի, որով պատուիրեցաւ ի հանգանակալ գումարէն վճարել մի հազար բուրլի ի գին նորոգ զնեալ մեքենային, որ վասն տպագրութեան Ս. Գրոց և զմնացեալ գումարն տալ յաւանդ ի գանձարան Մ. Աթոռոյ. թ. 848:

— Յանուէն Տ. Բաղրատ վարդ. ի Վարդապետեան, որով կարգեցաւ Փոխանորդ Առաջնորդի վիճակին Պարսկաստանի և Հնդկաստանի. թ. 849:

— Յանուէն Գեր. Թեմակալին Ատրպատականի Տ. Սահակ եպս. ի Այրաթեան, որով լուծեալ համարեցաւ պատին Գարադաղցի Սարգսի Բաբախանեան ընդ կնոջ իւրոյ Հուրիի ի պատճառս պոռնկութեան վերջնոյս. թ. 901:

— Բնդհանրական յանուէն ժողովրդեան թեմին Արցախայ (Վարդապետ), որով յայտնե-

ցաւ նոցա զկարդմանէ և զՀաստատութենէ Գեր. նորոգ Թեմակալի վիճակին Տ. Գրիգոր եպիսկոպոսի. թ. 902:

— Յանուէն վարչութեան Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ, որով յաւելաւ այլ ևս երեք հարիւր (300) բուրլի ի վերայ տարեթոշակի Մուշեղ սարկաւազի, որ ուսանի ի համալսարանս Ռուսիոյ. թ. 904:

— Յանուէն Սինօղի ս. Եջմիածնի, որով պատուիրեցաւ արձակել ի կողմանէ նախագահողի Ատենին զօրագիրս Սինօղի ի բացակայութեան Վեհ. Հայրապետի ի բաց առեալ օրագիրս պատկալութեանց, որք պարտին կազմել ի ներկայութեան Վեհ. Հայրապետի Ս. Սինօղի. թ. 911:

— Յանուէն Տ. Ղևոնդ վարդ. ի Յովակիմեանի, որով նշանակին նմա զործակիցք Մխիթար, Տիրայր և Կորիւն վարդապետք, որպէս անդամք յանձնաժողովի և պատուիրի տեսանել պատրաստութիւն յաղագս ընդունելութեան Արեգակնափայլ Շահնշահ ինքնակալին Պարսից ի պատճառս այցելութեան Նորին Մեծութեան ի Մայր Աթոռն Արարատեան. թ. 912:

— Յանուէն Գեր. Նախագահի և Հոգաբարձութեան Թեմակ. Հոգեւոր զպրանոցին Արցախայ, որով Հաստատի Տ. Բենիկ վարդապետն Տեսուչ զպրանոցին Շուշուայ. թ. 913:

Պարգևք Հայրապետականք.

Կոնդակ յանուէն Տ. Յովակիմ Ա. քահ. Մելեան ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյն Երևանայ, որով շնորհի նմա լանջախաչ վարդապետական ի արիտուր արգիւնաւոր զործունեութեան նորին յընթացս քառասուն և հինգ ամեայ ամբիժ ծառայութեան ի քահանայական կոչման իւրոյ. թ. 626:

— Յանուէն Տ. Բաղրատ վարդապետի Վարդապետեան, որով շնորհեցաւ նմա սեւ ծաղկեայ կերպասեայ փիլոն. թ. 850:

Հայրապետական օրհնութիւն.

Կոնդակ օրհնութեան յանուէն պ. Աւետիքայ Բ. Ղուկասեանց, յաղագս նորոգ կառուցեալ եկեղեց. պատմական թանգարանին

ծախիւք նորին ի դաւթի վանուց աւաղ եկե-
ղեցւոյ Տփլսեաց. թ. 650:

— Սրհնութեան և զոհունակութեան
յանուն նախկին Հոգարարձութեան գորանո-
ցին Երեանոյ փան արդիւնաւոր ջանիցն
յրնթացս պաշտօնավարութեան նոցին. թ.
702:

— Սրհնութեան և զոհունակութեան
յանուն պ. Գրիգորի Ջանշեանց, յաղաղս
նո իրարեւրութեան նորա բաղմովի գրեանց
Հոգ. Ճեմարանի Մ. Աթոռոյս. թ. 741:

— Սրհնութեան յանուն օրկին Աննա-
նոյ Թամիրեան Նուշեցւոյ. թ. 778:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ա.

Ոչ եկեղեցու ծագումն եւ ոչ նորա իս-
կական նպատակը անմիջական կապ ունի
գիտութեան հետ: Բրիստոս փիլիսոփայ չէր
եւ ոչ որեւէ գիտնական դարոցի հիմնադիր:
Նա եկել էր մարդկութեան Փրկիչը լինելու
գուտ կրօնական—քարոյական տեսակէտով:
Բրիստոնէութեան գոյութեան հիմնաքարը Յի-
սուսի գործն ու անձնաւորութիւնն է եւ հա-
ւատացեալների դէպի Նա ունեցած հաւատը:
Եկեղեցու հաստատութեան մեծ շէնքը այս
հաւատի վերայ է կանգնած իւր ծագման օ-
րերից մինչեւ այժմ:

Բրիստոնէութիւնը կրօն էր, իսկ կրօնը
ոչ գիտութիւն է եւ ոչ արուեստ, քայց քնա-
կան էր, որ հետզհետէ քրիստոնէական գի-
տութիւնն ու արուեստը ծագէր: Բրիստոնէու-
թիւնն հաստատուել եւ կեանք է ստացել
պատմութեան մէջ. շփուել է յունա—հռոմ-

մէական քաղաքակրթութեան հետ, իւրացրել
կամ լուսաբանել է հին քաղաքակրթութեան
այլ եւ այլ տարրերը, իւր համար նոր աշ-
խարհայեցողութիւն կամ փիլիսոփայութիւն
ստեղծել. այս զարգացման քնական հետե-
ւանքն էր քրիստոնէական գիտութեան ծագու-
մը: Բրիստոնէութեան մէջ միշտ էականը
կրօնական հաւատն է եղել միացած անա-
բատ քարոյականութեան հետ, քայց գիտու-
թիւնը ու արուեստն էլ միշտ յարգելի դաշ-
նակիցներ համարուել նորա զարգացման լա-
ւագոյն շրջաններում:

Բրիստոնէութիւն եւ գիտութիւն տարբեր են
միմեանցից, քայց նոքա հակադրութիւններ
չեն. Աւետարանի ազատ ոգին ամենեւին դէմ
չէ գիտութեան: Ընդհակառակն Աւետարանի
քարոզած քարոյական կատարելութեան հա-
մար նպաստաւոր միջոցներ են գիտութիւնն
ու արուեստը: Իսկական գիտութիւնը հետա-
մուտ է միմիայն ճշմարտութեան իսկ ճշմար-
տութիւնը ազատութիւն (Թովհ. ք. 32) եւ զօրու-
թիւն է տալիս մարդուն, ճշմարտութիւ-
նըն ըմբռնելու երկու ծանապարհ ունինք,
կրօն եւ գիտութիւն, երկուսն էլ մարդ-
կային սահմանաւոր հոգու համար միեւ-
նոյն Աստուծոյ տնօրէնութիւններն ու վերջ-
նական նպատակները հասկանալու միջոցներ:
Ոչ մի գիտութիւն, որ արդարեւ ինչ-
մուտ է ճշմարտութեան, վնասակար լինել
չէ կարող կրօնի համար. նոյն իսկ քնական
գիտութիւններն, որ ըստ երեւութին կապ
չունին հոգեւոր գիտութիւնների հետ, Աստու-
ծոյ իմաստութեան եւ ամենակարողութեան
յայտարարներ են: Բնական գիտութիւններից
յառաջ եկած Դիֆֆուլթիան աշխարհայեցո-
ղութիւնը, որ թշնամական դիրք էր բռնել
դէպի քրիստոնէութիւնը, Դիֆֆուլթիան էր,
որ վաղուց ջախջախուած է գիտութեան ա-
նաշառ դատաստանի առաջ:

Բ.

Արդարեւ եկեղեցու պատմութիւնը պար-
զում է մեր առաջ քրիստոնէական կրօնի,
գիտութեան եւ արուեստի քարեկամական
յարաքերութիւնը: Հէնց առաքելական շրջա-

նից նկատու՞մ է այդ իրողութիւնը, Աստուածային շնորհաց ընդհանուր ազդեցութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ առաքելները տարբեր են միմեանցից ընտրութեամբ եւ Գեղոս առաքելի մեծ գործունէութիւնն ու քրիստոնէութեան տարբեր հասկացողութիւնը նորա անհատականութիւնից զատ՝ կախումն ունէր եւ նորա կրթութիւնից։ Պօղոս իւր ժամանակի հրէութեան ամենամեծ գիտնականի՝ Գամաղիէի աշակերտն էր։ Այնուհետեւ պատմութեան ընթացքը գիտութեան եւ եկեղեցու սերտ դաշնակցութիւնն է հաստատում։ փառաւոր է այն շրջանը, երբ քրիստոնէութեան հոգու, քարոյականութեան հետ շաղկապուած է գիտութիւնը։ Եկեղեցու համարեա թուր մեծ պաշտօնեաները իրենց անձի մէջ կրօնականի հետ միացրել են եւ գիտութեան տարրերը։ Ամեն անգամ, երբ եկեղեցու վարիչները մոռացել են երկու գործոնների սերտ կապակցութիւնը, այդ եղել է ի վնաս քրիստոնէութեան ընդհանուր շահերի։

Քաղաքակրթական յառաջադիմութեան հոգին քրիստոնէութեան էական յատկութիւններից մէկն է։ Քրիստոնէութիւնն է բազմաթիւ ազգերի հոգեւոր քաղաքակրթութեան սկիզբը դրել։ մենք կենդրէինք յիշել Հայոց, Ռուսաց, Սլաւոնական միւս ազգերի, Գերմանացիների եւ Անգլիացիների դպրութեան եւ քաղաքակրթութեան ծագումը։ Քրիստոնէութեան զարգացումը առաքելական շրջանից յետոյ, ընթացակից է յունա—հռոմէական փիլիսոփայութեան եւ քաղաքակրթութեան իւրացման։ Պդատոնի, Արիստոտելի, Ստոյիկեանների, նոր պլատոնականների փիլիսոփայութիւնը ահագին դեր է խաղացել քրիստոնէութեան դաւանաբանութեան եւ աշխարհայեցողութեան կազմութեան ընթացքում։ Հին ժամանակի լուսաւորեալ քրիստոնեաների համար յունա—հռոմէական փիլիսոփայութեան եւ գրականութեան ուսումնասիրութիւնը քրիստոնէական գիտութիւն ստեղծելու աղբիւրն էր։ Հատագոյնների մեծագոյն մասը յունական կրթութիւն ստացած մարդիկ են։ Յուստինոս վկան փիլիսոփայ էր, Տերտուղիանոս իրաւաբան, Օրիգենէս իւր ժամանակի ամենամեծ գիտնականը։ Եկեղեցու նշանաւորագոյն հայ-

րերը՝ Ս. Աթանաս, Ս. Բարսեղ Կեսարացի, Դրիգոր աստուածաբան, Եովհան Ոսկեբերան, Կիրեղ Աղէքսանդրացի, Օգոստինոս եկեղեցու զարդերն են եւ նորա գիտնական ներկայացուցիչները։ Չորրորդ եւ հինգերորդ դարերը քրիստոնէական եկեղեցու ոսկեդարն էր ամեն կողմից, այս շրջանումն էին ծաղկում եւ վերոյիշեալ մեծ հայրերը, Աղէքսանդրիայի, Անտիոքի, Եղեսայի մեծ դպրոցները, Երուսաղէմի, Կեսարիայի մեծ մատենադարանները։ Հայոց եկեղեցու պատմութիւնն էլ նոյն իրողութիւնն է հաստատում։ Թարգմանիչների գործունէութեան հետ է կապուած Հայի ամենաքաղցր յիշողութիւնները։

Գ.

Գիտութեան զարգացման երեւոյթը եկեղեցու ծոցում՝ մասնաւոր շնորհից յետոյ՝ սահմաններ եւ նորա շրջանը։ Եկեղեցին կրօնական—հոգեւոր հաստատութիւն է, որ կոչուած է Աւետարանի սկզբունքներն իրականացնել կեանքի մէջ։ դորանով արդէն՝ սահման է գծում այն գիտութիւնների համար, որոնք եկեղեցու նպատակի հետ աւելի մօտ կապ ունին։ Ամեն գիտութիւն օգտակար է, քայց ամեն գիտութիւն անհրաժեշտ չէ եկեղեցու համար։ Այսպէս կոչուած հոգեւոր գիտութիւններն են, որոնք ծագել են եկեղեցու ծոցում եւ նորա գոյութեան համար օգտակար ծառայութիւններ մատուցել։ Այդ գիտութիւնների մէջ առաջին տեղը աստուածաբանութիւնն է ընուն՝ իւր ճիւղերով։ Աստուածաբանութիւնը ծագել է եկեղեցու զարգացման ընթացքում անհրաժեշտաբար։ Մենք արդէն ակնարկեցինք նորա ծագման պայմանները, այժմ՝ մի քանի խօսքով որոշենք նորա էութիւնն ու նպատակը։ Աստուածաբանութիւնը վերացական «մետաֆիզիկայ» չէ, ինչպէս հոչակում են մեր «լուսաւորեալ»ները առանց ամենաթեթեւ զաղափար ունենալու նորա մասին։ Ամեն մարդ քաջութիւն ունի չիմացած եւ հասկացած քաների ժաւին խօսել, այդ միայն արտօնութիւն է Գեղոսի համար։ Աստուածաբանութիւնը պարզապէս գիտութիւն է, որովհետեւ նորա ու

սուսմասիրութեան նիւթը պատմական տուեալներն են. այսինքն քրիստոնէական կրօնը իւր էութեամբ, ծագմամբ, զարգացմամբ եւ ներկայ վիճակով: Աստուածաբանական գիտութիւնը այնպիսի պատմական «լրջեման» է եւ իրողութիւնների լուսաբանութեամբ ու նկարագրութեամբ է զբաղուած, որ եկեղեցու կեանքն է կազմում: Այսպիսի գիտութեան մենք պատմական անունն ենք տալիս, թող մեր հակառակորդները մետաֆիզիկայ անուանեն:

Իսկ թէ պատմական գիտութիւնը որքան գործնական նշանակութիւն ունի, պարզ պէտք է լինի իւրաքանչիւր բանիմաց ընթերցողի համար: Պատմութեանն ենք պարտական ինչ որ ունինք մենք: Պատմութեան ծնունդն ենք մեր հոգեւոր բարիքներով, քաղաքակրթութեամբ: Առանց պատմութեան չենք կարող ըմբռնել եւ մեր կրօնի էութիւնը, որ մարդկութեան ամենաբարձր հոգեւոր բարիքն է: Պատմութիւնը մարդկային հոգու գիտակցութիւնն է ընդհանրապէս, իսկ կրօնը նորա ամենախորին խորհուրդը: Ի՞նչ կլինի մարդկութիւնը առանց այդ գիտակցութեան: Բրիստոնէական կրօնի եւ եկեղեցու մասին մեր գիտակցութիւնը սրող պատմական գիտութիւնը աստուածաբանութիւնն է: Մենք սիրել եւ յարգել կարող ենք միայն այն անձը, որի մարմնական եւ հոգեկան յատկութիւններին ծանօթ ենք, այնպէս էլ քրիստոնէական կրօնըն ու եկեղեցին ճշմարտապէս սիրել կարող ենք այն ժամանակ, երբ իրապէս ծանօթութիւն ունինք նորա էութեան եւ պատմութեան մասին: Ի հարկէ ուրիշ բան է հասկանալ կրօնի ճշմարտութիւնը եւ ուրիշ բան կրել նորա զօրութիւնը սրտի մէջ. կրօնը որպէս լոյս կարող է փայլել մեր աչքում առանց կրակ դառնալու մեր սրտում: Բայց անուրանալի է, որ կրօնական ճշմարտութիւնները կեանք դարձնելու գլխաւոր միջոցներից մէկը գիտութիւնն է: Կրթութեամբ կարելի է մի ժողովուրդ կրօնական դարձնել, իսկ կրթութեան բովանդակութիւնը, նիւթը գիտութիւնն է տալիս:

Դ.

Վերջին տասնեակ տարիներում մի զարմանալի երեւոյթ է նկատուում մեր ժողովրդի մէջ. նախնի Հայոց նոր սերունդը, կարծես, երես է սկսել դարձնել այն եկեղեցուց, որի համար նորա հայրերը պատրաստ էին ամեն ինչ զոհել: Այս տխուր երեւոյթը բազմաթիւ պատճառների հետեւանք է, բայց դոցանից մէկն էլ մեր կարծիքով այն է, որ ներկայ սերունդը շատ թոյլ հասկացողութիւն ունի մեր եկեղեցու պատմութեան ու կատարած քաղաքակրթական մեծ դերի մասին: Եկեղեցուց հեռացողների, նորա վերայ անտարբերութեամբ նայողների մի ստուար մաս այնպիսի մարդիկ են, որոնք գիտակցութիւն չունին եկեղեցու էութեան, նպատակի եւ կոչման մասին: Շատ դժուար կլինէր ընդհակառակն ցոյց տալ այնպիսի անձինք, որ կատարելապէս ծանօթ լինէին մեր եկեղեցու պատմութեան, ըմբռնած լինէին նորա ներկայ թշուառութեան պատճառները եւ քար ձգէին նորա վերայ: Ո՛չ, գիտակցութիւնը ցաւ եւ կարեկցութիւն կշարժէր եւ ոչ սառնութիւն կամ անտարբերութիւն: Հասկանալի է, որ մեր խօսքը վերաբերում է այսպէս կոչուած կրթուած դասակարգին: Բայց դէպի եկեղեցին նկատուած անտարբերութիւնը միայն այս դասով չի սահմանափակուում. կրթուած հասարակութեան մէջ երեւան եկած ծիշը կամ սխալ գաղափարները զանազան միջոցներով տարածուում են եւ հասարակ ժողովրդի մէջ, Գիւղերումն էլ շատ անգամ նոյն թեթեւամիտ դատողութիւններն ենք լրտում, նոյն անպատկառ վերաբերմունքը նրկատում դէպի հայ եկեղեցին եւ եկեղեցականութիւնը: Ինչպէս յատուկ է մեր լրագրական հերոսներին: «Ինչ ցանես» այն էլ կհնձես:

Սակայն այս ակնարկներով մեր արատները ջնջել չենք կամենում. մեր եկեղեցականութիւնը բարոյական, դրական զօրութիւն լինէր, նորա անդաստանի մէջ ցանուած որովհետեւ ասպատաժների վերայ կընկնէին: Մեր պարտագանցութիւնները, մեր անհաւատարմութիւնն ու խաւար հասկացողութիւնը դէպի եկեղեցու սպասաւորի կոչումը նոյնպէս կործա-

տարեր հետեւանքներ են ծնում, ինչպէս եկեղեցականութեան երդութեալ թշնամիների գործունէութիւնը: «Լաւ էր եթէ ներէիք փոքր մի եւ իմում անզգամութեանս» եկեղեցու ներկայ վիճակը եւ մեր սէրը դէպի ընդհանրութեան հոգեւոր Մայրը, ստիպում է փոքր ինչ «անզգամ» լինել: Թող ներուի մեզ այս համարձակութիւնը: Մի անգամ ընդ միշտ պէտք է պարզուի մեզ համար, որ ամեն մի անձն կամ հաստատութիւն վաղ թէ ուշ պէտք է ընկնի, կորցնէ իւր քարոյական հեղինակութիւնը, եթէ նա իւր կոչման քարձրութեան վերայ չէ կանգնած: Թուլացել է մեր եկեղեցականութեան քարոյական հեղինակութիւնը, որովհետեւ իւր կոչման քարձրութեան վերայ չէ կանգնած: Տասնեակ տարիներից ի վեր արծարծուում է քահանայական հարցը ու մենք դեռ մի քայլ առաջ չենք գնացել. այս խնդրում մեզ է ոչ միայն ժողովուրդը, այլ և մեր հաճութեանը: Իսկ ամեն մեղք իւր պատիժն է ստանում եթէ զոյժուն ու ապաշխարութիւնն ուշանում է.... Ինչպէս մարմինը անունդ է պահանջում, այնպէս եւ հոգին: Հայ ժողովրդի հոգեւոր ստնդուն մեր եկեղեցու ապաստարանութիւնն է, քայց որը տարաբաղդաբար զրկում է հետզհետէ կաթից: Մեր եկեղեցականութիւնը քարոյական հեղինակութիւն պահպանել չէ կարող: Ինչ և ոչ հասարակ է քարոյակէ ժողովրդի քարոյ լինել: Կոյրը կոյրին առաջնորդ լինել չէ կարող, իսկ արտաքին շինովի միջոցներով երբէք չենք կարող երկար ժամանակ դիք պահպանել:

Ե.

Այս նկատողութիւններից ինքնին հետեւում է, որ մեր եկեղեցու վերակենդանութեան էական պայմաններից մէկն էլ գիտութիւնն է, յատկապէս աստուածաբանական գիտութիւնը: Կրթկնում ենք, որ եկեղեցու կեանքը անմիջապէս գիտութիւնից չէ ծագում, նորա աղբիւրը Յիսուսի անձն ու Աւետարանն է, քայց գիտութիւնը նկարագրելով եւ լուսաբանելով եկեղեցու կեանքը, քննադատութեան ենթարկելով նորա ան-

ցեալը, ցոյց է տալիս թիւրն ու սխալը, ճշմարտն ու յաւիտենականը եւ նոր սկզբունքներ հանում ներկայի եւ ապագայի համար: Եկեղեցու կեանքի եւ պատմութեան մէջ եւս որոմն ու ցորենը խառն են, գիտութիւնն է, որ մաքրում, զտում է պիտանին անպիտանից: Աստուածաբանական գիտութիւնը եկեղեցու ինքնաքննադատութիւնն է, որից նորա ինքնագիտակցութիւնն է քղխում, իսկ ինքնագիտակցութիւնը հեռու դուրս յաւիտենական ամենակարեւոր պայմանն է:

Յառաջադիմութիւն քարոզում է մեզ Աւետարանը, պատմութիւնը եւ Աստուծոյ տեսանելի աշխարհը: Բայց քարոյական յառաջադիմութեան ամենախոշոր հաստատութիւնը եկեղեցին է. նա պէտք է ուրեմն ոչ միայն «տուն աղօթից», այլ եւ գիտութեան, իմաստութեան լինի, որպէս գիտակցական հաւատոյ, սիրոյ եւ յուսոյ հաստատութիւն: Սակայն, մեր ասածներից չպէտք է եզրակացնել թէ Հայաստանեայց եկեղեցու փրկութիւնը միմիայն գիտութեան մէջն ենք տեսնում, առանց կրօնական վերածնութեան ի զուր կանցնեն, մեր ջանքերը, ամենից առաջ պէտք է հոգով եւ սրտով քրիստոնեայ դառնանք. քայց ներքին վերածնութեան զրկաւոր օժանդակներից մէկը եկեղեցական գիտութիւնն է, որի վերայ հրաւիրում ենք մեր ընկիմաց հասարակութեան ուշադրութիւնը:

Եկեղեցու գոյութիւնը պահպանելու, նորա քարոյական ազդեցութիւնը ժողովրդի մէջ զօրացնելու էական պաշտօնները վարչական հաստատութիւններն են՝ առաջնորդութիւններն ու յաջորդութիւնները, քարոզչութիւնն ու քահանայութիւնը՝ քայց հէնց այդ պաշտօնէութիւնների յարգը քարձրացնելու համար է, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում գիտութիւնը: Եկեղեցականի հոգեւոր զէնքը գիտութիւնն է, ինչ է զինուորը պատերազմի դաշտում առանց զէնքի: Ով պաշտպանում է տգիտութիւնը, նա սիրտ չունի ճշմարտութեան համար, որովհետեւ քարոյական գիտութիւնը հետամուտ է միմիայն ճշմարտութեան: Բոլոր ճանապարհները դէպի Հոգւմ են տանում, քայց երկու ճանապարհ կայ միայն

9.

Ծմարտութեան հասնելու համար. կրօնի եւ գիտութեան ցոյց տուած ճանապարհները: Իսկ Տիրոջ խօսքի համաձայն մարդկութեան ամենամեծ բարիքը, ներքին, քարոյական ազատութիւնը Ծմարտութիւնից է բղխում. «Եւ Ծմարտութիւնն ազատեցէ զձեզ»:

Շերկայ եկեղեցականներս շատ քանով երախտապարտ ենք մեր նախորդներին, նոքա մինչեւ իսկ ներկայ մօրով գիտութիւն չունենալով հանդերձ՝ իրենց հաւատարմութեամբ, աւանդապահութեամբ եւ նախանձախնդրութեամբ պահպանել են նախնեաց թողած ամենամեծ ժառանգութիւնը, քայց այսօր անհրաժեշտութիւն է դարձել, որ նախայիշեալ յատկութիւնների վերայ աւելանայ եւ գիտութեան ոգին: Աւանդութիւնը երկար ժամանակ պահպանում է սրբազան ժառանգութիւնները, քայց առանց գիտակցութիւնը կենդանացնող միջոցների. նա աղօտանում է եւ կորցնում իւր զօրութիւնը: Ոչ մի ժամանակ այնպիսի անհրաժեշտութիւն չէ զգացուած հին ուսումնասիրելու, անցեալի Ծմարտի սկզբունքները նոր շինութեան հիմք դարձնելու համար, ինչպէս այժմ: «Ժառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն» — Հայաստանեայց եկեղեցու զոյութեան արմատը նորա անցեալն է, որից նոր ուստեր պիտի աճին պտղաբեր լինելու համար: Բայց այս ամենը պարզուել եւ մարդկանց սրտում հաստատուել կարող է գիտութեան միջնորդութեամբ: Նա միայն կարող է փոշիների տակից նոր ճշմարտութիւններ հանել, նա միայն կարող է քաւասաններ գտնել վիրաւոր կողմերը բուժելու համար: Առանց գիտութեան հոգեւոր կեանքի մէջ անշարժութիւն, կոզիացում յառաջ կգայ, որ դէպի մեռելութիւնն է տանում: Կարճ ասենք հայ վարդապետը պէտք է ծեմարանական կրթութիւն ունենայ, իսկ քահանան գոնէ դպրոցական: Շատ խոշոր դժուարութիւններ կապուած են այս նպատակն իրագործելու հետ, քայց հաւատացած ենք, որ մեր հոգեւոր վարչութեան եւ ժողովրդի հետեւողական ձգտումն ու ջանքերը կխորտակեն բոլոր դժուարութիւնները:

Այս բոլորից յետոյ անցնենք մեր գործնական վերջաքանին, որ յօդուածիս իսկական նպատակն էր: Նախընթաց պրակնելով՝ փորձեցինք ցոյց տալ եկեղեցու եւ գիտութեան կապը, գիտութեան անհրաժեշտութիւնը եկեղեցու մօտաւոր եւ քարոյական յառաջադիմութեան համար, այժմ պէտք է տեսնենք, թէ ինչպէս կարելի է այլ նպատակն իրագործել: Գիտութիւն ստեղծելու եւ մշակելու համար անհրաժեշտ են հետեւեալ երեք պայմանները. ա) գիտնական պատրաստութիւն ունեցող մարդիկ, ք) մարտնչական եւ գ) պատրաստ աշխատութիւնները հրատարակելու միջոց:

Առաջին կէտն արդէն ի նկատի է առնուած. հանգուցեալ Մակար կաթողիկոսի օրով սկսուել, քայց ներկայ Հոգեւոր Տիրոջ հայրապետական առանձին ուշադրութեան առարկայ է դարձել այն հանգամանքը, թէ պէտք է Մայր Աթոռի ծեմարանաւարտ միաբաններից երիտասարդներ ուղարկել Ռուսաստանի եւ արտասահմանեան համալսարանները այլ եւ այլ գիտութիւնների մէջ կատարելագործուելու եւ ծեմարանում ուսուցչական պաշտօն ստանձնելու համար: Հոգեւոր Տիրոջ ցանած քարի սերմերն սկսում են պտուղ տալ. Մայր Աթոռ են վերադառնում հետզհետէ ուղարկուած երիտասարդ վանականները նշանակուած նպատակին ծառայելու: Գիտութեան համար աշխատաւորներ պատրաստելու գործը այսպիսով խելացի կերպով կապուած է մեր միակ հոգեւոր ծեմարանի յառաջադիմութեան հետ. ծեմարանի յառաջադիմութիւնը նշանակում է Հայ եկեղեցու գիտութեան յառաջադիմութիւն. թէեւ ծեմարանն ինքնըստինքեան դպրոց է, գիտութեան մատակարար եւ ոչ մշակող, քայց ուսուցիչների ձեռքով պէտք է մշակուի այն գիտութիւնը, որ հայ եկեղեցին իրենց պէտք է լինի: Մայր Աթոռի հովանու տակ է հաստատուած մեր միակ բարձրագոյն հոգեւոր դպրոցը, նոյն Աթոռի հովանու տակ եւս պէտք է ծնուին եւ զարգանան այն գիտութիւնները, որ կապուած են մեր եկեղեց-

ցու գոյութեան հետ: Մայր Աթոռը կրօնական եւ վարչական կեդրոն է Հայաստանեայց եկեղեցու համար: Նա պէտք է առաջին կեդրոնը եւ հեղինակութիւնը լինի եւ հայագիտութեան համար ընդարձակ մոքով:

Նոյն իսկ հանգամանքները նպաստաւոր են այն գաղափարի համար, թէ Մայր Աթոռը պէտք է լինի ընդհանուր հայութեան մշտաւոր կեդրոնը: Մենք յիշեցինք նոցանից մէկը, Ճեմարանը իւր վարդապետ ուսուցչական խմբով: Եւ շտուով ենք առանձնապէս այս վերջին գաղափարը, որովհետեւ ոչ միայն պատշաճ է, որ հոգեւոր գիտութեան դասատուն հոգեւորական լինի, այլ եւ Մայր Աթոռի նիւթական սուղ միջոցները չեն ներուժ մեծամեծ ոռծիկներ տալ այն չափով, ինչպէս հարկաւոր է վարձատրել քարծրագոյն դպրոցի դասատուին: Հասարակական ուսուցիչը շարժական 6 դասից աւելի չպէտք է ունենայ, դեռ առաջին տարիներում՝ աւելի քիչ, եթէ կամենում ենք, որ նա գիտութիւն մշակէ: Իսկ Մայր Աթոռը վեց դասի համար 1500—2000 ր. վճարել չէ կարող. առանց այն էլ նա Ճեմարանի համար իւր կարողութիւնից կրկնակի աւելի զոհողութիւններ է անում: Բայց վարդապետ ուսուցչին կարելի է քշով քաւականացնել եւ միջոց տալ, որ նա սակաւթիւ դասեր վերցնելով հնարաւորութիւն ունենայ գիտութեամբ զբաղուելու:

Երկրորդ նպաստաւոր հանգամանքը հայագիտութեան գոյութիւնն է: Բացատրութեան հարկ չկայ, թէ առանց մատենադարանի գիտութիւն ծաղկել չէ կարող: Իսկ արդ, Մայր Աթոռում արդէն եւրոպական մոքով մատենադարան կազմելու սկզբնաւորութիւնն ունինք: Հայ ծեռագիրների ամենամեծ մատենադարանը Մայր Աթոռինն է, որ միլիոններ ծախսելով հանդերձ նմանը հաստատելու հնարաւորութիւն չկայ, իսկ տպագրութեամբ գրքերի թիւը Մայր Աթոռի եւ Ճեմարանի մատենադարանը միասին հաշուելով 20000-ից աւելի է: Ի հարկէ այս մի շնչին թիւ է քառի իսկական մոքով գիտնական մատենադարան կազմելու համար, բայց դարձեալ մի ժողովածու է, որ արհամարհել չի կարելի: Այսպիսի սկզբնաւորութիւնից յետոյ՝ ամենեւին դժուար չէ մի

քանի տարուայ ընթացքում՝ հայկական գիտութիւնների համար լիակատար մի մատենադարան կազմելու, եթէ մեր քանիմայ հասարակութիւնը կամենար գնահատել այսպիսի մի գործ:

Երրորդ նպաստաւոր հանգամանքը նոյն գաղափարի համար Մայր Աթոռի տպարանն է: Բաւական չէ միայն գիտնական աշխատութիւններ պատրաստելը, պէտք է միջոց ունենալ նաեւ տպագրութեամբ ընդհանրութեան մատչելի դարձնել: Մայր Աթոռի տպարանը որքան եւ թերի եւրոպական մոքով քարեկարգ տպարան դառնալուց, բայց Կովկասի մէջ աչքի ընկնող տպարաններից մէկն է: Տպարան ամեն տեղ կայ, բայց փոքր յարմարութիւն չէ Մայր Աթոռի մէջ, քարծրագոյն դպրոցի, մատենադարանի կողքին եւ տպարան ունենալ: Չհաշուելով մանր միւս մեքենաները, տպագրութեան համար ունինք երկու մեծ արագատիպ մեքենայ: Ունինք նոյնպէս ծուլարան, որ քարեկարգ վիճակի մէջ դրուելուց յետոյ՝ շատ օգտակար կարող է լինել: Սակայն մեր հասարակութիւնը չպէտք է մոռանայ, որ Մայր Աթոռը իւր քազմութիւն հոգսերի մէջ անկարող է մեծամեծ ծախսեր անել գիտնական թանգ հրատարակութիւնների համար, որքան եւ չկամենար շահի տեսակէտով նայել տպարանի վերայ:

Ապա ուրեմն «տուք եւ տացի ծեղ»:

Գ. Վ. ՅՈՎԻԹԵԱՆ.

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ

Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽԱՆԱԳԱՐ ՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԵՐ

Նորին Վ. հափառութիւնը օգոստոս 27-ին Մայր Աթոռից ուղեւորուեց Երևան. 28-ին Երևանից բարձ. Տ. Գարեգին փորդապետ Ստեփանեանցի ուղեկցութեամբ Ելինովկայ ուր և զիշերել բարեհաճից: Դիլիջանում 29-ին մեծ. պ. ինժինէր Նարայեանցի ամբարանցում ձաշելուց և հանգստանալուց յետոյ՝ իւր ճանապարհը շարունակեց դէպի Հաղարձին: Այս դարաւոր վանքը, ինչպէս յայտնի է նորոգւում է այժմ Ս. Հայրապետի հոգացողութեամբ. երկու օր այնտեղ հանգստանալուց

և կարևոր հրահանգներ տալուց յետոյ՝ Ն. Ս. Ստուժիլսկին, 31-ին առաւօտեան ժամը 6-ին ուղևորուեց զէպի Տփլիսա։ Աղօտաֆա կայարանում Նորին Սրբութեան զիմուորեց Վր-բաստանի և Իմերեթի Սրբազան առաջնորդ Գէորգ Արքեպիսկոպոսը իւր հետ ունենալով Արժ. Յովհաննէս վարդապետին և մի քանի քահանայք։

Նորին Սրբութեան և ուղեկիցների համար պատրաստուած էր Սալոն վագոն. 31-ի երեկոյեան Նորին Սրբութիւնը մուտ գործեց Տփլիսա։ Կայարանում՝ վագոնի մէջ բազմ ունեցան Սրբազնապետն Հայրապետի աջը համբուրելու Տփլիսի Պ. Աստիկանապետը, կայարանի զլխաւորը, պատուաւոր քաղաքացիք և բարձ. Բաղրատ վարդապետի առաջնորդութեամբ 10-ից աւելի քահանայք, որ ընդառաջել էին Սրբ. առաջնորդի կարգադրութեամբ։ Նորին Սրբութիւնը իւր համար յատկապէս պատրաստուած շքեղ կառքի մէջ բազմելով ուղևորուեց զէպի Վանուց աւագ եկեղեցին, ուր հոգևորականութիւնը եկեղեցական թափօրով ընդունեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Պետին Հրաշափառ շարականով։ Եկեղեցւոյ ընդարձակ գաւիթը լիքն էր հազարաւոր ժողովրդով. Նորին Սրբութիւնը օրհնեց ամենքին պահպանիչով և մտաւ առաջնորդարան։

Սեպտեմբեր 1-ին Նորին Սրբութեան այցելեց և բարի դալուստ մաղթեց նահանգապետի պ. օգնականը (պ. նահանգապետը բացակայ էր) և բազմաթիւ քաղաքացիք։ Նորին Սրբութիւնը Սեպ. 5-ի առաւօտեան 11 ժամին Տփլիսի թեմակալի, Սաթուռեանց և Թաւաթալեանց վարդապետների ուղեկցութեամբ այցելութեան գնաց կառավարչապետի օգնական գեներալ լեյտինանտ Ֆրէդէրիկ. մի ժամից յետոյ կառավարչապետի պ. օգնականը փոխ այցելութիւն տուեց Նորին Վեհափառութեան։

Սեպտ. 7-ին Նորին Սրբութիւնը բարեհաճեց կէս օրից յետոյ լիւր ընդունել պ. Կոստանդին Քէյտերի Նաւթլուզի ամարանոցում. 8-ի երեկոյեան Ղարսի գնացքով բարեհաճեց ուղևորուել զէպի Ալեքսանդրապոլ։ Սրբազան առաջնորդի կարգադրութեամբ Նորին Սրբութեան համար պատրաստուած էր Սալոն վագոն։ Տփլիսի կայարանում Նորին Սրբութեան օրհնութիւնն ստացան սրբազան առաջնորդի

հետ և շատ քահանայք ու քաղաքացիք։ Վեհափառ Հայրապետը ժամանեց Ալեքսանդրապոլ 9-ին առաւօտեան ժամը 8-ին. Կայարանում զիմուորեցին Նորին Սրբութեան տեղւոյն Յաջորդ արժ. Մատթէոս վարդապետը, քահանայք և քաղաքացիք։

Նորին Սրբութիւնը իւր համար յատկապէս պատրաստած կառքի մէջ բազմելով ուղևորուեց յաջորդարան, որ շքեղ կերպով դարդարուած էր. անթիւ բազմութիւն լցուել էր յաջորդարանի փողոցը. Հոգևորականութիւնը ընդունեց Հայրապետին յաջորդարանի զլխաւոր մուտքի առաջ. 10-ին Նորին Սրբութիւնը պատարագի ժամանակ իջաւ Ս. Նշան եկեղեցին և մի սրտառուէ քարոզով մխիթարեց բարեպաշտ ժողովրդոց։ 11-ին առաւօտեան ժամի 9-ին Նորին Սրբութիւնը բարեհաճեց Ապարանի վերայով ուղևորուել զէպի Մայր Աթոռը, բազմաթիւ ուղեկիցներին օրհնեց քաղաքից դուրս, որոնք Նորին Սրբութեան աջը համբուրելով վերադարձան։ Արժ. Մատթէոս վարդապետը Նորին Սրբութեան ուղեկցեց մինչև Նորաշէն զիւղը։ Վեհափառ Հայրապետը զիշերեց Բաշ-Ապարանում. 12-ին Կարբի զիւղից վեր զիմուորեցին Նորին Սրբութեան արժ. Աշոտ, Կարապետ, Տիրայր և Կորիւն վարդապետները։ Հոգևոր Տէրը ճաշեց Մոկնու Ս. Գէորգ վանքում և երեկոյեան քաջառնով ժամանեց Մայր Աթոռ։

— Արցախի թեմի նորահաստատ առաջնորդ Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս Դատնակերտան օգոստոսի 31-ին հրաժեշտի ողջոյնը տալով միաբանութեան՝ մեկնեցաւ իւր նոր պաշտօնատեղին՝ Շուշի։

Հեռոհեմէ Մայր Աթոռ դարձան Արժ. Տեառք Տիրայր, Մամբրէ և Եգնիկ վարդապետները։ Առաջինը երեք տարի վաքում էր Շուշուայ թեմական գաղանացի տեսչութիւնը, երկրորդը Հոգևոր Տիրոջ բարձր հրահանով երկու տարուց ի վեր Կիւմուտ ուսումնասիրում էր վանական մոմագործութեան արհեստը նոյնը Մայր Աթոռում հաստատելու նպատակով, իսկ երրորդը Գերմանեայում համեմատական լեզուաբանութիւն էր ուսանում, որ ամառուայ վեցամեակի վերջում՝ զոքոտրական քննութիւն տալուց յետոյ՝ Մայր

Աթու դարձաւ: Արժանապատիւ Հօր դորա-
րական շարադրութեան վերնագիրն է, Beiträge
zur alt armenieschen nominalen Stammbildung.

Սեպտ. 1-ին Մայր Աթու վերադարձաւ
նաև Տ. Գարեգին փարզ. Յովսէփեան, որ
ծանր հիւանդութեան պատճառով երկար
ժամանակ հեռացած էր Մայր Աթուից: Նորա
բացակայութեան ժամանակ «Արարատ»-է խզւե-
րագրութեան գործը ղեկավարում էր ձեռնա-
րանի տեսուչ բարձր. Տ. Կարապետ փարզա-
պետը:

Սեպտ. 12-ին Մայր Աթու եկան Մար-
բուրգի համալսարանի պրիվատ դոցենտ դր.
Ֆրանց Նիկողայեան Թինկ իւր քրոջ համե-
տափայլ օր. Ազնէս Թինկի հետ: Երկու
հարազատները մտադիր են հայերէնով և
Հայոց մատենագրութեամբ զբաղուելու: Հո-
գեոր Տիրոջ հրամանով ամենայն տեսակ յար-
մարութիւններ կարուին՝ մեր յարգելի հիւ-
րերի պանդխտութիւնը քաղցրացնելու և նոցա
զիանական աշխատութիւնները զիւրացնելու
համար:

Սեպտ. 16-ին Մայր Աթու ժամանեցին
երկու ուրիշ ճանապարհորդ գերմանացիներ՝
դր. Պաուլ Բորրախ և Բուխֆինկ: Առաջինը
յայտնի է մեր հասարակութեան, որովհետեւ
բազմաթիւ դասախօսութիւններ է կարդացել
նա իւր հայրենիքում, յօդուածներ և զրքեր
գրել Հայոց մասին: Երկու ճանապարհորդ-
ները մէկ օր Մայր Աթուում հիւր մնա-
լուց յետոյ՝ Պարսկաստան գնացին:

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ.

Յունիսի համարում մի քանի տեղեկու-
թիւններ էինք հաղորդել մեր միաբանակից
Հայր Խաչիկ վարդապետի Զուարթնոց եկե-
ղեցու աւերակների տեղը կատարած պեղման
մասին: Ամառուայ ընթացքում Հնայելով շո-
գերի սաստիկութեան Հայր Խաչիկը զարմանալի
սոկունութեամբ շարունակեց իւր պեղում-
ները և անսպասելի արդիւնքներ ունեցաւ:

Մեր յայտնած քանդակուած արձուից
զատ, որ գտնուել էր եկեղեցու արեւմտահա-
րաւային մեծ սեան մօտ, դարձեալ երեք ու-
րիշը գտնուեցան նոյն մեծութեամբ և ճա-
շակով քանդակուած: Եկեղեցու յատակագիծն
այժմ բոլորովին բացուած է և հիւսիսային
կողմի սիւների բեկորներն իրենց խցակնե-
րով, որոնցից մի քանիսի պատկերը վատե-
ղուած է այստեղ, գաղափար են տալիս,
թէ ի՞նչ հոյակապ շինութիւն է եղել Զուարթ-
նոց եկեղեցին:

Պատերին ծեփած
գաջերի վերայ արա-
բերէն և ասորերէն
արձանագրութեան
հետքերի՝ հետ որոնց
մասին յայտնել ինք
առաջ հետզհետեւ, ե-
րևան եկան նաև յո-
նարէն և վրացերէն
արձանագրութեանց
հետքեր: Բայց ամե-
նաթանգագիւնը «ե-
պսկե Թէ աշխա-
դրութիւնն էր՝ հիւ-
սիս արեւմտեան դրան
գլխին հաստատած՝
որի պատկերը դրը
ուած է այստեղ: Ար-
ձանագրութիւնը փո-
րագրուած է կո-
թողաձև որձաքարի
սեան վերայ, որ պա-
տուանդանով հաս-
տատուած է եղել մի
քարի մէջ, ինչպէս
հին խաչքարերն էին,
Զուարթնոց եկեղե-
ցու շինութիւնից ա-
ռաջ: Փարի երկա-
րութիւնը 3 արշին
14 վերշոկ է, լայ-
նութիւնը 14 վերշ.
հաստութիւնը 8 վրշ.
Արձանագրութիւնը

47 սոգ է: Վերջին օրերս մի թանգազին
հնութիւն ևս յայտնուեցաւ. մոզայիկ խաչի
մի մաս: Այս գիւտը կարեւոր է այն պատճա-
ռով, որովհետեւ այդպիսի մոզայիկներ շատ
հազուադիւր են Հայոց մէջ, չյիշելով Երու-
սաղէմում մի քանի տարի առաջ հայերէն ար-
ձանագրութեամբ գեղեցիկ մոզայիկը, որ հրա-
տարակուած է Zeitschrift der Deutschen
Palästina-Vereins. Band. XVIII: Հաւանօրէն
Երուսաղեմի մոզայիկը աւելի ուշ ժամանակի
գործ է քան Զուարթնոց եկեղեցունը: Մո-
զայիկ խաչը շրջապատուած է մրտենու խո-
շոր և կանաչ տերեւների մի պսակով: Հայր
Խաչիկը պատրաստում է իւր պեղումների և

ԿԵՂԵՑՈՒ

գիւտերի մանրամասն նկարագրութիւնը, որ ժամանակին կհրատարակուի «Արարատ»ում:

Ա Ջ Դ

Ազգիս Ա. Ե. Հափառ Հայրապետի հրամանաւ և Կառավարութեան պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ ձեռնարկելով Զուարթնոց ա. Գրիգոր (այժմ խանդարուած եկեղեցի անուանեալ) եկեղեցւոյ պեղմանը, յարդ յաճողեց ինձ ձեռք բերել վեց լեզուով յիշատակող բութիւններ և արձանագրութիւններ — այն է՝ բեհուաղիր, Հայերէն, Յունարէն, Ասորերէն, Արաբերէն և Վրացերէն լեզուներով: Արանով պատիւ եմ համարում զխնական աշխարհին տալ սոյն եկեղեցւոյ Հիւսիս Արեւմտեան դռան զլսի բեհուաղիր արձանագրութիւնը, որը բաղկացած է 47 տողից: Քարը որձարար — մեծութիւնը երկարութիւնը 3 արշ. 14 վերջոյ, լայնութիւնը 14 վերջոյ. հաստութիւնը 8 վերջոյ: 23—24 տողերի միջտեղից կտրուած. իսկ մնացեալ յիշատակող բութիւնների և արձանագրութիւնների մասին մանրամասն յետոյ: Պեղումն զեռ ևս շարունակուում է*:

Տեսուչ Հայրեկեան Թանգարանի
Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

ԽԱՉԻԿ Ծ. Վ. ԴԱՏԵԱՆ.

* Իբրեւ նմուշ հրատարակում ենք սոյն եկեղեցւոյ ճարտարապետական կերտումներից՝ խաղող, նուազ եւլն խոյակագարդեր:

ՃԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ

Օգոստոսի 20-ին ձեմարանի տեսուչ Տ. Կարապետ վարդապետ վերադարձաւ իւր ուսումնական ճանապարհորդութիւնից, որ ձեռնարկել էր մի խումբ լսարանական ուսանողների հետ: Հայր տեսուչ լուսաշնորհութեամբ երկատարդ ուսանողները այցելել են Ուալթր, Արցախ և Արեւնայ նահանգները և Գողթն դաւանի ու հին Նախիջևանի վերայով կրկին ձեմարան դարձել:

ձեմարանի համար այս տարի նոր ուսուցիչներ են նշանակուած Մայր Աթոռի միաբաններից Արժ. Տեաքք Եղնիկ վարդապետ՝ հայ լեզուի և զպրութեան, Յուսիկ վարդապետ Զոհրաբեան աստուածաբանական առարկաների, մաթեմատիքայի համար հրաւիրուած է Պ. Բուդաղեան, ստորին դասարանների ուսուցիչների համար Պ. Աբրահամեան:

Սեպտ. 4-ին վերաքննութիւններն ու նոր ընդունուողների քննութիւնները վերջացան և սովորական ազօթքից յետոյ՝ դաս սկսուեցաւ: Հոգեւոր Տիրոջ հրամանով այս տարի ընդհանուր ընդունելութիւն չկար, որովհետ բացառութիւն միայն ընդունուած են 35 չոյի:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՐ.

Խառն ժողովը գումարուելով գումարուեցաւ Վալաթիոյ խորհրդարանին մէջ, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր և ատենապետութեամբ Ստեփան փաշա Ասլանեանի՝ հետեւեալ կարգադրութիւններն ըրաւ.

Բաղէշի Առաջն. Տեղապահ Եղիշէ վարդապետի օգտակար պաշտօնավարութիւնը նկատողութեան տունելով, մերժեց հրաժարականը, և որոշեց զրել, որ անձնական տկարութիւնը դարձանելու համար թէ և եռամսեայ արձակուրդ մը տրուած էր իրեն, սակայն ներկայութիւնը կարեւոր ըլլալով հոն, յարմար առթի մը պէտք է յետաձգէ այդ արձակուրդը, Ժողովը մերժեց նաեւ Վանայ այցելու հովիւ

Տ. Ներսէս եպիսկոպոսի հրաժարականը, եռամսեայ արձակուրդ տալով Պոլիս կամ այլուր երթալու իր առողջութիւնը դարձանելու համար:

Ընդունել է Էտիրնէի տեղապահ Խօշտամեան Պողոս վարդապետի հրաժարականը, յառաջիկային թուղով տեղապահի ընտրութիւնը:

Մերժեր է Մուշի Առաջն. Տեղապահ Բաբէն վարդապետի հրաժարականը, յանձնարարելով վիճակին մէջ յարմար տեղ մը օգտփոխութեան երթալ:

Եռամսեայ արձակուրդ տուաւ Տիարպէքիի առաջնորդական տեղապահ Եղեկիէ վարդապետի:

Մալաթիոյ Գաւառ. Ժողովը տեղապահ ընտրած էր Խաչատուր վարդապետը: Ժողովը հաստատեց յիշեալին ընտրութիւնը:

Հալէպի հրաժարեալ Առաջն. Տեղապահ Պետրոս վարդապետի տեղ, փոխանորդ կարգած էր տեղւոյն քահանայներէն մէկը, Ժողովը Գաւառ. Ժողովին խնդրանաց վրայ հաստատեց զայն իւր պաշտօնին մէջ:

Ամասիոյ Գաւառ. Ժողովը, խնդրանաց վրայ որոշուեցաւ ինչ ինչ դիտողութիւններով առաջնորդական ընտրութեան հրահանգ տալ:

Ժողովը երկարօրէն խորհրդակցեցաւ Վիճակային կազմակերպութեան, առաջնորդական ընտրութեանց և անոնց ոմանց հրաժարման պարագայի վրայ, և Կրօնական Ժողովին յանձնեց ուսումնասիրել այս խնդիրները, և հրահանգ մը պատրաստելով արդիւնքը հաղորդել Ժողովին:

— Ամանայ այցելու հովիւ Տ. Ներսէս եպիսկոպոս Ասլանեան, Կրօնական Ժողովին մէկ հարցման պատասխանելով՝ կ'ըսէ թէ Լիմի վանահայրութեան համար որոշուած Սահակ վարդապետ և Կտուցի վանահայր կարգուած Ստեփան վարդապետ այդ պաշտօնները վարելու ձեռնհաս են և թէպէտ Տ. Յովսէփ եպիսկոպոս բարի և պարկեշտ եկեղեցական մըն է, բայց այդ վանահայրական պաշտօնը վարելու զժողովութիւն կը քաշէ, զիստաօրաբար իր ծերութեան պատճառաւ: Այս տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով, Կրօնական Ժողովը հաստատեց է վերոյիշեալ երկու վարդապետներուն վանահայրութիւնը, բայց նկատելով որ Բագրեւանդեան Սահակ վարդապետ՝ ի բացակայութեան Տ. Ներսէս Արշակունի վիճակային գործերը պիտի վարէ, մինչև ցնոր կարգադրութիւն որոշեր է որ ըստ առաջնոյն Յովսէփ եպիսկոպոս Լիմի վանահայր մնայ:

— Քանըհինգ որբեր որբուհիներ, երկու ամիս առաջ Ալաշկերտի գիւղերէն ճամբայ հանուելով Էրզրում բերուած էին՝ հոն Բողոքականներու վարժարանն յանձնուելու համար: Բայց ոչ կառավարութիւնը և ոչ տեղւոյն ազգ. պաշտօնական մարմինը տեղեկութիւն չունենալով այս մասին, որբերը ետ դարձուեր են: Այդ որբերը բերու-

ղը ուրիշ 5 որբեր ալ յանձնելու է Էրզրումի բողոքականներու վարժարանին: Պատրիարքարանը գումար մը զրկած էր Էրզրումի Առաջնորդարանը, այդ որբերը պահելու համար: Տեղապահ Ջաւէն Ծ. վարդապետ մտադիր է եղեր այդ գումարով որբանոց մը բանալ Ալաշկերտի մէջ:

— Սոյ Կաթող. տեղապահ ասկէ առաջ Մանճըլըգի վանքին համար վանահայր մը կարգելու պէտքը զգացուցած էր Պատրիարքարանի: Ժողովը նկատելով որ յիշեալ Վիճակը Սեբաստիոյ կը վերաբերի, յանձնարարեց գրել Ն. Սրբազնութեան, որ Վիճակին առաջնորդ Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոսի հետ բանակցելով հարկ եղած ընտրութիւնը կատարէ, այս առթիւ յիշեցնելով որ Գարեգին վարդապետ Աժտերեան, իբրեւ միաբան նոյն վանուց, պէտք է մնայ ցվերջ այդ վանքին մէջ, և եթէ անսաստ է, կարգաւորած ընէ զայն:

Աղեքսանդրիոյ Հոգեւոր Հովիւ Վահրամ վարդապետ հարցում մը ուղղած էր Պատրիարքարան թէ՝ Պօթուշանի Աթանաս քահանային եղած պատժական կարգադրութիւնը միայն նոյն տեղւոյ համար է. որոշեց պատասխանել թէ տրուած որոշում ամէն տեղի համար է, և չի կրնար ուրիշ տեղ մը քահանայագործել յիշեալը:

— Քէօթահիոյ Հայ Հոռոմէական եկեղեցականներէն Էմմանուէլ վարդապետ Պալեան՝ Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուելու փափաք յայտնելով և տեղւոյն Առաջնորդարանէն գրուեր է Պատրիարքարանի:

— Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրն՝ Կրօնական Ժողովականաց ոմանց խորհրդակցութեամբ՝ Քէօթահիոյ Առաջնորդարանէն ծանօթութիւն ուղեր է Հայ եկեղեցւոյ գիրկը գալ ուղող Էմմանուէլ Պալեան անուն հոռոմէական վարդապետին վարուց ու բարուց վրայ:

— Քէօթահիոյ Հայ—Հոռոմէականաց առաջն. տեղապահ Էմմանուէլ վարդապետ Պալեան, որ Հայ. եկեղեցւոյ գիրկը վերադարձած էր և Հայոց առաջնորդարանը կը մնար, շաբաթ իրիկուն ժամը կէսին Պոլիս հասնելով ուղղակի Պատրիարքարան գնաց և Ս. Պատրիարք Հօր հետ նոյն իրիկունը ճաշել և Հայ եկեղեցւոյ գիրկը դառնալուն պատճառներուն վրայ երկարօրէն տեսակցելէ ետքը, Պատրիարքարան մնաց: Երէկ ալ ներկայ գտնուեցաւ պատարագի արարողութեան:

— Քէօթահիոյ Հայ—Հոռոմէական եկեղեցականներէն Էմմանուէլ վարդապետ Պալեան Ժողովին ներկայանալով, իրեն ուղղուած հարցումներուն բացատրութիւնները տուաւ և յայտնեց թէ ներքին համոզմամբ կը դիմէ Հայ. եկեղեցին: Ժողովը ընդունելով յիշեալ վարդապետին դիմումը, յանձնեց Ս. Պատրիարք Հօր՝ ըստ օրինի վեղար տալ անոր և միանգամայն որոշեց Արմաշու վանքը զրկել

զինքը՝ որպէս զի ժամանակ մը այնտեղ մնալով
չայ. Եկեղեցւոյ ծէսերը և վարդապետութիւնը
պէտք եղած կերպով սորվի:

— Եդեսիոյ մեր (Վրեւելք) թղթակիցը հետեւեալ-
ները կը հաղորդէ մեզ յուլիս 29 թուականով. — Այս
անգամ գոհութեամբ իմացանք, որ Պատրիարքարանի
Նպաստից Յանձնաժողովը որոշեր է անմիջապէս մէյ
մէկ նպաստը նախակրթարան բանալ նաև Ե-
դեսիոյ վիճակի Պիրէճիկ-Նփրատ գիւղաքաղաքին և
Հոռմ — Վլայի մերձաւոր ձիպին գիւղին մէջ. Մե-
ծապէս գնահատելի են սոյն որոշումը՝ քանի որ կը
միտին մայրենի լեզուին գիտակցութենէն զրկուած
միջավայրերու մանկանց կրթութեանը օգնելու:

— Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը կը ծա-
նուցանէ հետեւեալ նուիրատուութիւնը. — Աղն.
Տիկնայք Ճանքմեան, Պաղտատեան, Բրթժօրօթ և
Բէյրզեան իրենց հանգուցեալ մօր Տիկին Թագուհի
Գ. Ներսէսեանի անուան տարեդարձին առթիւ
քառասուն օսմ. ոսկի Հիւանդանոցի նուիրել րա-
րեհաճած ըլլալով, Հոգաբարձութիւնս յանուն
ընդհանուր պատմապարելոց իր խորին շնորհակալու-
թիւնը կը յայտնէ առ բարեհաճ նուիրատուս և
կը յաւելու թէ ըստ փափաքանաց իրենց, յառա-
ջիկայ կիրակի Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման
տօնի օրը հաստատութեանս Ս. Փրկչի մատրան
մէջ յատուկ պատարագ և հոգեհանգստեան պաշ-
տօն պիտի կատարուի և այս առթիւ ընդհանուր
պատմապարելոց հոգեհաց պիտի տրուի:

— Պատրիարքարանի ուղղուած նամակ մը կը
ծանուցանէ, թէ Մեծօրիայ վանքէն հինգ դարու
հնութիւն ունեցող արծաթապատ գրչագիր Աւետա-
րան մը, որ անուանի էր գիրին և զարգազիրներու
գեղեցիկութեամբ և որ մեծ Խաչի մը հետ մէկտեղ
կորսուած էր, վերջերս գտնուեր է առաջն. փո-
խանորդ Բագրեանգեան Սահակ Ծ. Վարդապետի
ջանքով:

— Բիւրակն հանգիսի հրատարակութիւնը
դադարեցաւ լրագրական վերատեսչութեան հրա-
մանաւ:

— Իտալիոյ մայր—թագուհին իր քաղաքային
տան գիւանապետին միջոցաւ հեռագրաւ շնորհա-
կալութիւն յայտնած է Ս. Պատրիարք Հօր ցաւակ-
ցական հեռագրին համար:

— Նրուսաղիմայ ժառանգաւորաց վարժարա-
նի քննութիւնները աւարտեր են. Այս տարի 9
չրջանաւարտ ունի, որոնք ուսած են հետեւեալ
ձիւղերը, Հայերէն՝ քերականութիւն, Ճարտասա-
նութիւն, Եկեղեցական՝ հին և նոր կտակարանի
պատմութիւն, ուսողութիւն, աշխարհագրութիւն,
տիեզերագրութիւն, (այս դասերը աւանդած են Տ.
Սահակ եպիսկ. Խապայեան), հին և նոր կտակա-
րան, չորս աւետարաններու մեկնութիւն (դասախօս
Տ. Մամբէ եպս.), բնագիտութիւն, հայերէն,

Ֆրանսերէն (դասախօս Կարապետ Վ.), գեղագրու-
թիւն (Յարութիւն Վ.), թուրքերէն և երաժշտու-
թիւն ձայնագրութեամբ (Պ. Սողոմոն Գրիգորեան)
պատմութեան զանազան ձիւղեր՝ (Գէորգ սարկա-
ւագ), ֆրանսերէն (դասախօս Մ. Ալթորոս հրեայ),
Շրջանաւարտք աւարտական ճառեր գրած են՝ կրօնա-
կան նիւթերու վրայ: Ժառանգաւորաց վարժարանի
ընթացաւարտներու համար հոգեւորական ասպարէզը
մտնել պարտաւորիչ չէ այլ իբրև դպիր, քարտուղար
կամ ուսուցիչ 3 տարի պիտի ծառայեն վանքին և
ապա ազատ ըլլան դուրս ելլելու և ուզած գործերին
ընտրելու: Այս տարուան չրջանաւարտները ամսոյս
վերջերը պիտի ղրկուին Սուրբ տեղերը, դպրութեան
պաշտօնով:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ներկայումս Ռուսաց Եկեղեցական նուիրա-
պետութիւնը կազմում է 67 թեմ, 115 եպիսկո-
պոսներով: Սոցանց մետրապօլիտ են 3, արքե-
պիսկոպոս 15 (1 էքզարխի տիտղոսով), եպիսկո-
պոս 97 հոգի: Ս- Սինօզի անդամներ են 5 (մետ-
րապօլիտներ, էքզարխ և Նովոքօրօք- եպիսկոպոս),
Սինօզում մշտապէս ներկայ եղող անդամ եպիս-
կոպոս 2, Սինօզի հերթական անդամ արքեպիս-
կոպոս 2: Երեք մետրապօլիտ, 14 արքեպիսկոպոս
և 50 եպիսկոպոս վարում են թեմական առաջ-
նորդութեան պաշտօններ. 1 արքեպիսկոպոս և 9
եպիսկ. արժակուած են թեմականութիւնից, որոն-
ցից ոմանք վարում են սինօզական Ատեանի (Син-
нодальная контора) անդամութիւն, վանահայրու-
թիւն և ոմանք ևս վանքերի միաբան են: Մնա-
ցած 57 եպիսկոպոսները վարում են փոխ—թե-
մականութեան և յաջորդութեան պաշտօններ:

Մետրապօլիտական թեմերում յաջորդներ
կան՝ իւրաքանչիւրում 3, 5 թեմում երկ—եր-
կուս (Վօլ., Թիֆ., Խերս., Ղաղ., և Վիստկ.),
25 թեմում մի—մի, որոնցից 4 յաջորդութիւն
թափուր է (Տամբ., Թուլ., Սարատ., Տօբօլսկ.),
3 յաջորդութիւն վայելում են կէս—անկախ թե-
մականութիւն (Վիլիկոմստ., Սարապուլ., Ռի-
վելլ.) ճապոնիայում և 3 թեմ. առաջնորդու-
թիւն կախումն ունին էքզարխից (Իմբերտ.,
Գուր.—մլնդրել., Սոխում.):

Կրթութեամբ 115 եպիսկոպոսներ 22/25

մասն աւարտել են հոգևոր դպրոցներ և միայն 5 հոգի—աշխարհիկ դպրոց 4 հոգի ունին հոգ. ճեմ. վարդապետի (докторъ) աստիճան, 40-ը աստուածաբանութեան մագիստրոսի, 57 աստուածաբանութեան թեկնածուի (кандидатъ), 8 հոգի դպր. ուսանող, 1 ժառանգաւորաց դպրոցից (Իմերա.), ապա 3 հոգի համալսարանական թեկնածու (Գեր. Փրսւեան, Մարկելլ և Սերգիյ), 1 աւարտել է ղեկավարական ճեմարան (գեր. Իվկենալիյ), 1 երկրագործական դպրոց (գեր. Արսէնիյ՝ Սուխ.), 2 սփռչ. հոգևոր ճեմ. մասնէլը սովորել են բարձր. աշխ. դպրոցներում (գեր. Պետր և Անաստասիյ) և 6 հոգի հոգ. ճեմ. են մտել ղեմնադիւաններից:

Տարեկով՝ 5 արհի 80 տ. անց են (գեր. Յովնաթան, Պօլիովկտ, Բենիամին, Ամբրոսիյ, Նէօֆիտ). 20 հոգի՝ 80—78 տ., 35 հոգի 70—60 տ., 17 հոգի՝ 60—50 տ., 25 հոգի 50—40 տ., և 13 հոգի 40 տ. փոքր. ամենից երիտաւորդներն են 35 տարեկան (գեր. Տիխոն և Գերման), 2եռնաշրութեան կարգով աւագադպրոցներն են՝ Գեր. Մետր. Ի Իօաննիկիյ, Իօնաթան և Թէօֆնոսա (ձեռնադրուած 60-ական թուերին): Ամենից աւելի հոգևորական կայ Պետր., Մօսկ., Նովորոսիս, Վլադիմ., Տուլ., Տամբ., Օրլով., և Պոլտաւայի նահանգներից:

Թեմերն ըստ տարածութեան, բաղմամբ դութեան և եկեղեցիների շատութեան՝ բաւական բաղմաւոր են. կան թեմեր, որ 3 1/2 միլ. քառակ. վերստ տարածութիւն ունեն, բայց հազիւ 200 հազար բնակիչ և միայն 100 եկեղեցի. կան թեմեր 3 1/2 միլ. բնակչով, 1000 եկեղեցով, 100 հազար քառակ. վերստ տարածութիւնից աւելի փոքր սահմանով: 67 թեմերից միայն 55 ունին հոգ. դպրանոց (Дух. Семин.) (Մոսկ. թեմում 2) 57 թեմ. դպրոցներից 22-ի մէջ տեսուչները վարդապետներ են, մնացածներում՝ աւագ—քահանաներ: Թեմեր կան որ հոգ. դպրոց (училище) անդամ չունին (Վլադիմիրսոս, Սուխում),

Պէտք է նկատել, որ վերջին 20 տարուայ մէջ թեմական դպրանոցների թիւը բաւական շատացել է. բայց թեմերի թիւը դեռ 70 չէ հասել, ինչպէս դեռ ևս Քէօտօր՝ Ալէքսէիկ թաղաւորն էր կամենում հաստատել:

— Մոսկուայի հոգ. ճեմարանի տեսուչ Գեր. Արսէնիյ եպիսկոպոսը իւր օգնականի և ճեմարանի մի քանի ուսուցիչների և ուսանողների հետ այս ամառ ուղևորուեցաւ Ս. Երկիրը յերկրպագութիւն նոր իրական տեղերի, ուր հասել են յունիս 23-ին: Այցելել են Երեքով, Յորդանան, Մեռեալ ծովը, Բեթղէհէմ, Բէտ—Ջալու, Մամբրէի կաղնին, ուր զիշերային հսկումն է կատարուել և պատարագ մատուցուել: Երուսաղէմում մանրա-

մասն ղիտել են Ս. Յարութեան տաճարը, հնութիւնները, շրջապէջում՝ Գեթսեմանի պարտէզը, Չիթենեաց լեռը, Օմարի, Էլ—Լքսի մզկիթները: Ներկայ են եղել և որբազան քաղաքի պատերի առաջ կատարուող հրէական ողբին: Ճանապարհորդները Նազարէթ մեկնելուց առաջ բաժանուեցան մի քանի խմբակների, որոնցից մի քանիսը ուղևորուեց Աղէքսանդրիա, մի քանիսը Ռուսաստան և մնացածները Գեր. տեսչի և տեսչի օգնականի հետ անցան Նազարէթ՝ ղիտական հետազոտութեանց համար:

— Կիւնի հանդուցեալ Իօաննիկիյ մետրոպօլիտ տեղ օգոստ. 13-ին Կայսերական հրովարտակով Նովորոսիսի և Ստարո—Ռուսի արքեպիսկոպոս Թէօֆնոսաը հաստատուած է Կիւնի աթոռի մետրոպօլիտ, որի առթիւ և արժանացել է Կայսերական շնորհի՝ ստանալով թագի խաչ և սպիտակ վեղար:

Նոր մետրոպօլիտը Ռուսաց աւագադպոյն և արժանաւոր եպիսկոպոսներից մէկն է. ծնուել է Տիբերի նահանգում, քահանայի որդի է, բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել է Ս. Պետրբուրգի հոգ. ճեմարանում. Աւարտելուց քիչ առաջ հէնց՝ 1853 թ. մարտի 14-ին ընդունուած է կուսակցին վիճակ. մարտի 25-ին ձեռնադրուած է սարկաւագ, իսկ սեպտ. 6-ին արեղայ:

Իւր հոգևոր գործունէութիւնն սկսում է Նովորոսիսի նահ. Կիւնիովսկիյ հոգ. դպրոցի վերակացութեամբ. մադիստրոսի աստիճան ստանալուց յետոյ՝ նշանակուած է Ս. Պետ. Ալէքսանդրո—Նեսկի դպրոցի տեսուչ. 1858 թ. հոկտ. 24-ին ստանում է վարդապետութիւն: 1861 թ. Թէոդոսոս վարդապետը նշանակուած է Օրլովի հոգեւոր դպրանոցի տեսուչ և 64 թ. փոխադրուած է նոյն պաշտօնով Պօդօլսկի դպրանոցը: 1866 թ. դեկտ. 13-ին Կայսերական հրամանով նշանակուած է Բալաեան երկրի եպիսկոպոս և Պօդօլսկի թեմի փոխանորդ: 1870 թ. ստանում է Աստրախանի թեմի ինքնուրոյն վարչի պաշտօն. 1874 թ. նշանակուած է Պօդօլսկի և Բրացլաւսկի թեմի եպիսկոպոս իսկ 1878 թ. Վլադիմիրսկի և Սուդոգալսկի թեմակալ, ուր մնաց 14 տարի: 1883 թ. մայիսի 15-ն մասնակցում էր Աղէքսանդր III-ի թագադրութեան հանդիսին, որի համար և արժանացաւ արքեպիսկոպոսութեան տիտղոսի: 1892 թ. նոյեմբ. 26-ին Թէօֆնոսա արքեպիսկոպոսը ստացաւ Նովորոսիսի աթոռը, որտեղ նորա ամենանշանաւոր գործերից մէկն եղաւ Նովորոսիսի հնադարեան սրբավայր Ս. Սօֆիայի տաճարի (հիմնարկուած 989 թ.) հիմնական վերանորոգութիւնը, որի օժման հանդէսի օրը և արժանացաւ Կայսերական վերջին շնորհին:

Իբրեւ Ս. Սինօդի անդամ սրբ. Թէօֆնոսաը

սկսում է մասնակցել 1877 թվ.ին, երբ Պոզոլի եպիսկոպոս էր դեռ ևս: Այնուհետև երկու անգամ ևս հրաւիրուեցաւ՝ մէկը Վլադիմիրսկի և միւսը Նովոռոդի թեմակալութիւնից մասնակցելու Ս. Սինոդի նիստերին. իսկ 1895 թ. v/6 նը շանակուեցաւ Ս. Սինոդի մշտական անդամ:

Պաղեստինում Ռուսական եկեղեցու քարոզիչները թէև այն մեծ աղբիւրներէն չունենին որ բողոքականութիւնն ու կաթոլիկութիւնը: Բայց ի նկատի ունենալով նորա համեմատաբար նոր կազմութիւնը՝ կատարած գործունէութիւնն զգալի է: Ռուսաց առաքելութեան գործը մի մեծ առաւելութիւն ունի, որ ուրիշները չունեն այդ այն է, որ չնայելով բողոքական և կաթոլիկ եկեղեցիներէ ընդհանուր շահերին, բայց և այնպէս անդրկացի, իտալացի, ֆրանսիացի, գերմանացի քարոզիչներէ գործունէութեան մէջ երբեմն երեւում են և աղքատեան շահեր, այն ինչ Ռուսական Վայսերական Պրովոստալ Պաղեստինի Ընկերութեան կազմը աղատ է այդ թոյլ կողմից: ամբողջապէս ռուսաց ձեռքին լինելով: Այդ ընկերութիւնը 16 տ. է, որ գոյութիւն ունի և այդ կարճ ժամանակում շատ գործ է արել Պաղեստինում Պրովոստալ Պաղեստինի համար: Նա բարեկարգել է Ռուս ուխտաւորներէ դէպի Ս. Երկիրը կատարած ուխտաբնացութիւնները, բացել է դպրոցներ, բժշկական կայաններ, աջակցել է Ս. Երկրի գիտական ուսումնասիրութեան գործին և Ռուս հասարակութեան մէջ սէր է զարթեցրել այդ խնդրի նկատմամբ: Վերջին տեղեկութիւններէ համաձայն «Պաղեստինի ընկերութիւն» ունի այնտեղ 23 ժողովրդական դպրոց (աղայոց և աղջիկների), թէ զիւղերում և թէ քաղաքներում (Երուսաղէմ, Նազարէթ), ուր 1000-ից աւելի մանուկ է սովորում: Ունի հիւանդանոց (Երուսաղէմ) և չորս բժշկական կայան (Երուսաղէմ, Բէթղէհէմ, Նազարէթ և Բէտ-Ջալի), Բացի դորանից Ընկերութիւնն ունի 42 դպրոց Ասորիքում, մօտ 6000 աշակերտներով: Իւրաքանչիւր տարի Ընկերութեան գործունէութիւնը ստացած եկամուտներէ շնորհիւ ընդլայնում է: Գործը 90 ըուբ. պարտքով սկսելով, ընկերութեան այժմեան տարեկան եկամուտը հասնում է 350 հազար ըուբլու, որով իւր ցանցը հետզհետէ տարածում է Պաղեստինում և Ասորիքում: Թէև այս եկամուտը դեռ շատ հեռու է բողոքական եկեղեցու ընդհանուր տարեկան նախահաշուից (40 միլիոն ըուբ.), բայց այս փաստն արդէն ցոյց է տալիս, որ Ընկերութիւնը մեծ ապագայ ունի Պաղեստինում:

ԲՈՂԱՐԻԱ.

Չնայելով այն հանգամանքին, որ Բուլղարիան շատ բան է պարտական Պրովոստալ եկեղեցուն, բայց և այնպէս Պրովոստալ եկեղեցին և կրօնը Բուլղարիայում ունի իւր երգուեալ թշնամիները: Բուլղարական ազատամիտ դպրոցներից դուրս եկած ուսուցիչների մէջ կան մարդիկ, ասում է *Перк. Вѣст.*, որոնք բացարձակ դուրս են գալիս Պրովոստալ եկեղեցու դէմ: Ժողովների, համախմբումների, ուսուցչական խորհրդակցութիւնների՝ ժամանակ նոքա պահանջում են դպրոցից բոլորովին հանել կրօնի դաստաւութիւնը: Մի քանի ժողովների մէջ ձայնից բազմութեամբ այդպիսի վճիռներ են կազմել, որի գործադրութիւնն ևս պահանջում են, Պրովոստալ եկեղեցու հակառակ այդպիսի վճիռներ կազմուել են Տիրնովի, Բուրգասի և այլ քաղաքների ժողովներում: Այդպիսի վճիռ է կազմել և հարաւային Բուլղարիայի փոքրիկ Դամբուլի քաղաքը: Բայց Պրովոստալ եկեղեցու և կրօնի հակառակորդները զօրեղ դիմադրութեան են հանդիպել տեղական ուսուցչական խորհրդի կողմից, Խորհուրդը վճռել է արձակել այն բոլոր ուսուցիչներին, որոնք բացասական ձայն են տուել կրօնի դաստաւութեան համար:

«Մեզ պէտք չեն կրօնին հակառակ ուսուցիչներ, ամենից աւելի ցանկալի է մեզ համար, որ ժողովրդական դպրոցները մեր զաւակներին բարի բրիստոնեաներ կրթեն», ասում է ժողովի վճիռը:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Աւելի մեծ միջոցներ և ոյժ ունի իւր ազդեցութիւնը Պաղեստինում տարածելու համար կաթոլիկ քարոզչութիւնը: Լատինացիք այստեղ ունին իրենց պատրիարքութիւնը, որ կառավարում է *Mgr. Պիավի*, և քարոզիչների մի ահապին բանակ: Պապական գաղափարները Պաղեստինում տարածելու համար այնտեղ են ուղարկուած մօտ 20 կարգի քարոզիչներ, Լատին քարոզիչներն աւելի մոլեռանդ են և աւելի քիչ խտրութիւն դնող իրենց նպատակին հասնելու միջոցների մէջ, որտեղ ամենայն ինչ կատարւում է *ad maiorem Dei gloriam*, իսկ ներքին կեանքը և գործունէութիւնը պողպատեայ կարգապահութեամբ է կառուած, որով նոքա հլու և հնազանդ (*ad cadaver*) գործիքներ են դառնում հռովմէական *propagandae fidei* փորձառու և եռանդուն անդամների ձեռքին: Կաթոլիկ եկեղեցին ևս իւր ազդեցութիւնը տարածելու համար օգտուում է գործադրում է այն միջոցները, ինչ որ բողոքականութիւնը, այսինքն բանում են ամեն կարգի դպրոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ և ինչ որ պէտք զի գաղափար կազմենք լատին եկեղեցու Պաղեստինում ունեցած ոյժի և ազդեցութեան

մասին, բաւական է աչքի առաջ ունենալ, գէթ միայն Երուսաղէմի մէջ ունեցած լատինական հաստատութիւնները, Երուսաղէմում և նորա մօտ շրջակայքում ունեն. 1) տարրական ծխական դպրոց՝ տղաների համար, հիմնուած «քրիստոնէական զբարոցների եղբայրութեան» ծախքով. 2) Փրանցիականների տարրական դպրոց. 3) Ունիատների (յոյն — կաթողիկ) ս. Աննայի հոգ. դպրանոց, հիմնուած աֆրիկական քարոզիչների «սպիտակ կամ Ալփերեան եղբայրներ»ի կարգի միջոցներով, որ իւր սաներին պատրաստում է մտնել 4) Ս. Աննայի արեւելեան ճեմարանը, որտեղ ուսանողները յատկապէս պատրաստուում են արեւելքում քարոզելու և գործելու համար. 5) Լատինական պատրիարքական հոգ. դպրանոց. 6) Ս. Գրոց գիտութեան (Ecole Biblique) գործնական դպրոց, հիմնուած Դօմինիկեանների ձեռքով, աւանդում են Ուսումն ս. Գրոց, Աստուածաշնչի տեղագրութիւն և աշխարհագրութիւն, հնագիտութիւն, երբայերէն, ասորերէն, արաբերէն, սեպագիր արձանագրութիւնների ընթերցանութիւն և աստուածաբանական ու փիլիսոփայական բարձրագոյն դասընթաց. ուսանողներն ամենայն տարի գիտական ուղեւորութիւններ են կատարում Ս. Երկրի զանազան մասերը և դասախօսութիւններ կարդում ցանկացողների համար: 7) Ս. Պետրոս Սիօնացու Արական արհեստագիտական դպրոց՝ գիտնական բարձր դասընթացով, որ յանձնուած է եօթ կսենձի (կաթ. լեհ. քահ.) և քսան գիտնական վարպետի ու ուսուցիչների հսկողութեան: 8) Ս. Փրկչի որբանոց. պատկանում է Փրանցիականներին. աւանդում են դաւանաբանական աստուածաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, եկեղեց. պատմութիւն և ս. Գրոց հնագիտութիւն. աշակերտները վարժուում են քարոզներ խօսել ֆրանսերէն, արաբերէն և իտալերէն. ունեն և գործնական արհեստանոց, զանազան արհեստագիտութեամբ և նոյն իսկ տպարան: 9) Պատեր Շմիտի դպրոց. 10) Լազարիստների դպրոց՝ գերմանական գաղութի մէջ. 11) «Ս. Վարլոսի քոյրեր»ի դպրոց և դեղատուն. 12) „Ecce homo“ («Ահա այդ») արհեստագիտական դպրոց. 13) Փիանցիական քոյրերի աղջիկների ծաղկոց. 14) «Ս. Յովսէփի երեման քոյրեր»ի աղջիկների դպրոց՝ 4 դասարանով. սովորեցնում են ընդհ. զարգացման առարկաներ, ֆրանսերէն, իտալերէն, արաբերէն և ձեռագործ. աշակերտուհիների թիւն է 300. 15) Նոյն քոյրերի հիմնած ա) ընկեցիկներէ տուն, բ) որբանոց և գ) ապաստանարան, ուր խեղճ, անոք և հիւանդ մանուկները պահպանուում կըրթուում և դաստիարակուում են. սովորում են արհեստներ և ձեռագործ. 16) «Սիօնի Աստուածամօր ընկերութեան» աղջիկների դպրոց, 6 տ. դասընթացով և մի քանի բաժանմունքներով՝ կաթողիկ, հրէայ և մահմետական մանուկների համար. սովո-

րում են ընդհ. զարգացման առարկաներ, ֆրանսերէն, գերմաներէն, արաբերէն և ձեռագործ. 17) «Կաթողիկ ողորմած քոյրերի ընկերակցութիւն» ունի իւր առանձին մի խումբ հաստատութիւններ. այն է ա) ընկեցիկ մանուկների ապաստանարան, բ) կոյրերի դպրոց. գ) ծերերի և անբժշկելի հիւանդներէ անկեղանոց. դ) ընդարձակ արհեստանոց երթեւեկ աշակերտուհիների համար, ե) ձրի բժշկական կայարան, զ) դեղատուն՝ սկզբնական բժշկական օգնութեամբ և ըն. 18) Ասպընջական տներ, — ա) Փրանցիական Կազա — Նովա, բոլոր կաթողիկէների համար. բ) աւստրիական, միայն աւստրիացիների համար. 19) գերման կաթողիկէների «Վարլ Բօրօլէյացու քոյրերի ընկերութեան» որբանոց և ապաստանարան. գ) ապաստանարան «Ֆրանսիայի հովանաւոր ս. Վոյսի» (Notre Dame de France). 20) Հիւանդանոցներ և դեղատներ. — ա) «Ս. Լուգովիկոսի» հիւանդանոց, հիմնած կոմս Պիէլլայի միջոցներով, բ) «Ս. Յովսէփի երեման քոյրերի» հիւանդանոց. գ) «Կաթողիկ ողորմած քոյրերի ընկերակցութեան» քաղաքային հիւանդանոց ամեն ազգութեան համար. դ) «Ս. Մարիամի» մանկական հիւանդանոց. ե) «Յիսուսի օգնութեան» բորոտների հիւանդանոց. զ) Փրանցիականների գլխաւոր դեղատուն, է) և այլ բազմաթիւ մեծ ու փոքր դեղատներ, հիւանդանոցներ, կոյրերի և խուլերի ապաստանարաններ բազմաթիւ դպրոցներ՝ ամեն կարգի և անունների, որոնցից ոմանք մասնաւոր անհատների և ոմանք ընկերութիւնների ձեռքով են շինուած. 21) վերջապէս Երուսաղէմի մօտ է գտնուում Դօն — Բելլօնի մի քանի դպրոցներ, որոնք նպատակ ունեն ջերմեռանդ հիմնադրի միջոցներով կաթողիկական գաղափարները տարածել տեղացիների մէջ.

Այսպիսով կաթողիկէները, Ս. Քաղաքը լցրել են քարոզչական հաստատութիւններով և կայաններով, Նոյնը նկատուում է և շրջակայ փոքր ի շատե նշանաւոր քաղաքների մէջ, Ընդհանրապէս կաթողիկ և բողոքական քարոզիչների հիմնած հիւանդանոցների, անկեղանոցների, բժշկական կայանների, ապաստանարանների, դրամատների, սոցա բաժանմունքների, մթերանոցների, գործարանների և ջրաղացների ցանցը բռնել է ամբողջ Պաղեստինը. Քարոզչական բազմաթիւ գործունեայ և մոլեռանդ աշխատաւորներ վարպետութեամբ տարածում են այդ ցանցը և նորա մէջ առնում Պաղեստինի խեղճ, անկիրթ և անօգնական ասորական ազգաբնակչութիւնը և ոչ միայն կրթում են նորա զաւակներին, այլ և աւարտելուց յետոյ ևս տեղ, զբաղական օժանդակութիւն և քաղաքական հովանաւորութիւն են տալիս. Այս կողմից աւելի գործունեայ է Հռովմէական եկեղեցին, որ պապի գլխաւորութիւնն ընդունելուց յետոյ ամեն ինչ տալիս է իւր որդեգրեալներին. Այդպիսիններն

կաթոլիկացիներով, լատին հոգևորականութիւնը ճանաչում է նոցա միայն ունիատներ, թողնելով պահպանել նախկին կրօնական հաստատութիւնները, ձեռնադրելով լեզուն և նուիրապետական կարգը, ապագային վերապահելով նոցա ամբողջապէս իւր հետ ձուլելու գործը:

— Պօզնանի լեհացիների մէջ այժմ մեծ յոյզեր են տիրում պրուսական մինիստր դ-ր Շտուգտի վերջերս հրատարակած շրջաբերականի առթիւ, որով ամբողջ Պօզնանի բոլոր միջին և ստորին կարգի դպրոցներում արգելւում է աւանդել կրօնը լեհերէն, և պահանջուում է գերմաներէն լեզուով դաս տալ լեհերին, СІВ. ВѢД.-ի ասելով, լեհ ծնողները պատրաստ են իրենց զաւակներին «հօգորդեալներ յայտարարել, որպէս զի ազատուեն կրօնի դասերի այդ եղանակ աւանդելու ծանրութիւնից, Գործի մէջ է խառնուել և Պօզնանի եպիսկոպոս՝ դ-ր Ստարուսկին, որ հարցապնդում է արեւ կառավարութեան, թէ ի՞նչու նախարարը մինչ շրջաբերականի հրատարակելն իրեն ոչինչ չէր հարդորել, ինչպէս տեղական հոգևորականութեան զխառնութիւն և հօգորդութիւններն ևս հրաժարուում են գերմաներէն աղօթք կարդալուց կամ դաս պատասխանելուց, Գպրոցական վարչութիւնը այդ բանի մէջ մեծ «խռովութիւն» տեսնելով, որ առաջ է դալիս «ազգայնական և անջատման ձգտող գաղափարների սերմանելուց» իւր դպրոցների փոքրիկ աշակերտների տներում եռանդուն խուզարկութիւններ է կատարում:

Գերմանական ազգային մամուլը խիստ գովում է կառավարչութեան այդ «նոր» լեհական քաղաքականութիւնը, խորհուսելով «միացման» և գերմանացման ձգտումները, իսկ կաթոլիկ կուսակցութեան մամուլը հուր և կայծակ է թափում, սպառնալով հարցապնդում սկսել լանդտագի նիստերի բացուելուն պէս: Նացիոնալիստ Deutsche Zeit. թերթը պաշտպանում է հարցը մի լեհասանց յօդուածում ասելով, որ գերմանական սահմանադրական դաշնակցութեան յայտնի է միայն գերման ժողովուրդ, իսկ լեհ ազգ, լեզու գերման ժողովուրդի մէջ գոյութիւն ունենալ չէ կարող, Կենդրոնի բերան Germania թերթը իւր կողմից խորհուրդ է տալիս դ-ր Ստարուսկուն մինչև վերջը տանել իւր սկսած և յարուցած խնդիրը, հակառակ դէպքում հրամայել կսենձներին լեհացի մանուկներին հաւաքել կոստենբըն (եկեղեցի) ու այնտեղ աւանդել կրօնի դասերը:

ԲՈՂԱՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Բողոքականութիւնը Պաշխոստութեան — Բողոքականութիւնը իւր գործունէութիւնն սկսել է Պաշխոստութեան այս դարու 20-ական թուական-

ներից և ի դէմս գերմանական, ամերիկական և անգղիական քարոզիչների բաւական մեծ շրջ է ներկայացնում: Բողոքական քարոզիչների ամենամեծ զէնքն է ժողովրդական կրթութեան գործը, իւր բոլոր ճիւղերով՝ ստորին, միջին և բարձրագոյն կրթարաններով: Բողոքական զէնքերից մէկն է և տնտեսական ու բժշկական օգնութիւնը, քաղաքական հովանաւորութիւնը և կրօնական առաքելութիւնը: Բողոքական եկեղեցին և նորա ներկայացուցիչները այնքան մեծ ուշադրութիւն չեն դարձնում եկեղեցիներ բազմացնելու համար, նոքա միայն բաւականանում են անհրաժեշտ պահանջով, գորա փոխարէն Ս. Երկիրն այժմ ամբողջապէս ծածկուած է նոցա դպրոցների խիստ ցանցով, ունեն բազմաթիւ որբանոցներ, որոնց վերայ անչափ գումարներ են ծախսում: Այս միայն Պաշխոստութեան այլ նոյն իսկ Յայնկոյս Յորդանանում չի գտնուիլ մի քաղաք կամ գիւղ, որտեղ բողոքական դպրոց չգտնուի: Այդ դպրոցներն ամենածաղկեալ վիճակի մէջ են, ուսումնական — կրթական կողմից նախանձելի են և գորա հետ բազմաթիւ աշակերտներ ունեն, մանաւանդ Պրովոսլավներից: Եւրոպայում և Պաշխոստութեան գտնուած մօտ 300 բազմազան ընկերութիւնների գործունէութեան միակ ասպարէզն է դպրոցը, նոցա տարրական նախահաշիւը կազմում է 40 միլիոն ռուբլ, մի պատկառելի գումար: Բողոքական քարոզչութեան կենդրոնն է Երուսաղէմը, ուր գտնւում են հետեւեալ հաստատութիւնները. 1) Անգղիական եպիսկոպոսական, այսպէս կոչուած, Գարբաթայի հոգ. դպրանոցը, ուր սովորում են և Պրովոսլավներ. 2) Յատկապէս հրէայ մանուկների համար բացած 4 դպրոց, որոնցից 2 գիշերօթիկ. 3) Աւթ դպրոց Պրովոսլավների համար. 4) Կանանց կրթական «Տալիթա—Վումի» հաստատութիւնը (դպրոց և որբանոց), որ գոյութիւն ունի 1853 թուից Յոպպէի ճանապարհի վերայ, իսկ այժմ 120 աշակերտուհի ունի տեղացիներից. այդ դպրոցը մինչև այժմ հազարից աւելի սանուհի է տուել, որ ամենքն էլ գործում են այժմ նոր բացած դպրոցներում իրր վարժուհի, տնտեսուհի, դաստիարակչուհի և կամ սարկաւագուհի էլն. 5) Պաստոր Հենլլերի 1861 թ. բացած ասորի մանուկների որբանոց — դպրոցը տալիս է իւր սաներին, ինչպէս և Տալիթա—Վումին, և ուսում և արհեստներ, — հիւանդութիւն, ճախարակագործութիւն, կազմարարութիւն, փականագործութիւն էլն. դպրոցն ունի 150 որբ. 6) հոգևոր դպրանոց, որ նպատակ ունի ասորական որբանոցի աւելի ընդունակ աշակերտներից պատրաստել թարգմաններ, ուսուցիչներ, քարոզչական գործակալներ էլն. 7) Բիւսս եպիսկոպոսի որբանոցը և 8) Տաճարականների հոգ. դպրանոցը՝ գիմնազիայի դասընթացով, Բարի սոցանից բողոքականներն ունեն անկեղնոց-

ներ, հիւանդանոցներ, դեղատներ, դոցանից ամենից աւելի նշանաւոր է,—1895 թ. Կէյզերվէրտի քոյրերի բացած հիւանդանոցը՝ 60 մահճակալով, որտեղ գործադրուում է բժշկական գիտութեան վերջին խօսքը, նշանաւոր է և պրուսական Ասպրնջականների անկեւանոցը, Բողոքական քարոզիչների ընդհանուր թիւը հասնում է Պաղեստինում 400-ի, նոցա մէջ կան և աշխարհական անձինք՝ բժիշկներ, գիտնականներ, ճարտարապետներ և ընդհանրապէս զարգի բերելու» գլխաւոր միջոցներից մէկն է բժշկական օգնութիւնը, Պաղեստինի խեղճ և քաղցած ազգաբնակչութիւնը ենթակայ է բազմաթիւ հիւանդութիւնների, որոնց զոհերը միևնոյն ժամանակ և զոհ են դառնում բողոքական քարոզիչների համար (այդ զոհերի մէջ են լինում և բազմաթիւ Պրովսլաւներ), որոնք շատ անգամ միջոցների գործադրութեան մէջ խտրութիւն դնելուց խուսափում են: Յայտնի է և ասորական որբանոցի հիմնադիր Ընէլլերի հաստատած Ռամէի դիւղատնտեսական ագարակը, այդտեղ են ուղարկուում իւր գարօնն աւարտածներին, որպէսզի կեանքի մէջ մտնելուց առաջ տնտեսական—գործնական պայմանների հետ ծանօթանան: Ի վերջոյ շատ մեծ նշանակութիւն ունեն բողոքականութեան տարածման համար և գերմանական գաղութները, որոնք տեղացիների ուշադրութիւնն են գրաւում իրենց օրինակելի բարեշինութեամբ, կարգ ու սարքով և բարեկեցութեամբ:

ԱՆԳՂԻԱՎԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Բացի յայտնի «Փրկութեան բանակից» Անգղիայում գոյութիւն ունի և «Եկեղեցական Բանակ» (Church Army), որի հիմնադիրն է Լօնդոնի եկեղեցիներից մէկի երէց Կարլէյլը: Այս նոր «բանակը» կազմուած է իբր հակակշիւ «Փրկութեան բանակին» որ ճանաչուած է անգլիական եկեղեցու կողմից ոչ միայն հակաեկեղեցական, այլ նոյն իսկ հակաքրիստոնէական մի հատատութիւն: Եկեղեց. բանակի հիմնադիրը՝ Կարլէյլը այդ հատատութեան սկիզբ դրեց նորանով, որ պահոց օրերը, իւրաքանչիւր երեկոյ ժամը 9—10 մօտերը, կարճ պաշտամունք էր կատարում փոքր զոյցում: Այգլիսի պաշտամանց անդ ընտրում է ամենաբանուկ փողոցները [ստորերկրեայ երկու-թուղու կայարանի մօտերը], ուր միշտ մեծ բազմութիւն է լինում: Հէնց որ վերջանում էր կիրակնօրեայ երեկոյեան ժամերգութիւնը, Կարլէյլը, իւր օգնականներին հետ, մի գրօշակալի առջևից, օրհներգներ երգելով դուրս էր դուրս Հայ—Կենսինտօնի ամենաբանուկ թաղերի փողոցները: Արտասովոր գնացքը իսկոյն ժողովրդի ուշադրութիւնն էր գրաւում, հատարակ դառն իսկոյն խմբուում էր և Կարլէյլը հրաւիրում էր նորանց մի մեծ դահլիճ: Այստեղ օրհներգ էին երգում, ճառեր արտասանում: Ամենից վերջը, սովորաբար ինքը Կարլէյլն էր խօսում, հրաւիրում և խնդրում էր խօսողներին հետևել իր հետ: Սա Կարլէյլի «Եկեղեցական Բանակ»-ի առաջին քայլն էր:

Եր նորանց մի մեծ դահլիճ: Այստեղ օրհներգ էին երգում, ճառեր արտասանում: Ամենից վերջը, սովորաբար ինքը Կարլէյլն էր խօսում, հրաւիրում և խնդրում էր խօսողներին հետևել իր հետ: Սա Կարլէյլի «Եկեղեցական Բանակ»-ի առաջին քայլն էր:

Համայնքի կազմակերպութեան արտաքինը նա փոխ առաւ «Փրկութեան բանակից», Իւր քարոզիչներին նա բաժանեց «ղինուորներ» և «ուպաներ»: Ամենքն ունէին միաձև համադրեալ նրանց օձիւները վրայ կպցրած էր Օ. Ա. (Church Army) մետաղէ սկզբնատառեր. բացի դոցանից կային և «նորակոյներ» կամ թեկնածուներ, առանձին համադրեալով:

Սկզբում Կարլէյլը իւր փոքրաթիւ բանակը դրեց արդէն գոյութիւն ունեցող «եկեղեցական—ծխական քարոզչական ընկերութեան» (Church parochial Mission—Society) տրամադրութեան տակ: «Եկեղեց. բանակի» առաջին գործունէութիւնն սկսուեցաւ մի «արշաւանքով» դէպի Վեստմինստեր շրջակայքը, որ այն ժամանակ համարում էր Լօնդոնի ամենամուսլ անկեւաններից մէկը:

Կարլէյլը հետ, համարեալ, միաժամանակ անգլիական եկեղեցու մի քանի այլ անդամներ հիմնեցին նմանօրինակ մի այլ բանակ՝ «Եկեղեցական քարոզչական մարմին» (Church mission Corps) անունով, Այնուհետեւ գործի շահեկանութեան տեսակէտից այդ բանակը միացաւ «Եկեղ. բանակին» հետ, որն արդէն 1884 թ. ճանաչուեցաւ պաշտօնապէս իսկ Կարլէյլը դարձաւ նորա ղեկավարը: Այդ ժամանակ հէնց հրատարակուեցաւ և բանակի «կանոնադրութիւնը» (Modes of Working): Այդ «կանոնադրութեամբ» եկեղ. բանակը մի հատատութիւն է, որ նպատակ ունի հատարակ դատի և անգլիական եկեղեցու իւրաքանչիւր հետ ունենալիք հաղորդակցութիւնը դիւրացնել: Այդ նպատակին նա կամենում էր հասնել, տալով եկեղեցիներին աւագներին «օգնական—քարոզիչներ» աշխարհականներից: Ընկերութեան «բանակ» անունըն իսկ ընտրուած էր այն դիտաւորութեամբ, որ ընդգծէ ընկերութեան իւրաքանչիւր անդամի ամենադիւրաւոր պարտաւորութիւնը՝ հնազանդութիւն: Եկեղեցական բանակի սպաները, թէև աշխարհական, բայց համարուում էին հոգեւորականների օգնականներ և ենթարկուում էին եկեղեցիների աւագների հսկողութեան:

Կանոնադրութեամբ իւրաքանչիւր ուղայից և նորա ամսական պահանջում էր ամենեւին ոգիւր խմբիները դորձ չածել, ծխախոտ չծխել:

վէպեր չկարգաւ և հեռու կենալ շուայլութիւնից և «այսպէս կոչուած անվնաս» բայց կատաճելի իրերից»։ Բանակի սովորական «զինուորից» պահանջում էր առնուազն հեռու կենալ ուղից ըմպելիքներից։ Ով չունէր այդ սովորութիւնն, այդպիսին բանակ ընդունուելուց առաջ՝ պարտաւոր էր ստորագրութիւն տալ այդ պարտաւորութիւններն ընդունելու մասին։ Ժողովրդի վրայ ազդեցութիւն ունենալու միջոցներից մէկն էր համարուում կազմել կրօնական—հանդէսներ։ Որպէսզէն այդպիսի ժողովները ձանձրալի չլինէին, ուսանողները վերայ պարտք էր դրուում հոգալ այդ մասին. կանոնադրութիւնը տրամադրում էր որ «աւելի լաւ է 30 թոյլ հոգաոր» որոնք կարճ պիտի խօսէին, քան մի լաւագոյնը, որ շատ երկար է խօսում»։ Բայց ողջանից կանոնադրութիւնը հաստատեց և այն ամենը ինչ որ առաջուց մտցրել էր Վարլէյը՝ փոխ առնելով մեթոդիստներից և Փրկութեան բանակից, այն է դրօշակ, երաժշտական թափուրներ, ժողովներ բաց երկնքի տակ և ապաշխարութեան աթոռակներ, Փրկութեան բանակի պէս «Եկեղ. բանակն» ևս իւր հրատարակած լրագիրն անուանեց „The battle axe“ («Պատերազմական տապաւր») որի մէջ հաղորդում էր ընկերութեան գործնէութեան մասին։

Հուտով Օքսֆորտում մի առանձին դպրոց հիմնուեցաւ Եկեղեց. բանակի համար քարոզիչներ պատրաստելու նպատակով, Օքսֆորտի եպիսկոպոսը համաձայնեցաւ մինչև իսկ դպրոցի վերահսկողութիւնն իւր վերայ առնել, քննել նոր ընդունուողներին և իրաւունք տալ քարոզելու։ Հետոյս այդ հանգամանքի «Բանակը» հասարակութեան աչքում եկեղեցական հաստատութեան կերպարանք ստացաւ։ Հուտով սովորութիւն դարձաւ նոր քարոզիչներին այս կամ այն դիւպը հրաւիրել քարոզելու համար, Հասանելով հրաւիրուած տեղը՝ քարոզիչը սովորաբար մնում էր այդտեղ 7 շաբաթ, հանդիսաւոր թափուրներ բաց երկնքի տակ, կամ որ և է շինութեան մէջ, ժողովներ սարքելով։ Վիւրակի օրերը հանդէսներին մասնակցում էր և տեղական հոգեւորականութիւնը։ Եթէ քարոզչական գործը յաջող էր գնում և բանակի մէջ մտնելու ցանկութիւն յայտնողներ էին գտնուում, այստեղ հիմնւում էր մշտական «մարմին» (corps), որին առաջնորդ էր կարգւում մի «կապիտան» և իւր օգնական նորան մի «լէյտնանտ»։ Նոր սպաների ծախքերը հոգւում էր բանակը, բայց նոքա իրաւունք ունէին և որոշ հասոյթներ ստանալ, որ հաւաքւում էր ժողովների ժամանակ, իսկ մնացածը մտնում էր բանակի գանձարանը։

Բանակի նոր անդամներին ընդունելութիւնը

կամ նորակոչներին զինուոր դարձնելը կատարւում էր որոշ հանգիստաւորութեամբ։ «Ընդհ. ժողովի ժամանակ կարգաւում էին ս. Գրքից համապատասխան տեղեր, խօսուում էին ճառեր, նոր անդամները երգւում էին և հանդիսականները խմբովին երգում էին սովորաբար «Էջ, Հոգիդ Սուրբ» օրհներգը։

1884 թ. վերջին Անգլիայի զանազան մասերում արդէն Եկեղ. բանակն ունէր մինչև 50 «մարմին»։ Վարլէյը Բուտի պէս չէր կրում «Գեներալ» անունը, բայց նայն իրաւունքներով կառավարում էր ամբողջ բանակը Լօնդոնում դրտնուած իւր «Գլխաւոր Վարչութեան» օգնութեամբ։ Երբեմն նա այցելում էր այս կամ այն մարմինը, այդպիսի այցելութիւնները միշտ կատարւում էին ամենամեծ հանդիսաւորութեամբ։ Մարմինը իւր ամբողջ կազմութեամբ, երաժշտական խմբով և դրօշով, սովորաբար, Վարլէյին սպասում էր կայարանում։ Տեղ հասնելով «Գեներալն» անմիջապէս հագնում էր իւր սրբազան զգեստները, «Բանակի» հրամանատարի գլխարկը դնում էր, կապում էր կարմիր, ծոպաւոր ժապաւէնը և ժողովուած հետաքրքրուողների ահագին բազմութեան ուղեկցութեամբ գնում էր քարոզչական ժողովը։

Բանակի մեծամեծ յաջողութիւնները և արագ տարածումը պատճառ եղաւ կազմելու «Համայնական առաքելութիւններ» (Church parochial mission), միւս կողմից տեղացող ահագին քանակութեամբ դրամի շնորհիւ բանակը ձեռք բերեց Լօնդոնում սեփական շէնք, որի մատուռը 1886 թ.-ին Լօնդոնի եպիսկոպոսը հանդիսաւոր կերպով օծեց։

Սկզբում այս նոր բանակի գլխաւոր տարբերութիւնից մէկը «Փրկութեան բանակից» այն էր, որ կանայք իրաւունք չունէին նորա մէջ մըտնելու։ Բայց 1886 թ. սկսած կանանց համար սահմանուեցաւ նոր պաշտօն՝ սպաների օգնականներ անունով, որոնք և կոչւում էին «Առաքելութեան քոյրեր» (Mission nuses)։ «Քոյրերն» ամենից առաջ պարտաւոր էին Լօնդոնի հիւանդանոցում մի քանի տեսական և գործնական տեղեկութիւններ ձեռք բերել։ Բայց նոցա գլխաւոր վարժութիւնը, որ մի քանի ամիս էր տեւում, այն էր, որ նրանց տեղեկութիւններ էր հաղորդւում Ս. Գրքից, վարժւում էին երգել և խօսել ժողովների ժամանակ, այցելւում էին հիւանդներին, ընկած կանանց և ինչ, Ինքնուրոյն գործնէութիւն սկըսելուց առաջ «քոյրերը» ինչպէս և «սպաները» որոշ քննութիւն էին տալիս և միայն յաջող քննութիւնից յետոյ պաշտօն էին ստանում։ Այդպիսի ղէպըւում նոքա պիտի ծառայէին այն քահանայի ձեռքի տակ, որ նոցա հրաւիրել էր. նո-

բանից էին ստանում և ապրուստի միջոցները: «Քոյրեր»-ի գործունէութիւնը շատ բազմապիսի է. նոքա ժողովներ են կազմում, ուր կարգում են Ս. Գիւրը, այցելում են հիւանդներին և թշուառներին, բանակի հրատարակութիւններն ու լրագիրներն են վաճառում և լին: 1894 թ. բանակում կար այդ «քոյրերը» 160 հոգի:

Վերջին տարիներս Եկեղ. բանակը կանոնաւոր քարոզութիւն է սկսել ամբողջ Անդղիայում: Այս նպատակին նոքա հասնում են բաւական տարօրինակ եղանակով: Բանակի ունի մի առանձին շարժական եկեղեցի, եթէ կարելի է ասել՝ սայլակ—եկեղեցի, որով և նոր քարոզիչները շրջում են: Դա մի մեծ սայլ է, արտաքին պատերը ծածկած բազմաթիւ ասացումներով՝ քաղած Ս. Գրքից, սայլի առաջամասում մի փոքրիկ տակտակամած կայ, որ ծառայում է քարոզին իբր լէմ, իսկ սայլի ներքը ընակարան է: Այդ սայլակները կոչւում են „Vans“, որին ուղեկցում է սովորաբար մի «կապիտան» և մի «լէյտնանտ», „Vans“-երը կարող է դնալ իւրաքանչիւր համայնք, միայն վերջինի ցանկութեամբ. առաջուց արդէն յայտնի է լինում թէ սայլակ—եկեղեցի երբ պիտի դայ, որին և սպասում են մեծ հետաքրքրութեամբ: Տեղ հասնելով իսկոյն «կապիտանը» սկսում է իւր առաքելութեան գործը: Գործունէութեան առաջին քայլն այն է, որ կապիտանը վաճառում է կամ ցրում է ժողովրդի մէջ բանակի հրատարակած Ս. Գրքը, Աւետարան, աղօթագրքեր, բանակի լրագիրը, այնուհետև զրուցատրում են ժողովրդի հետ կրօնական զանազան հարցերի մասին և հրաւիրում են ամենքին աղօթքի, որ կատարուում է կամ քարոզչական ընկերութեան որահում կամ գուրսը: Կապիտանը հրաւիրում է ամենքին դալ իւր մօտ և ինչ կրօնական խնդրի մասին որ կամենան խօսեն առանձնակի: Քիչ չէ պատահում, որ կէս զիշերին մէկը բաղնում է սայլակ—եկեղեցու պատը և իսկոյն դուռն ամենայն պատրաստակամութեամբ բացւում է: Եկեղեցի—սայլակը կարող է մնալ համայնքում 2—3 շաբաթ, եթէ համայնքը կամենում է կամ եթէ «գլխաւոր վարչութեան» ուշադրութիւնն է դրաւել իւր գործնէութեամբ, որի մասին ամեն օր մանրամասն տեղեկութիւն է տրւում գլխաւոր վարչութեան:

Հուսով „Vans“-երը ընդհ. ժողովրդականութիւնն ձեռք բերեցին Անդղիայում: Բազմաթիւ համայնքներ շինել էին տալիս իրենց հաշուով սեփական Van: Իւրաքանչիւր նոր „Van“ օժտւում է ինչպէս եկեղեցի. այն շրջաններում, ուր համայնքն ունի իւր Van-ը, նշանակւում են և առանձին քահանաներ: 97 թ. բանակի ունէր 34 Van, իսկ 98 թ. աշնանը նոցա թիւը

հասնում էր 55-ի, 165 քարոզիչներով: Պէտք է ասել, որ Vans-ի և նորանց սլաշտօնեաների ծախքը շատ աննշան է:

Վերջին ժամանակներս Եկեղ. բանակը քարոզչական նպատակով շատ մեծ չափով օգտուում է մոգական լապտերից, որ զործ է դրւում ոչ միայն սովորական ժողովների և զրուցատրութիւնների համար, այլ նոյն իսկ եկեղեցական սլաշտամունքի ժամանակ: Մոգական լապտերով ոչ միայն ցոյց է տրւում աստուածաշնչի և եկեղեցական—պատմական դէպքեր, քաղաքներ և ընդհանրապէս ո. Նրկրի տեսարաններ, այլ և զանազան այլաբանութիւններ՝ մեղքի կործանիչ ոյժը, արդարների երանաւէտ կեանքը և լն. Օր. պատասառի վերայ երևում է Նոայի Մրգ. Ծ. Գ. 4.: Յետոյ պատկերանում է Քրիստոս՝ իշեայ պրակով, բայց այնպէս որ պատկերի յետին կողմէն երևում է Ս. Գրքի բուրները. «Նա զմեզս մեր բառնայ և վասն մեր չարչարի և մեր համարեցաք զնա ի ցաւս և ի հարուածս և ի չարչարանս իբրև յԱստուծոյ»: Հետևանալի է, որ այս ամենի հետևանքն է լինում մի տեսակ միտախնդրական վերացումն, որից ազատ չեն մնում նոյն իսկ շատ կրթուած մարդիկ:

Մոգական լապտերի պատկերների վերայ բանակը շատ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում: Նա ունի իւր սուսնձին պահեստը, ուր վաճառւում են լապտերներ և յատուկ պատրաստած նկարներ: «Գլխաւոր վարչութեան» ընակարտում յատկացրած է մի առանձին բաժին այն նկարիչներին և դեղարուեստագէտներին համար, որոնք իրենց ժամանակն ու ճարտարութիւնը կամենում են մի առ ժամանակ նուիրել բանակի շահերին. այդտեղ նոքա օրն ի բռն աշխատում են, ջանալով կատարելագործել այդ միջոցը: Ամեն տարի «Վարչութիւնը» վաճառ է հանում մինչև 35 հազար նկար: Կան քահանաներ, որոնք բացարձակապէս անհնոյ են համարում առանց մոգական նկարների ու չէ աստուածապաշտամունք կատարել:

Եկեղեցական բանակի գործունէութեան հետ ի մօտոյ ծանօթանալու համար, մարդ պէտք է ներկայ լինի Լօնդոնի Ս. Մարիամ եկեղեցու կիրակնօրեայ հանդէսներին: Այդտեղ եկեղեցու աւագն ինքը Կարլէյն է: Նորա համայնքը Լօնդոնի մէջ ամենափոքրն է, ընդամենը 70 հոգի են: Կիրակի օրերը առ. 9 ժամի մօտերը Կարլէյլը թմբկահարութեամբ աղօթքի է հրաւիրում իւր օգնականներին, ժամը 9-ին սկսում է պատարագը: Պատարագի ժամանակ կարճ քարոզ է խօսում, որ 5 ր. աւելի չէ տևում, ապա աղօթք՝ բանակի բոլոր անդամների, հիւանդների, բացականների, աշխատաւորների և լն. համար:

Պատարագը վերջանում է ներկայ անդամների փոխադարձ «ողջոյններով: Ապա սկսւում է մի շարք կրօնական զրուցադրութիւններ և ժողովներ, որ սովորաբար 14-ից պակաս չէ լինում: Երեկ, ժամը 6-ին Վարէյլե բոլոր օգնականները նորից եկեղեցի են ժողովւում: Կարճ աղօթքից յետոյ ժողովուած անդամները դուրս են գալիս եկեղեցուց և թմբկահարութեամբ, շէփորներ փչելով, ծածանող դրօշակներով առաջ են գնում փողոցի երկայնութեամբ: Թափօրի առաջից գնում է ինքը Վարէյլը, ամբողջապէս բանակի յատուկ զգեստաւորութեամբ և ձեռքին մի մեծ փող, ապա երգիչները սպիտակ զգեստներով, յետոյ բանակի «զինուորներ»-ը և քոյրերը: Որովհետեւ Ս. Մարիամի եկեղեցու փողոցները նեղ լինելու պատճառով միտինգներ կազմեն արգելուած է այդտեղ, ուստի Վարէյլը իւր բոլոր ուղեկիցներով դիմում է Վիլհելմ արքայի արձանի հրապարակը: Թափօրով հետաքրքրուողներին ևս հրաւերում են եկեղեցի, որտեղ Վարէյլը անդադար իւր ձեռքի փողը փչելով բարձրանում է ամբիոն: Ապա սկսւում է քարոզ, որ սովորաբար վերջանում է ունինդերներին ապաշխարութեան հրաւերելով:

Եկեղեցական բանակն տարեց տարի աճում է: 1895 թ. նորա «գլխաւոր վարչութեան» բնակարանը մի համեստ շէնք էր: Այժմ բանակը ձեռք է բերել նորա շուրջը դառնում բոլոր տները և «վարչութեան» այժմեան բնակարանը պալատի է նմանում: Դեռ ևս ութ տարի առաջ բանակի լրագիրը ցրւում էր 46 հազար օրինակ: Անդամները թիւն ևս հետզհետէ բազմանում է: 1897 թ. բանակի մէջ է ընդունւած 80 կրթուած «օգնական» և «սատարուհի», «համայնական առաքելութեան» քարոզիչները թիւն էր 316, որոնք կատարել են 775 ուղևորութիւն, բանտերում և աշխատանքի տներում դործում էին 65 անդամայն բոլորի վերայ պիտի աւելցնել և «առաքելական քոյրեր»-ը թուով 154 և 75 հոգի «գլխաւոր վարչութեան անդամներ», որ միայն պատուաւոր տիտղոս է:

Եկեղ. բանակի դործունէութիւնը վաղուց է, որ միայն Մեծ—Բրիտանիայում և Իրլանդիայով չի սահմանափակւում: Եւրոպայում, բանակը դործում է և Զիւրիխտարում ու Մարսէյլում: Եւրոպայից դուրս բանակի դործունէութիւնը հասել է Հնդկաստան և նոյն իսկ Աւստրալիա: Հատերն են եկել այն համոզման, որ Եկեղ. բանակում հետզհետէ աւելում է մեթոդիստական զգացումներ և մի ժամանակ, երբ ներկայ ղեկավարների տեղը ընեն առաւել քիչ եկեղեցական հոգևով տոգորուած մարդիկ—բանակը կարող է մի տեսակ նոր հերձուածի կերպարանք ստանալ: Բայց բանակի բարեկամներն այլ տեսակ են մտա-

ծում: Անգղիացի պատմաբան յայտնի Մակուէյը Ռանկէի «Պապերի պատմութեան» առթիւ գրւածքի մէջ գատաւեցում է անգլիական եկեղեցին, որ նա կաթոլիկ եկեղեցու նման երբէք չէ կարողացել օգտուել և ղեկավարել ժողովրդի մէջ ժամանակ առ ժամանակ բռնկող և երեւցող ոգևորութիւնը: Եկեղեցական բանակի բարեկամների համոզմամբ, բանակն իսկապէս այժմ իւր գործունէութեամբ ջնջում է Մակուէյի կողմից անգլիական եկեղ. վերայ դրուած այդ դատաւիտանքը: Անգլիական եկեղեցին, ասում են նորա, այժմ Բանակի քարոզիչներին շնորհիւ, յիւրաւի, դարձել է իւր ժողովրդի զգացումները կատարեալ ղեկավար:

ՀՐԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Եւրոպական լրագիրները ասելով զանազան քաղաքների ռաբբիները վերջին ժամանակներս անդադար զբաղուած են այսպէս կոչուած «պայմանական» ապահարզաններ ընձեռելով այն հրէուհիներին, որոնց ամուսինները զանուում են զինուորական ծառայութեան մէջ կամ ստեպուած են երթալ Հեռաւոր Արևելք: Պայմանական ապահարզանները պաշտօնականի ոյժ են ստանում, եթէ կինն ապացուցանէ, որ իւր ամուսինն անհետ կորել է: Որովհետեւ հրէական օրէնքով ապահարզանի ժամանակ մեծ դեր է խաղում մարդու համաձայնութիւնը, ուստի հրէուհիները վաղօրօք աշխատում են այդպիսի համաձայնութիւն ստանալ իրենց ամուսիններից, որ եթէ վերջիններս որեւէ առթով այլ ևս իրենց մասին տեղեկութիւն չտան՝ իրենք ազատ լինեն նորից ամուսնանալու:

ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ.

Վեջին ժամանակներս Եւրոպական մամուլը շատ էր զբաղուած այն հարցով, թէ քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը կարող է զոհ գնալ յանկարծ մահմետական մոլեռանդութեան, որ կարող էր յառաջ գալ նոր համըլամականութեան գաղափարների ազդեցութեամբ ծագած պատերազմի շնորհիւ: „Nineteenth Century“ ի զուր է համարում այդպիսի վտանգները: Բացառելով թէ մահմետական աշխարհի մէջ վերջերս սկսուած կրօնական նոր հոսանքները, գիտնականների երեւակայութիւն է:

Միլիոնաւոր եւրոպացիները համար Մահմաժեա Սենուսիի անունը մի դատարի հնչիւն է, գուցէ շատ շատերն իսկ առաջին անգամն են լսում, բայց Աֆրիկայի և Արաբիայի միլիարդ մահմետականները համար այդ անուան հետ կա-

պուլած է մահմետականութեան վերածնութեան յոյսերը: Սինուսիի զօրեղ ազանդը իւրաքանչիւր տարի աւելի և աւելի մեծ ազդեցութիւն է ձեռք բերում Աֆրիկայում: Այդ ազանդի հիմնադիրը որի որդին այժմ մահմետական Աֆրիկայի կրօնական հոսանքի պարագլուխն է, իւր կենտրոնատեղի է ընտրել Լիբիայի անապատի դեղեցիկ օազիսներից մէկը՝ Ջերաբուլը: Այդտեղ անցրեց նա մի քանի տարի ուսուցանելով իւր ապագայ առաքեալներին և հեղհետէ իւր ոյժը ամրապնդելով: Նորա մահից յետոյ Ջերաբուլը դարձաւ այնպիսի նոր ուխտատեղի ինչպէս և Մեկկան և իւրաքանչիւր տարի ահագին քանակութեամբ ուխտաւորներ են դալիս այդտեղ մահմետական աշխարհի ամեն ծայրերից՝ Աֆրիկայից, Հնդկաստանից, Արաբիայից, Տաճկաստանից ևլն:

Սինուսիի վարդապետութիւնը յերաւել կարող է դրուել ջերմեռանդ մահմետականներին, որոնց համար մեծ ցաւ է կրօնի անկումը, Սինուսի խիստ պախարակում էր բարբերի անկումը և քարոզում էր վերադառնալ նախնական պարզութեան և մաքրութեան: Բազմաթիւ անկողմնակալ դիտողներ հաստատում են, որ յերաւել այն տեղերում, ուր գտնում են Սինուսիի բազմաթիւ հետևողներ, չարիքը նուազում է և երկրի բարքերը աղնուանում են և լաւանում: Սինուսիի որդին, որ հրատարակուեցաւ իբր «Խալիկան Մահալ», հօր մահից յետոյ շարունակում է նորա գործը: Նա մեծ համարում և յարգ ունի մահմետականների մէջ, որոնք նորա վերայ նայում են որպէս ճշմարիտ մարդարէի վերայ: Եւրոպական ճանապարհորդներից, բացի դերմանացի Նախտիգալից, ուրիշ ոչ ոք չէ տեսել նորան: Այդ ճանապարհորդի ասելով Սենուսին իւր վերայ շատ մեծ ապաւորութիւն է թողել և նորան, անպայման, շատ աւելի բարձր պիտի դասել Սուդանի տգէտ Մահտիից: Վերջինս մի ժամանակ առաջարկեց Սենուսիին միանալ իւր հետ և ջնջել քրիստոնեաներին, բայց Սենուսին չհամաձայնեցաւ:

Եւրոպացի ճանապարհորդներից շատերն են փորձել Ջերաբուլ մտնել, բայց ոչ ոք չի յաջողել: Վերջին փորձ անողն էր Սիլվա Ուայտ 1898 թ. բայց ստիպուած էր կախարդական քաղաքից 120 մղոն հեռավորութեան վերայ կանգ առնել, և ոչ իւր բացատրութիւնները, ոչ համոզիւնը ճառերը, ոչ կաշառքը չկարողացան Ջերաբուլի դռները բանալ նորա առաջ և նա ստիպուած էր վերադառնալ, համոզուելով որ իւր յամառութիւնը կարող է մահուամբ վերջանալ:

Ոչ մի կասկած չկայ, որ Սենուսիի դործակալները ցրում են Միջերկրականի բոլոր նաւահանգիստներում և դուցէ նոյն իսկ եւրոպական

մայրաքաղաքներում: Թէև նորա քրիստոնեաների երդուեալ թշնամիներն են, բայց նոցա յարաբերութեան մէջ այդ ամեննին չէ նկատուում: Նոքա շատ հիւրընկալ են և հաւատարմութեան ոգին խիստ զարգացած է նոցա մէջ: Բացի ազանդի գլխավորից նոցա մէջ չկայ մի անձն, որ աւելի կամ պակաս պաշտօնական դերք ունենայ, մահմետական եղբայրութեան բոլոր անդամները հաւատար են միմեանց և իւրաքանչիւրը պարտաւոր է օգնել միմեաներին: Ուշադրութեան արժանի է և այն, որ այս մահմետական ազանդը, որ քարոզում է կատարեալ ողջախոհութիւն և սեռերի յարաբերութեանց կատարեալ մաքրութիւն, կանանց ևս ընդունում է իբր գործակալներ և ամեննին չէ քաշում օգտուել և նոցա ցոյց տուած օգնութիւնից, մանաւանդ որ նոցա տղամարդկանցից աւելի եռանդուն և յաջող են քարոզական գործի մէջ:

Այժմ Սաադի Սենուսին մօտ 55 տարեկան է: Նորա հետևողներից ոչ ոք մինչև այժմ չէ տեսել նորա երեսը: Նա միշտ ծածկում է իւր դէմքը, երբ ժողովրդի առաջ է դուրս գալիս: Ջերաբուլի մեծ վանքում իւրաքանչիւր տարի սովորում են 1500—2000 պատանի, որոնք յետոյ ցրւում են ամեն տեղ քարոզելու Սենուսիի վարդապետութիւնը: Այդ դեռ ևս բոլորը չէ Սենուսին ունի զինագործարան և բացի դորանից մեծ քանակութեամբ գէնք է ստանում Աֆրիկայի ամեն ծայրերից: Դժուար է, անշուշտ, ճշդիւ որոշել նորա հետևողների թիւը, բայց անկասկած է, որ ամբողջ Աֆրիկան ծածկուած է նորա հետևողների խիստ ցանցով և սե—ցամաքի մէջ Սենուսիի քարոզութիւնը մեծամեծ օգուտներ է բերում, որովհետև նա մեռցնում է կռապաշտութիւնը: Ամեն տեղ, ուր մահմետականութիւնն երևում է, կռապաշտութիւնն ընկճւում է, այնպէս որ մահմետականների դործնէութիւնն այդ տեսակէտից շատ աւելի արգասալից է, քան քրիստոնեաներինը: Սենուսին մեծ հախառակորդ է և գերութեան. մինչև իսկ նա արձակեց այն բազմաթիւ գերիներին, որ գնել էր զերեվաճառներից: Այդ գերիները Ջերաբուլում մահմետական դարձնելուց յետոյ, յետ ուղարկեց Վադայ և, ի հարկ է, նոքա ամենաեռանդուն դործակիցներ դարձան Սենուսիի վարդապետութեան տարածման համար: Սենուսին այդ ճանապարհով ամենահաւատարիմ հետևողներ է գտնում հետզհետէ:

Մօտաւորապէս կարելի է ասել որ միայն Աֆրիկայում Սենուսիի հետևողների թիւը հասնում է 9 միլիօնի և բաւական է, եթէ նա մի նշան տայ և ապտամբութիւնը բռնկէ ամբողջապէս ոչ միայն Աֆրիկայում, այլ և Արաբիա-

յում և Հնդկաստանում: Անկասկած Սենուսին սպասում է մնայն յաջող ըուպէի իւր վարդապետութեան յաղթանակէ համար:

Իբերի այսպիսի դրութիւնը համեմատութեան գործը, առնուազն, շատ է գծուաբեցնում:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐՈՋԻՉՆԵՐԻ ԳԵՐԸ
ՉԻՆԱԿԱՆ ՅՈՒՋՈՒՄՆԵՐԻ ՄԷՋ:

Ձինաստանում վերջին ամիսներս տեղի ունեցած մեծ յուզումները, որոնք ոտքի են հանել ամբողջ քաղաքակրթութեամբ աշխարհը և ընդհանուրի հետաքրքրութեան կենդրոն դարձրել՝ իրերի բնական բերմամբ պատճառեղան շարժելու ի միջի այլոց այն հարցը, թէ ի՞նչ չափով արդեօք այդ յուզումների շարժառիթ կարելի է համարել քրիստոնէութեան քարոզութիւնը և որ դաւանութեան կամ որ ազգի պատկանող միախոնարհների վերայ աւելի ծանր պատասխանատուութիւն է ընկնում: Առանձին ուշադրութեան և տաք բանակուելի առարկայ եղաւ այս նկատմամբ անդլիական նախարարապետ Լորդ Սալեսբըրիի ճառը, որ նա խօսեց «Արտասահմանում» աւետարան տարածելու ընկերութեան» երկհարիւրամեայ յօբելեանի առթիւ: «Հին ժամանակի եկեղեցւոյ մէջ, ասում էր նա, մեծ աւետարանիչներ քարոզութեան էին ելնում սոսկալի վտանգների դէմ՝ զնալով և տանում էին այն բոլոր սարսափները, որ նոցա վերայ թափել կարող էր աշխարհը՝ ի պաշտպանութիւն իրենց քարոզած վարդապետութեան և ուսուցած բարոյականութեան: ... Երբ միջին դարերում Բոնիֆատիոս կամ Կոլումբանի * պէս մի միախոնար քարոզում էր՝ ամէն զբոսաւարութիւն իւր վրայ էր ընդունում, յանձն էր առնում մարտիրոսական մահ, տանում էր արիաբար այն տանջանքները, որոնց ենթարկում էին իրեն, և նորա անձնութեան ամբողջ բարոյական և հոգեւոր սպաւորութեանը

թիւնը անարդել կերպով ներգործում էր շրջապատողների վերայ: Բայց եթէ այսօր այդպիսի մի Բոնիֆատիոս կամ Կոլումբան մարտիրոսութեան ենթակայ լինի՝ անմիջապէս կղիմեն հիւպատոսին և շուտով մի զրահակիր նաւ կգայ. — դժբաղդաբար այդ դրութիւնը փոխել էլ կարելի չէ: Թէպէտ ոչ ոքի համար պախարակելու բան չկայ այստեղ, թէպէտ ամէնից քիչ մեր միախոնարհներին կարելի է սորա համար պախարակել, թէպէտ ես թոյլ չեմ կարող տալ, որ աշխարհական իշխանութիւնը մեղադրելի համարուի, որ իւր հպատակների կողմից փրէժինդիր է հանդիսանում սակայն և այնպէս այդ հանգամանքը քրիստոնէական ուսման զուտ հոգեւոր վարկն ու ներգործութիւնը շատ է պակասեցնում: Մարդոց համար մի առիթ է սա և փորձութիւն՝ քրիստոնէական ուսման մի որոշ նշանակութիւն ստալու և այնպիսի բաներ կասկածելու, որոնք շատ հեռու են նորա քարոզների մըտքից: ... Աչքի առաջ ունեցէք ահա Ձինաստանը՝ նկատեցիք, որ բոլոր սպանուածները քրիստոնէայ են: Երեւակայում էք արդեօք, թէ նոքա այն պատճառաւ են սպանուած, որ չինացիք ասում են նոցա կրօնը: Սակայն ո՞չ մի ժողովուրդ երկրիս վերայ այնչափ անտարբեր չէ կրօնական խնդիրներում, որչափ չինացիք: Ինչ որ տեղիք է ունեցել պատճառն այն է, որ նոքա ինչպէս և ուրիշ ազգեր, այն զաղափարն են կաղմել, թէ միախոնարի գործը լոկ գործիք է միայն աշխարհական իշխանութեան ձեռքում, սորա աչքի առաջ ունեցած նպատակներին հասցնելու համար: — Ոչ ոք այնչափ զերծ չէ կողմնակի նպատակներից, որչափ այս ամից հեռացող միախոնարները: Սակայն այդ իրողութիւնը չէ պակասեցնում այն իրական վտանգը, որ նոցա դէմ եղած կասկածից յառաջ է գալիս և որի հետեանքը այնպէս արիւնալի պատկերով տեսնում էք ներկայ վայրկեանին, երբ խօսում եմ ձեզ հետ: Թոյլ կտամ խրատական կողմի վերայ մատնացոյց անել: զգուշութիւն և խոհեմութիւն՝ անձնութեան և ոգեւորութեան պատշաճաւոր սահմաններում — պէտք է համարուեն միախոնարների պարականութիւնը օտար երկրի մէջ, որոնք միայն աւետարա-

* Գերմանիոյ եւ Զուիցերիոյ առաջնապետը:

նը չեն քարոզում: այլ նաև բնիկների աչքում ներկայացնում են այն աղգերի բնաւորութիւնն ու նպատակները, որոնց միջից իրենք ելեր են: Ուստի մեծ պարտականութիւն կայ նոցա վերայ իրենց ոգևորութիւնը քրիստոնէական խոհմութեամբ սանձած պահել: ... Այսօր իւրաքանչիւր որ օրին չափազանց եռանդը մինչև մարտիրոսութեան է տանում: վտանգի է ենթարկում առեւտրային նոցա կեանքը, որոնց քարոզել է, որ դուք աւելի վատ է պատճառ է դառնում թափել տալու իւր սեփական հայրենակիցների արիւնը, այն զինուորների և ծովազնայների արիւնը, որոնք նոցա պէտք է պաշտպանեն և ստիպուած են յօգուտ իրենց հայրենակիցների թշնամական և պատերազմական գործողութիւններ սկսել, որպէսզի թոյլ չտան այդպիսի անկարգութիւններ կրկնելու: ... (Ներկայումս քրիստոնէայ քարոզիչները) հսկայական չափով սոսկալի դէպքեր յառաջ կոչելու վտանգի մէջ են: Այնուհետև նոյն նախազգուշացումները յատկապէս մահմետականների մէջ գործող միսիոնարներին ուղղելով՝ Սալիսբըրին վերջացնում է իւր խօսքը մի շատ լուրջ յորդորով. խոյս տալ քրիստոնէական կրօնը բռնի ուժի պաշտպանութեան ներքոյ գնելու ամենափոքր երևութից:

Անուանի քաղաքագէտի այս զգուշաւոր խօսքերը հիմք առնելով մի քանի մեծ օրաթերթեր այնչափ յառաջ են գնում, որ չինական խռովութիւնների էական պատճառը, ուղղակի միսիոնարներին են համարում և պահանջում են, որ պետութիւնները ստիպեն նոցա ելնել երկրի խորքերից և «թողնել հեթանոսներին իրենց համար երանաւէտ հեթանոսութեան մէջ»: Քարոզչական շրջաններին մօտիկ մարդիկ շտապեցին բնականաբար ամենայն վճռականութեամբ և զայրոյթով հերքել այդ ծանր մեղադրանքը. բողոքականներն աշխատում են ապացուցանել, որ եթէ քաղաքականութեան մէջ խառնուել և պետութիւնների միջամտութիւնը հրաւիրել են՝ կաթոլիկ միսիոնարներն են եղել, իրենք սկզբունքով և դործնականապէս հեռու են բոլորովին քաղաքականութիւնից: Այսպէս, երբ 1895 թ. ին 2ինաստանում 11 անգ-

լիացի քարոզչութիւններ սպանուեցան անգլիական եկեղեցական միսիոնի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մէկը պետութեան կողմից ամէն օգնութիւն մերժելով ստում է. «թող անգլիական կառավարութիւնը Պեկինի պալատում ճշշում գործ դնէ չարագործներին պատժելու, եթէ կամենում է, այդ իւր գործն է, իւր կնքած զաշնադրութիւնները դորա համար իրաւունք են տալիս: Սակայն ամէնքը թող հասկանան, որ մենք միսիոնի մարդիկս ոչինչ այդպիսի բան չենք ցանկանում: Մեր եղբայրները, որոնք Քրիստոսի սիրուց մղուած մինչև աշխարհի ծայրերն են գնում, շատ լաւ գիտեն, թէ ինչ վտանգներ են իրենց սպասում. նոցա զխառնութեան առաջուց ասում են այդ իրենց և նոցա կամքին են թողնում, թէ ինչպէս կ'արուեն ներդրութեան ժամին՝ կիսալէճն արդեօք թէ կմնան: Նոյն սկզբունքն աւելի որոշ կերպով արապայտում է «2ինաստանի ներքին միսիոնի» հիմնական կանոններից մէկը. «Միսիոնարը կարող է սեփական կամ չինական կառավարութեան ընծայած բոլոր իրաւունքներից օգտուել, բայց պէտք է երբեք օգնութիւն կամ պաշտպանութիւն չպահանջէ, թէպէտ հանգամանքներ կլինեն, երբ նա ստիպուած է խնդրել այն իբրև շնորհ: Գանդաւանը հիւպատոսներին կամ չինական աստիճանաւորներին ուղղուած, չարագործներին պատժելու, իրական կամ կարծեցեալ իրաւունք պաշտպանելու և կրած վնասների հատուցումն զբանելու համար՝ լաւ է ամենեւին չլինին: Այն դէպքում, երբ յուշում և հալածանք է տեղի ունենում երկրի ներսը, կարելի է դիմել տեղական չինացի աստիճանաւորներին ազդարարութիւններով. իսկ եթէ դոքա չեն օգնի, զրկեալները պէտք է Աստուծոյ ձեռքը յանձնեն իրենց դատը: Այ մի դիպուածում միսիոնարը իրաւունք չունի պատասխանատուութիւնը սեփական անձի վերայ առնելով բրիտանական կամ ուրիշ որ և է եւրոպական կառավարութեան զանգատ ուղղել»: Նոյն ընկերութիւնը հաստատում է, որ 35 տարուայ մէջ 135 կայսրներ են հաստատուել չինական տասը նահանգներում և բոլոր այս գործունէութեան շրջանում, ին-

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԿԻ ԽՆԴԻՐԸ.

Ութսունական թուականներից յետոյ, երբ սկսուեց Անդրկովկասի ազնուականների (րէկերի) և վանքերի հողերի սահմանաչափումը (межевание), շատ տեղերում գիւղական հողերականութիւնը՝ այսինքն թէ քահանաները և թէ մեռած քահանաների ուղղաւոր ժառանգները, օգտուելով այն հանգամանքից, որ իւրաքանչիւր սեպհականատէր իրաւունք ունի իւր հողաբաժինը չափել տալու, յայտնում էին հողաչափին իրանց հողաիրական իրաւունքի մասին և խնդրում օրէնքի հիման վրայ չափել իրանց վրայ իրբե սեպհականութիւն այն հողը, որը ստացել էին գիւղացիներից իրբե քահանայ՝ ձեռնադրութիւնից յետոյ: Հողաչափութեան ժամանակ համարեա առանց բացառութեան գիւղացիք վեճի էին ենթարկում կամ ինչպէս իրանք են ասում «սպօր» էին ձգում բոլոր չափուող հողերը՝ վիճելի էին համարում այն դիտաւոր պատճառով, որ հողը պատկանում է հասարակութեան և ոչ մշտապէս հողերականին, որ այդ հողը հասարակութիւնը յատկացրել է քահանային համախօսականով միայն մինչև մահ և ոչ մշտական ժառանգական սեպհականութիւն ստուել, որ համախօսականի զօրութեամբ գիւղացին պարտաւորւում է ազատել քահանային հարկից, դիտահարկից և նրա բաժին հողահարկից և ոչ նրա որդիներին, որ քահանաների որդիքը՝ իրբե հասարակութեան անդամ կստանան այնքան դիտի հող, որքան ստանում է ամեն մի գիւղացի և պիտի վճարեն իրանց հողաբաժնի հարկերը. եթէ, ասում է գիւղացին, բոլոր քահանաները իրանց ժառանգներով հասարակութեան յանձնած հողերը սեպհականութիւն համարելով հարկ չտան, այն ժամանակ որոշ տարիներից յետոյ համարեա բոլոր հողը կգաւնայ հողերականութեան սեպհականութիւն, և հողային հարկը կծանրանայ մեղ վրայ:

Այսպէս մտածելով գիւղացիք խառնում են հողերականների հողերը իրանց մասերի հետ

և հողաբաժնի ենթարկում ամեն տեղ հակառակում են հողերականներին, ծեծում և մինչև իսկ գլուխ պատռում և թոյլ չեն տալիս ոչ հարկից ազատուել և ոչ իրբե սեպհականատէր՝ հողերը չափել: Աս գիտեմ մի փաստական օրինակ. գիւղը բաղկացած է 158 տնից կամ ինչպէս գիւղացիք են ասում՝ ժուրնայի տնից, այդ 5 հողերական բաղմամբ տները չափել են տուել իրանց վրայ գիւղացիներից ստացած հողաբաժինները, զրանցից երեքը քահանաներ են և կենդանի մէկը վաղուց մեռած քահանայի որդիք, միւսն էլ վաղուց մեռած աստիճանաւոր (հողերականի) որդիք. լաւ է, որ զրանց փոխարէն այժմ նոր ձեռնադրուել են երեք քահանայ և երեքն էլ այդ ժառանգական տներից, այլապէս կունենայինք 8 տուն, որոնք սեպհական հողատէր կուզենային լինել: Յամենայն դէպ, այդ 5 տունը իրանց գլուխների հողաբաժիններով կազմում են մի համայնք, որը, եթէ քահանայական ընտրողական սկզբունքը միշտ կանոնաւոր գործադրուի, կարող է այնքան ընդարձակուել, որ հարկւր տարուայ ընթացքում գիւղի համարեա բոլոր հողերը իրան կսեպհականացնի, այդ բանը գիւղացիներին ստիպում է քահանայ ընտրել միշտ հին քահանայական տանից և ոչ հարկատուներից: Պատահել է ինձ նոյն գիւղում ներկայ լինել գիւղացիների և քահանաների սարսափելի վեճին, ծեծ ու կռուին և ամօթալի գործողութիւններին:

Արդեօք գիւղական հողերականութիւնը իրա սեպհականատէր լինելու իրաւունքը ի՞նչ բանի վերայ է հիմնում, հայոց հին եկեղեցական իրաւունքի, աւանդական կարգի, թմբակական օրէնքի:

Հայոց հին եկեղեցական իրաւունքը այնքան քիչ նիւթ է տալիս գիւղական հողերականութեան տնտեսական ապահովութեան խնդրի մասին, որ դժուար է յենուել այդ կէտի վրայ: Յայտնի է, որ Տրդատի և Նուստուրչի օրով բոլոր մեծ և փոքր գիւղի եկեղեցիներին զանազան չափով հողեր յատկացրին, լաւաններին 7 տան հող, իսկ աղարակներին 4 տան հող. «Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց

չորս չորս հոգս յամենայն յազարակ տեղիս իսկ յաւանս եօթն եօթն երդոյ հոգ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան եկեղեցւոյ նուէր պտղոյ ճեանն մատուցանէր Ագաթ. 483 եր.: Պապի ժամանակ այդ հոգերը խրեցին 7-ից միայն երկու տան հոգ մնաց եկեղեցիներէն. «Հատ և ս յարքունիս Պապ թագաւոր զհոգ եկեղեցւոյն Զի յեօթն հոգոյն զհինգն հոտանէր յարքունիս և գերեզման միայն թողոյր Եւ ըստ հոգոյն թողոյր երկուս երկուս տո դեօղ մի երէց և մի սարկաւազ ...»: Փաւստոս 194 եր.:—Ս. Սահակի կանոնների մէջ, որտեղ մեծ տեղ է տուած հոգեւորական նախնական ապահովութեան խնդրին, հոգի մասին ոչ մի խօսք չկայ, ուրիշ տեղ, յետագայ դարերի կանոններում ոչ մի յիշատակութիւն չկայ հոգային հարցի մասին (բայի 648 թ. Ղուինի ժողովից), միայն փաստը այս է, որ այժմ մեր եկեղեցիները զիւղերում քիչ բացառութեամբ չունին հոգաբարձիներ: Ղիւղական հոգեւորականութիւնը ապրում էր ժողովրդի ազատական նուէրներով, առնելի արդիւնքներով, կայի հնձի և բերքերի օրհնելով ու տասանորդ տասնալով և իրրե գիւղացի գաշտոյին պարտովանելով: Արդեօք նախկին ժամանակներում հոգեւորականները իրանց հոգերի համար տէրութեան կամ կալուածատիրոջ հոգային հարկ տալիս էին զբամնի կամ տասանորդով, կամ եթէ, իրանք չէին հաւանդում, նրանց որդիքը տալիս էին կամ եթէ, որդիքը զլիաֆարկից ազատ էին տասանորդի հարկից էլ ազատ էին արդեօք: Այս մասին ոչ մի զբան չիշատակութիւն չունինք, միայն զիտեք ընդհանուր առմամբ, որ հոգեւորականները հարկից ազատ էին, որոնց հարկի տակ ձգելը մեծ արմուկ հանեց Վարդանանց ժամանակ: Չունենալով զբան տեղեկութիւններ, թողնելով ենթադրութիւններ, որոնք կարող են վիճելի համարուել, կարելի է ասել, որ զիւղական հոգեւորականութեան սեպհականատէր համարուելու խնդիրը մեր եկեղեցական իրաւունքը թողնում է անորոշ վիճակում և եթէ, ի նկատի ունենանք քաղաքի քահանաների ապահովութեան կարգը, տիեզերական և տեղական ժողովների մի քանի

կանոնները քահանայի մահից յետոյ նրա որբերի ինամելու վերաբերմամբ, պիտի մօտենանք այն ենթադրութեան, որ հոգեւորականների որդիքը եթէ ազատ էին զբամնական և բերքի հարկից, այդ միմիայն քահանայի կենդանութեան ժամանակ էր, իսկ մահից յետոյ հոգը մնում էր հաւարակութեան գոնէ եկեղեցական կանոններով խիստ պատժի էին ենթարկում այն եպիսկոպոսները և քահանաները, որոնք, եկեղեցու եկամուտները իրանց ցեղից չհանելու նպատակով, ձեռնադրել էին տալիս իրանց մօտիկ ժառանգներին կամ աղաքականներին (զարմանալի բացառութիւն են կազմում Ղուինի 648 թ. ժողովի կանոնները, որոնց մասին յարմար ժամանակ կ'սօսենք):

Այս հիմամբ, զիւղական հոգեւորականութիւնը չի կարող իւր վարմունքէ հիմք ընդունել հայոց եկեղեցական իրաւունքը:

Նա իւր սեպհականատէր լինելու իրաւունքը հաստատում է աւանդական այն կարգի վրայ, որը զրել են իւր հայրը, պապերը, սրանք յաջորդաբար քահանայ լինելով նոյն ծխի վրայ, միշտ ազատ են եղել հարկաւորութիւնից և տանեակ տարիների ընթացքում զրանց ընտանիքում հաստատուել է այն կարծիքը, որ քահանայական օջաղը ազատ է ամեն տեսակ հարկից, որ նրա հոգը հաւարակութեան հոգաբարձին չէ, այլ իրանց օջաղի սեպհականութիւն, որովհետեւ, կրկնում եմ 4—5 սերունդ ժառանգաբար քահանայութիւնը այդ օջաղում է մնացել: Փառանդական կարգը մոռցել է նրանց մէջ հոգի սեպհականութեան դադարաւոր: Թէ ժառանգական քահանայութիւնը գոյութիւն ունի այժմ, ոչ իրրե կանոն ի հարկ է, այլ հանգամանքներից առաջացած սովորութիւն, և թէ, գոյութիւն ունի և վաղ ժամանակներում, այդ երեւում է մինչև իսկ Զ. տիեզերական ժողովի 33 կանոնից: Ժողովը ի նկատի ունենալով, որ հայոց աշխարհում հրէաների օրինակին հետեւելով կարգում են քահանայ հոգեւորականների որդիներին, շատ անգամ ամանց ընտրութեան և փորձի ենթարկելու խտրութեամբ և: Թէ, Զ. տիեզերական ժողովը մեզ համար պարտաւորական չէ, բայց այդ կարգադրութիւնը հակասակ չլինելով

մեր եկեղեցու ոգուն և կարգերին, համապատասխան է նախկին մեր ազգային կանոնների կարգադրութեան. ուստի այդ կարգը մտել է, ոչ հետևելով հրեաներին, նոյն իսկ հակառակ մեր եկեղեցու կանոններին, մի քանի սովորութիւնների շնորհիւ: Գիւղերում սարկաւազ և առաքնաւոր չէին պահում զիւղացիք եկամուտների քչութեան պատճառով, քահանաները ստիպուած էին իրանց որդուն և մօտ ազգականներին սովորեցնել եկեղեցական կարգը և 8—9 տարեկանից սկսած շրջեցնել իրանց հետ իբրև բուրժատակիր և փոխասաց պատարագի ժամանակ իրեն ապաստուր. այնպէս որ զիւղի մէջ ժամանակին ամենայամար քահանայացուն համարւում էր այդ վարժուած և պատրաստ անձը, որը և դասնում էր հօրը փոխանորդը, որա որդին էլ նոյն կարգով դասնում էր փոխանորդի յաջորդը: Այդ կարգը ստիպել էր ապիս ժողովրդին նայել այդ օջաղի վրայ պատկառանքով և այդ անից ընտրուած քահանաներին յարգանքով:

Ներսէս Ե-ի Տփսիս առաջնորդութեան օրով, երբ նա մերժում էր ազէտ քահանաներին ձեռնադրել, իշխանները բողբոջում էին կաթողիկոսին, որ Ներսէսը աւանդական կարգը քանդում է և չի ձեռնադրում այն անձին, որի օջաղում է քահանայութիւնը 150 տարուց ի վեր: Այդ աչքով էլ նայում էր ժողովուրդը Լուսաւորչի տոհմի վրայ ի պատիւ և ի յարգանս հիմնադրի և որովհետեւ այդ սովորութիւն էր և ոչ կանոն, ուստի և մէջ ընդ մէջ ընտրւում էին կաթողիկոս Մանազկերտցի եպիսկոպոսներ և այլ անձինք: Այժմ ընտրողական սկզբունքի լայն ըմբռնումը և լաւ քահանայ ունենալու անհըրաժանտութիւն են անում ժառանգական քահանայութեան կարգը և միւս կողմից հոգային վեճ առաջացնում զիւղացիների և հոգեւորականութեան մէջ: Հոգեւորականութիւնը իւր իրաւունքը պաշտպանելու համար յենւում է աւանդական կարգի վրայ և վերջինիս միջոցով պետական օրէնքի այն կէտի վրայ, որ հոգի սեպհականատէր լինելու համար հարկաւոր է 10 տարուայ անվեճ տիրապետութիւն, այն ինչ զիւղական հոգեւորականութիւնը ապացուցանում է, որ՝ ոչ

թէ 10, հապա շատ ու շատ տասնեակ տարիներ ժառանգաբար տիրապետել է անվեճ կերպով այդ հոգը:

Բացի այդ, պետական միւս օրէնքները շատ նպաստաւոր են հոգեւորականներին, ուստի և դատարանին և տեղական վարչութեան զիմելիս վճռում է ժամանակաւորապէս յօգուտ հոգեւորականութեան մինչև սահմանաչափումի վերջանալը, կամ զանազան պատճառով ձգձգւում է և տեղիք ապիս ահագին խռովութիւնների:

IX հատորի 485 յօդուածը ստում է, որ հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը ազատ է ամեն տեսակ անձնական հարկերից և պարաւորութիւններից, իսկ քահանայադրձները և զինուորադրութիւնից: 502 յօդուածի 3 կէտի զօրութեամբ հայոց հոգեւորականների որդիքը համարւում են տահական պատուաւոր քաղաքացի (потомственный почетный гражданин): 506-ի 24 կէտի զօրութեամբ հայոց եկեղեցու տիրացուների, ժամհարների և սպանասացների (псаломщики) զպիւր որդիքը համարւում են անձնական պատուաւոր քաղաքացի (личный почетный гражданин): 536 յօդուածը պարգարանում է՝ որ տահական պատուաւոր քաղաքացիների իրաւունքը իջնում է ուղիղ զծով ժառանգների վրայ, որոնց իրաւունքներից մէկն է ազատ լինել զըլտահարից (563 յ.): Իսկ աւելի որոշակի և պարզ խօսում է V հատորի (о прямых налогах) 482 յօդուածի յաւելման 18- յօդ-ի ծանօթութիւնը, որի մէջ կարդում ենք «հարկատու զատին պատկանող անձինք, որոնց հասարակութիւնը հարկից ազատում է, ուղղափառ կամ հայոց աշխարհիկ (Сѣло) հոգեւորականութեան մէջ մայցնելու համար, սահմանուած կարգով հոգեւոր տառիճան ընդունելուց կամ հոգեւոր կոչումն ստանալուց յետոյ ազատւում են հարկերից, թէ իրանք և թէ իրանց որդիքը»:

Այս յօդուածներով հայոց հոգեւորականութիւնը զուգընթաց Ռուսաց հետ ստանում է արաժնութիւնների, որոնցով թէ իրանք, թէ որդիք ուղղապիճ շատաւիզով ազատւում են հարկերից և պարտաւորու-

թիւներէն, և ոչ որ ժողովրդից իրաւունք չունի նրանցից հարկ պահանջել:

Հիմայ հարց է ծագումն արդեօք հողերու րախաների այդ հարկերը ծանրանում են ժողովրդի վրայ: Թէ հարկահան վարչութիւնը ոչնչացնում է այդ հարկային դրքի մէջ (ИСКЛЮЧАЕТЬ ИЗ ОБЛАДА): Դրան պատասխանում է V հատորի 485-ի յաւելման 18-դ յօդուածը, որ հարկատու դասին պատկանող անձինք հողերու րախան դառնալուց յետոյ, ապաւնւում են հարկերից, «իսկ ժողովուրդը այդ հարկերը վճարելուց ազատւում է առաջիկայ բեկից»: Այստեղից երևում է որ ժողովուրդը շուրջ է մտածում որ հողերախանութեան հարկերը ծանրանում են իւր վրայ: 1901-ի յօւնուարից մտնում է արգէն հարկերի նորակարգ, որով վերանում են զանազան ձևի տուրքերը և մտնում է հողայինը (ПОЗЕМЕЛЬНЫЙ НАЛОГ). հողային հարկին ենթարկւում են բոլոր ազատ վանքերին, աշխուականներին, և հողերախաններին պատկանող հողերը, որոնցից վերջրածը ծախսւում է տեղական պիտոյքների վրայ (ЗЕМСКИЯ ПОТРЕБНОСТИ). Թէ ինչպէս պիտի անուի այդ հարկը հողերախանութիւնից, կամ որ մասը ժողովրդից, որ մասը նրանցից, այդ անորոշ է, և կարողութիւն մտակ ապագայում: Յամենայն դէպս ինչպէս էլ որ ընթանայ այդ խնդիրը, ժողովրդի և հողերախանութեան այդ վէճը մնալու է առկա, եթէ, բարձր հողեր իշխանութիւնը չմիջամտի այդ խնդրում: Առս զիւղական հողերախանութիւնը պետական օրէնքներով բոլորովին անկախ պայմանների մէջ է ժողովրդի վերաբերմամբ, նրանց իւրաքանչիւր եկեղեցին պիտի ունենայ 33 դեսետին անվէճ հող քահանաների և տաթիճանուորների պահպանութեան համար (X-ի II մասն, 349 յօդ.). մինչև իսկ օրէնքը պահանջելիս է եղել, որ եթէ ամեն մի ծուխ ունի 12—15 դեսետին հող, եկեղեցին պիտի ունենայ 66 դես., ամենաբնիք 49½, ամենաշատը 99 դես. եթէ ծուխը ունի 15 դես. և գործարաններ ու հանքեր, իսկ 351—359 յօդուածները սահմանադրական պահանջ են դնում կայսրաւորների վրայ, որ եկեղեցուն յատկացնեն օրէնքով նշանակած հողը: 346 յօդ. ամեն մի առաջնոր-

դարան պիտի ունենայ 60, և վանքը 150—100 դեսետին հող: Այս կարգը գոյութիւն ունէր և մեր մէջ Տրդատի ժամանակ: Այժմ այդ մասին խօսելն աւելորդ է, որովհետև հողը ժողովրդի բազմանալովն այնքան քչացել է, որ այդ մասին խօսք անգամ լսել չի կամենալ հասարակութիւնը, և մանաւանդ հողաշահութիւնից յետոյ, երբ բոլոր հողերը չափ ու սահմանի տակ կգրուին, դժուար կլինի մի փոքրիկ մասն անգամ եկեղեցու անվէճ սեպհականութիւն զարձնել: Մեզ մնում է հաշտուել եղած զրութեան հետ, հողաբաժնութեան հարցը, որքան կախուած է հողեր իշխանութիւնից, կարդի բերել և ապահովեցնել ուրիշ միջոցներով հողերախանութեան անտեսական կեանքը:—

Գիւղացիք համաձայնում են միայն մի կետում, այն է քահանային տալ մի գլխի հող, որի հարկը պարտաւորւում են վճարել, քահանայի որդիներին իբրեւ զիւղի անդամների յատկացնել հողաբաժիններ և հարկերը պահանջել, և միւս կողմից ուրախութեամբ ընդունում են տուրքի քանակ (ԳԻՆԿԱ) նշանակել բոլոր օրինակատարութիւնների համար քահանայի կեանքը ապահովեցնելու համար:—Քահանաները համաձայն են այդ բանին միայն այս ստարկութեամբ, որ իրանց ծուխը առնուազը 150 անից պակաս չլինի, և ծխականները պարտաւորւին ԳԻՆԿԱՅԻ մէջ նշանակածը ճշտութեամբ հատուցանել: Այս հաշտութիւնը կատարեալ անելու համար հարկաւոր է հողեր բարձր իշխանութեան միջամտութիւնը, որը կարող է կանոնաւորել հեռեւեալ ձևով, և ծխաբաժանութիւնը անի ընդհանուր և որոշ կարգերով, առնուազը մի քահանային տալով 150-ից ոչ պակաս ծուխ. համախօսականը կազմի գործակալը կամ յաջորդը զիւղական ժողովի մէջ բոլորի համաձայնութեամբ և ճիշտ ստորադրութեամբ. համախօսականի մէջ մի առ մի զրուեն այն տուրքերը, որոնք պարտաւորւում են զիւղացիք տալ քահանային օրինակատարութիւնների համար: Գիւղացիք և քահանաները համաձայնութեան էին զայիս այսպէս որոշելով տուրքերը. մկրտութեան համար 20 կոպէկ, անօրհնէքի համար 20 կ. զերեզմանօրհնէքի

20 կ. թաղման համար 1. բ. պսակի համար 2—4 բուբլի. և առևեր երկու փուլից ցորեն կամ ուրիշ բերք: Հաշուելով 150 տան վրայ, կտանանք այսպիսի դումար. 2 անօրհնէք և 2 գերեզմանօրհնէք $80 \times 150 = 120,00$, 20 մկրտութիւնից $20 \times 20 = 4,00$, 20 թաղումն — 20 բ. 20 պսակի համար — 40 — 80 բ. 300 փուլից ցորենն էլ 80 կոպէկով 240,00, ընդամենն 424 — 464, մօտ 500 բուբլի. սրա վրայ աւելացնենք և մի գլխի ձրի հողը և որդիներէ պարագմունքների աշխատանքը, եթէ ի հարկ է հասած են, կտանանք մի վայելուչ անտեսութիւն, որով կարող է կառավարուել զիւղական քահանան: Եթէ հնարաւորութիւն լինի այդ բոլորը դրամի վերածել և հարկի մէջ մտցնելով ամեն տարի ժողովուրի և ամէն ամիս իրրեւ ուձիկ ստացուի, այդ շատ լաւ կլինի, բայց զիւղերում դժուարութեամբ կը մտցուի այդ կարգը:

Այ մի դժուարութիւն չկայ այդպիսի մի կարգ մտցնելու զիւղական հասարակութեան մէջ, միայն հարկաւոր է մի քիչ եռանդոտ յաջորդներ և գործակալներ ունենալ և հետևողաբար հրամայող հոգևոր կարգադրիչ իշխանութիւն, այն ժամանակ կվերանան անտեղի վեճերը և անհիմն կոխները, որ ամեն օր տեղի են ունենում մեր գիւղերում, հոգևորականների և ժողովրդի մէջ և ահագին անջրպետ բանում երկու մարմինների մէջ. ինչ ի նչպէս վայր է ընկնում հոգևորականութեան պատիւը և վարկը այդպիսի ընդհարումների պատճառով, այդ կարող է տեսնել ամեն սք ամեն տեղ:

Ն. սարկ. Մելիք Թանգ.

ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆԶԵԱՆ

Յուլիսի 17-ին հետագիւրը գուռից Գրիգոր Զանչեանի մահը: Նոյն ամսի 21-ին կատարուած մեծ յուզարկաւորութիւնը, Ռուսաց և Հայոց մամուլի ցոյց տուած բուռն համակրութիւնը մի առհասարակաց կր, թէ յանձին Գրիգոր Զանչեանի Ռուս հասարակութիւնը կորցնում է իւր նշանաւոր հրապարակախօսներից մէկին, իսկ հայ ժողովուրդը արդարութեան և որբերի պաշտպանին: Մենք մի քանի խօսքով միայն աշխատենք ընթերցողներին ծանօթացնել նորա արդիւնայից գործունէութեան հետ:

Գրիգոր Աւետիսեան Զանչեան ծնուած է 1851 թ., միջնակարգ ուսումն ստացել է Լադարեան ճեմարանում և 1874 թ. աւարտել իրաւաբանական ֆակուլտետը: Այնուհետեւ նա իւր կեանքը նուիրել է իրաւաբանական գրական գործունէութեան: Русский Бѣдомостн լրագրի գլխաւոր աշխատակիցներից և հրատարակիչներից մէկն է եղել: Նորա գրական գործունէութիւնը կարելի է երկու մասի բաժանել, որպէս անդամ ուսու պետութեան և որպէս անդամ հայ ժողովրդի: Որպէս անդամ պետութեան իւր անձը նուիրել է վաթսուհաւան թուականների դատաստանական և օրէնսդրական վերանորոգութիւնների պաշտպանութեան և լուսարանութեան: Նորա այս կարգի աշխատութիւնների գլուխ գործոյրն է Изъ эпохи Великихъ реформъ մեծահասարակութեան մէջ ջերմ համակրութիւն է զարթեցրել: Հինց տարին միմեանց յետեից երեք հրատարակութիւն ունեցաւ: Մեր ձեռքը եղած հինգերորդ հրատարակութեան սկզբում գրած ծանօթութիւնից խմանում ենք, որ զբից ստացուած եկամուտի մի մասը բարեգործական նպատակի պիտի նուիրուէր: Այստեղ արդէն երեւում է Զանչեանի բարութիւնն ու թշուառնե-

րի բարեկամ լինելու այն յատկութիւնը, որ նորա կեանքի վերջին տարիներում այնքան աչքի ընկան:

Իննտուտակոն թուականների սկզբից Զանշեանի հոգու մէջ մի փոփոխութիւն է սկսուում նկատուելի. նա աւելի և աւելի է հետաքրքրուում իւր ազգակիցների վիճակով: Ժամանակի հանդամանքները ուշադրաւ էին և ահա Զանշեան հանգէս է գալիս, որպէս թշուառութեան պաշտպան և բարեկարգութեան կուսակից:

Հայանի է, թէ, ինչ երեւոյթներ տեղի ունեցան այնուհետեւ. հազարաւոր մանուկներ մնացել էին որր կարօտ մի կտոր հացի: Զանշեան բազմութիւն ունի և հայ բանասերների մանուկացութեամբ հրատարակում է իւր БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ ընտիր ժողովածուն, որի եկամուտը յատկացնում է որբերի խնամատարութեան գործին: Կորա անապատ և ափուն Զանքերի շնորհիւ գործը մեծ յաջողութեամբ առաջ էր գնում. ամեն կողմից նուէրներ են թափուում և զիրքը տարին հաղիւ լրացած, սպառուում է և երկրորդ անգամ հրատարակում: աւելի ճիշտ քան առաջինը: Երեք տարուայ ընթացքում որբերի բարեկամին յաջողել էր մօտ 60,000 ռ. հաւաքել, որ հետզհետէ Վ. Պօլսոյ Ռուսաց զեարանի միջնորդութեամբ հայոց պատրիարքարանն էր ուղարկում: այլ և այլ քաղաքներում որբանոցներ բանալու համար: Զանշեանի հաւաքած գրամներով բացուած որբանոցների թիւը 12-ի է հասնում:

Որբանոցների հանգէս դալը մեր կեանքի մէջ ուշադրութեան արժանի երեւոյթներից մէկն էր: Որբանոցներ անպակաս են եղել հին Հայոց վանքերում: Բայց անհետացել էին վերջին դարերի ընթացքում: Այս շրջանի Վ. Պօլսոյ և Փրիլի մեծ հիւանդանոցը իւր ճիւղերով՝ ամբողջ Տաճկա-Հայաստանում գոյութիւն չունէր մի հաստատութիւն, որ քրիստոնէական սիրոյ և ոգորմածութեան դադարի պատուով լինէր: Դպրոցների մէջ միայն երբեմն ընդունւում էին նաև չքաւոր աշակերտներ: Այս սրտաւոր մի մեծ թերութիւն էր մեր եկեղեցական կեանքի մէջ, որից օգտուում էին օտար միսիոնարները: Վերջին դէպքերի պատ-

ճառով բնականաբար փոստիկ աւելի մեծ պիտի լինէր, եթէ Զանշեան օգնութեան չհասնէր: Դորանով մեր եկեղեցին միջոց էր ստանում ինքն իւր որբերին խնամելու, որ անկարող էր առանց արտաքին օգնութեան բնիկների թշուառ կացութեան պատճառով: Զանշեանի սկսած գործը միայն ժամանակաւոր նշանակութիւն չունի մեր աչքում. այդ գործի յարստութիւնը մի մեծ յառաջդիմութիւն է մեր եկեղեցական ներքին կեանքի մէջ: Ով ծանօթ է եկեղեցու պատմութեան, նորա համար պարզ կլինի, թէ ի՞նչ մեծ դեր են խաղացել քրիստոնէական հաստատութիւնները եկեղեցու բարոյական հեղինակութիւնը բարձրացնելու խնդրում: Մեր եկեղեցու վարքը բարձրացնելու միջոցներից մէկն էլ քրիստոնէական սիրոյ հիմնարկութիւնները պիտի լինեն. մինչև սէր չկարողանանք ցոյց տալ գէտի մեր ժողովրդի թշուառները, որբերը, սիրուել չենք կարող ճշմարտութեամբ: Զանշեանի գործը հարկւրաւոր որբերին խնամք և ապաստանարան շնորհելուց զատ՝ մի մեծ զարկ էր տալիս մեր եկեղեցու ներքին կեանքը բարձրացնելու, որ Վ. Պօլսոյ պատրիարք Սրբազան Օրմանեանի Զանքերով հետզհետէ կանոնաւոր ընթացք է ստանում:

БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ ժողովածուի նշանակութիւնը միայն վերոյիշեալ նկատողութիւններով չէ սահմանափակուում. այդ դերով Դրիկոր Զանշեան ունի հասարակութեան առաջ է գնում հայոց պաշտպանութեան դատը, որ շատ անգամ անարդար յարձակումների էր ենթարկուում: Հայի անցեալն ու ներկան, հայի քաղաքակրթութիւնը նկարագրութեան նիւթ է դարձել այս ժողովածուի մէջ օտար և հայ բանասերների կողմից: БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ-ով հանդուցեալը ոչ միայն զբաղական օգնութիւն էր հասցնում որբերի խնամատարութեան համար, այլ և ունի ժողովրդի մէջ համակրութիւն դարձնում գէտի խեղճ ու անպաշտպանը: Մոյն իսկ հանդուցեալի 25 ամենայն գործունէութեան յարեանք՝ որ կատարուեցաւ 1899 թ. նոյեմ. 20-ին նպատակաւոր դարձաւ ընդհանրութեան գործին:

Այս բոլորի սկզբնապատճառն այսօր այլ ևս չկայ: Կենդանի մնար Զանշեանը, ապահո-

վուած կլինէր մեր որբանոցների վիճակը. նորա մահուանից յետոյ ո՞վ պիտի մտածէ այդ կարեւոր դործի համար: Մեր ժողովուրդը ամեն տեղ իւր յարգանքը յայտնեց զէպի հանգուցեալի յիշատակը հոգեհանգիստ կատարելով Ս. Հոգեւոր Տիրոջ կարգադրութեան համաձայն: Կարծում ենք մեր յարգանքը ամենալաւ կերպով այն ժամանակ ցոյց տուած կլինենք, երբ նորա սկսած որբերի խնամատարութեան գործը ապահով վիճակի մէջ դնենք: Զպէտք է մոռանանք, որ հանգուցեալը որբերին և եկեղեցուն է նուիրել ոչ միայն իւր ժամանակն ու աշխատութիւնը, այլ և իւր զոյքը: РУСК. ВѢДОМОСТИ լրագրի բաժնեատէրութիւնից ստացուող արդիւնքի մի մասը կտակել է իւր սիրած որբերին, մատենադարանը Մայր Աթոռին, հազարական բուրջի այլ և այլ բարեգործական հաստատութիւններին՝ 5000 ռ. թողել է Հոգեւոր Տիրոջ արամնորդութեան, որ զարձեւ ազգայնների կամ բարեգործական նպատակների համար պիտի գործադրուի:

Օրհնեալ լինի Ղրիգոր Զանգեանի յիշատակը:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԺԱԿԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՏՏ

ԳԻՏԵԼԻԲՆԵՐ.

(Շարունակութիւն) *

ԹԷ ԻՇԵՉՊԷՍ ՊԷՏԻ Է ՏԱՓԱՆԵԼ ԶՈՂԸ **

Գեո մինչև այժմ էլ շատ հոգաւորներ և զիւգացիներ հոգեր տափանելը երկրագործութեան մէջ երկրորդական բան են համարում մինչդեռ նորադոյն զիւգատնտեսական փորձերը շատ սղարկ կերպով ցոյց են տալիս:

1. Մշակ № 151.

* Տես Արարատ համար է. հր. 361:

** Այս գործադրութիւն կատարող գործիչը հայց մեք զանազան տեղերում զանազան տնտեսներ ունի փոցիս դարձող մանկեւ և այլն:

որ զա մի անհրաժեշտ գործ է և պէտք է կատարուի նոյնքան խնամով, խնշքան և վարք: Տափանն ևս որի միջոցով կատարուած է այդ գործողութիւնը, ի թիւս այլ և այլ զիւգատնտեսական գործիքների, երկրագործութեան մէջ ունի իր կարեւոր նշանակութիւնը:

Հողի պաղարեր լինելը ոչ միայն նրա բաղադրութեան որպիսութիւնից կախումն ունի, այլ և վերին շերտի կազմութիւնից, որ որոշ չափով կարող է նպաստել մտաշնչի զարձնելու մթնոլորդի խոնաւութիւնը և օդը վարած հողի ներքին մասերը թափանցելու: Ժողովրդի ունեցած այն հայեացքը, թէ տափանելը երկրագործութեան համար ոչ մի էական նշանակութիւն չունի, զժրախտաբար մինչև այժմ էլ խորը կերպով արմատացած է, որի համար էլ մինչև Թ.Ղ. զարու վերջը տափանի կազմութեան մասին բոլորովին ուշք չէին դարձրել թէ, արտասահմանում և թէ, սուստատանում և բաւականա՞նում էին միմիայն փայտեայ տափաններով, երբեմն միայն և այն էլ վերջերս փայտեայ տափաների տեղ գործածելով երկաթեայ տափաներ:

Տափանը յաճախ համարուած է մի շատ անհրաժեշտ գործիք վարած հողը աւելի փափկացնելու և երեսը ցանքի համար վերջնականապէս փափկացնելու համար: Եթէ սերմերը հողի մէջ ծածկելու համար հողագործը չունի համապատասխան գործիքներ, մնածածկիչ (запашникъ), կարող է գործ դնել զարձեւ տափան: Տափանը մինչոյն ժամանակ արմատախի է անում և հաւաքում աւելորդ խոտերը և խոտնում հողի հետ զանազան սարարտացուցիչ նիւթեր, կտրատում է ծիւծիւրը և արմատախի անում մամուռներ և այսպէս մաքրում կամ թարմացնում է մտրդադեպիները: Կան նաև սխալ կարծիք յայտնողներ, որոնք տափանելը բացարձակապէս վնասակար են համարում իրր տափանը չորացնում ցամաքեցնում է հողը, բայց բնի հսկաստակը տափանելով՝ հողը աւելի միջոց կուտնայ իր մէջ խոնաւութիւն պահելու:

Տափանը միայն այն ժամանակ կարող է սպասած օգուտը տալ, երբ զիւսին նրա գոր-

ծաղրութեան եղանակը և երբ իւրաքանչիւր տեսակ հողի համար առանձին տեսակի յարմարաւոր տափան են գործադրուած թէև զժրատարար մեր միջոց ունեցող գիւղացիները այնքան ժլատ են, որ բաւական են համարուած զանազան տեսակ յատկութիւն ունեցող հողի համար միայն մի տեսակի տափան գործ ածել:

Այլի առաջ ունենայո՞ւ որ տափանները գիւղատնտեսութեան մէջ շատ ընդարձակ և բազմատեսակ գործադրութիւն ունենա, անհրաժեշտ է, որ իւրաքանչիւր հողատէր, համաձայն տեղական պահանջներին, ունենայ մի քանի տեսակի տափաններ (թեթև, ծանր, շարժական, զսպանակաւոր և այլն), այն ժամանակ միայն հողը տափանելով կարելի կ'լինի հասնել որոշ նպատակի:

Կարելի է խորհուրդ տալ իւրաքանչիւր մեծ և փոքր հողատիրոջ ունենալ երեք տեսակի տափան. ա. փայտեայ թեթև տեսակը, նոյնպիսի փայտեայ առամներով հանդերձ, ք. փայտեայ տափան երկար և երկաթեայ առամներով և գ. ծանր, երկաթեայ այս կամ այն տեսակի տափան:

Թեթև փայտեայ տափաններ կարելի է գործ ածել վարելահողերը ցանքի համար պատրաստելու, ցանելուց յետոյ սերմեր ծածկելու և յորդառատ անձրևներից յետոյ ցանած դաշտերի հողի կեղևը ոճնացնելու համար: Նրանով տափանել կարելի է սևահողերը: Երկաթեայ մասներ կամ առամներ ունեցող փայտեայ տափանները, որ մինչև 2 արշ. լայնութեամբ տափանում են, ծառայում են հողախրոյտեր ջարդելու, աւելորդ ու վնասակար, մանուսնոյ մաղցող բոյսերը ոճնացնելու և սերմերը հողի տակ ծածկելու համար: Իսկ ծանր երկաթեայ կամ պողպատեայ տափանները, որ մինչև 3½ արշ. լայնութեամբ միանգամից են տափանում, ծառայում են հողը խոր կերպով փորելու, փափկացնելու, աւելորդ խոտերը վերջնականապէս քաղելու, հողը ցանքի համար խնամօտ կերպով պատրաստելու, մարգագետինների մէջ հնացած և խոր աւնատ բռնած ձիւները կարտաւելու և նրանց մէջ զոյւլութիւն առած մամուռն ոճնացնելու համար: Այսպիսով կարատելով ձիւները,

տափանները միջոց են տալիս օդին և լոյսին ազատ կերպով թափանցել հողի մէջ և բարեւար ազդեցութիւն ունենալ նրա արդիւնաւորութեան վրայ: Այս վերջին երկու տեսակ տափաններով պէտք է վարել կաւային ծանր արտերը, քարքարոտ, բոյսերի արմատներով հարուստ և անհարթ տեղեր տափանելու համար կոյ զսպանակաւոր տափան, որի առամները բացւում են և քարի կամ մի որևէ արգելքի հանդիպելիս չեն կոտրւում և տափանում է միանգամից 2 արշ. 10 վերջ. լայնութեամբ:

Մոխրաբար տշնան վարած արտը նոյն ժամանակ չպէտք է տափանել, աւելի նպատակաւոր մար է համարւում և նոյն իսկ օգտակար դարնանը կատարել այդ նախ նրա համար, որ հողի մէջ եղած աւելորդ արմատներն և մինչև այդ ժամանակ բուսած աւելորդ բոյսերը տափանի միջոցով դուրս են գալիս և ոճնացնում և երկրորդ, որ հողի մէջ պահպանւում է դարնանային խոնաւութիւն և եթէ այդ ժամանակ բուսականութեան մի աննշան մասն անդամ արմատահան լինի, չը պէտք է երկիւղ կրել: Միայն կրկնում եմ աշխատել պէտք է խնամքով և ուշադրութեամբ կատարել այդ: Դարնանը հարկաւոր է հողը տափանել այն ժամանակ, երբ երկիրը «ցնցւում արթնանում» է, երբ ձին չի թաղւում նրա մէջ և տափանի մասները չեն ծածկւում ցիւտի, այլ ցրւում է հողը: Այսպիսի բայց աւելի թեթև և զոռւշաւոր տափաններ շատ օգտակար է դեանախնձորի, եղիպտացորենի և մի քանի այլ բոյսերի համար: Տափանելու ժամանակ մի կողմը պտոյտ գործելիս պէտք է խիստ զգուշ լինել, որ չլինի թէ անզգոյշ շարժումից բոյսերից շատերը արմատահան լինեն:

Վերջին ժամանակներս վաճառքի են դուրս եկել տափանների բազմաթիւ և տարբեր տեսակներ: Իսկապէս այս կամ այն տեսակի ընտրութիւնը այնքան ղեր չի խաղում որքան գործածելու եղանակի հետ ծանօթ լինելը: Այսպիսի դէպքում էական նշանակութիւն կարող է ունենալ նաև այն, երբ մարդ կանոնաւոր հասկացողութիւն ունի հողի և նրա յատկութեանց, նոյնպէս և կլի

մայի մասին: Այդ պատճառով էլ այն բոլոր խորհուրդները, որ հաղորդում են օտար յայտնի և ընտիր երկրագործական ձեռնարկները, շնորհիվ մեր հողի այս կամ այն յառկութեան և կլիմայական այլ և այլ պայմանների, շատ անգամ կարող են մեզ համար բուրրովին անպէտք լինել: Ամեն տեսակ հողի և ամեն տեսակ կլիմայի մէջ տափանեւում վերաբերեալ ընդհանուր հիմնական կանոնները սրանք են. երբ հողը ամբողջապէս ցեխ է, չպէտք է տափանել, եթէ ոչ հողի ծախսողները կծածկուին և հողը այլևս չի կարող հաղորդակցութիւն ունենալ արագքին աշխարհի հետ, կգեւարանայ օդի, լոյսի և խոնավութեան ներս թափանցելը, հողը գծուարութեամբ կտաքանայ, այդ պատճառով էլ նրա ներքին գործողութիւնները կանոնաւոր ընթացք չեն ունենայ: Բացի դրանից, եթէ հողը աւելի կաւային է և ցեխոտ, տափանով հողից պոկած խոնավ կոշտերը սաստիկ կտրանան և այն ժամանակ աւելի դժուար կլինի սպառնալով նրանց վշրելը: Ամէն անգամ տափանելիս պէտք է գործելքը մոքրել ճիւղերից և մասներին փաթաթութեամբ զանազան բոյսերից, հակառակ դէպքում հողի մակերևոյթի վրայ աւելորդ դէզեր կդշանան: Սպառնալ է և այն, որ քանի կարճ լծած լինի տափանը, այնքան աւելի քիչ կմանի նրա տափաները հողի մէջ: Զիւնները և կամ եղները որքան արագ քայլերով յառաջ տանեն տափանը, այնքան աւելի կփափկի և կփխրի հողը և սովորաբար քիչ էլ կկեղատուի և աւելորդ բոյսեր կփաթաթուեն տափանին: Բայց երբ կարճ է լծած տափանը և ձին կամ եղը քաշում են ոչ միատեսակ և հաւասար չափով, այն ժամանակ հողը լաւ չի փափկի և իզուր տեղը տանջանք կպատճառէ կենդանուն, Այսպիսով, ըստ յարմարութեան, ընտրելով թեթեւ կամ ծանր տեսակի տափաններ, աշխատանքը հանգարտ կամ արագ կերպով կատարելով հողատէրը, նայած հողի պահանջներին, հնարաւորութիւն կունենայ փոփոխել աշխատանքի ձևը:

Թէ տափանի առամներն ինչ խորութեամբ են մտնում հողի մէջ, այդ բանը ոչ միայն հողի յատկութիւնից կախումն

ունի, այլ զլիաւորապէս գործիքի ծանրութիւնից, այդ պատճառով էլ տափան ընտրելիս հարկաւոր է միշտ այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալ: Ցախանելիս, որպէս զի շատ թեթեւ տափանների առամները հողի մէջ որոշ չափով թաղուեն, ստիպուած պէտք է նրա շրջանակի վրայ մի որևէ ծանրութիւն դնել, ինչպէս, օրինակ, քար, ձիւմ և այլն, ուղաղրութիւն պէտք է դարձնել նաև, որ տափանի առամները հաւասար հեռաւորութեան վերայ գտնուեն, որպէսզի տափանելը կանոնաւոր տեղի ունենայ և իւրաքանչիւր տափան հողի մէջ մի առանձին ախօս անցկացնէ:

Պինդ կաւահողի արտերը պէտք է նախ և առաջ տափանել այն ուղղութեամբ, ինչ ուղղութեամբ որ խովն է վարել, իսկ յետոյ դրա հակառակ ուղղութեամբ, նախ կլինին ուղղահայեաց կամ քիչ թեք կերպով, իսկ փափուկ՝ սեւահողով կամ աւաղով հարուստ վարելահողերը, որոնք հեշտութեամբ են վարում և տափանում, պէտք է ուղղակի տափանել վարի հակառակ ուղղութեամբ: Կաւահողով հարուստ վարելահողերը պէտք է աւելի շուտ շուտ տափանել, քան միւսները: Ազրը հերկելուց մի շաբաթ յետոյ պէտք է խկոյն տափանել արաք, որպէսզի նրանով փափկացրած հողը աւելի լաւ անցկացնէ իր մէջ օդ և խոնավութիւն, ազրը կարճ ժամանակուայ մէջ այրելու և փթեցնելու համար: Կարծր և միջակ հողը մի մշակը երկաթեայ տափանին երկու ձի * լծած կարող է մի օրուայ մէջ տափանել 1½-2 դեսետին երկու անգամ կամ ինչպէս հայ զիւղացիք են ասում՝ երկու երես: Որքան լայն լինի տափանը, որքան փափուկ հողը և որքան յարմար լինի եղանակը, այնքան աւելի շատ գործ կկատարուի, անքան աւելի մեծ տարածութիւն կտափանուի: Ահի անգամից հողի միկ սափ, տարածութիւն կարող տափանել, որ մեծութեամբ միջին տեսակից է համարուում, մի յարմարաւոր օրուայ մէջ 4 դես, վարելահող կտափանէ:

* Զիւլ սախկը կզոլ սախկըն աւելի օգտակար է ու հեշ:

ԹԷ ԻՇՆԶ ՕԳՈՒՏ ՈՒՆԻ ՀՈՂԸ ՀԱՐԹԵԼԸ
(ykatwbanie)

Տափանկուց և կանաչ-կանաչ հնձելիք բոյսերի արտերը ցանկուց յետոյ արտի երեսի մնացած կոշա հողերը ցրուել հարթելու, թեթե հողերով հարուստ արտերը կոխելու, պնդացնելու, երկրի մէջ աւելի խոնաւութիւն պահելու պատճառով բայց մնացած աւելորդ ծախսութիւնը փակելու, արմատապառու բոյսերը գետնի առի լաւ աճելու, մանր սերմերը հողի մէջ թաղելու և անձրևից յետոյ կեղև բռնած արտի երեսը փակեցնելու համար գործ են ածուում հարթից (ка-тонок) գործիքներ, որոնք լինում են տարբեր տեսակի և որոնցից ամենից օգտակարը և յարմարը համարուում է ոչ հարթ տեսակը: Նրանցով կարելի է փակեցնել հողի մակերևոյթը, նրանցով կարելի է գործ սկսել ամէն ժամանակ, մինչև անդամ, երբ բոյսը բարձրացել է մինչև $\frac{1}{4}$ արշին բարձրութեան, եթէ միայն արաւ որոշ չափով չոր է, որպէսզի հողը գործիքին չկպչի:

Յանքեր հարթելը օգտակար է, երբ հողի վերևի շերտը չոր է, գուրկի է խոնաւութիւնից, որովհետև այդպիսի հողի մէջ ընկած սերմերը ծիւր արձակելու համար չեն գտնուում բաւականաչափ խոնաւութիւն, հարթելը միջոց է ապիս հողի վերին շերտին աւելի խոր և ջրերով հարուստ շերտերից խոնաւութիւն ծծել, իսկ եթէ վերին շերտը աւանց այն էլ խոնաւ է, հարթելով, մենք նպատաւ կլինենք հողի նոյն իսկ խորը գտնուող շերտերին շուտափոյթ չորանալուն, որով և ծիւրերը կգոգուաւան յաջող կերպով զարգանալ:

ԹԷ ԻՇՆԶՊԵՍ ՊԵՏԲ Է ՓԱՂՀԱՆԵԼ ԱՐՏԸ.

Վարուցանքը վերջացնելուց յետոյ գիւղացին ապագայում յաջող բերք ստանալու համար գետ մինչև հունձը շատ թէև մանր մունր, բայց անհրաժեշտ գործեր ունի կատարելու: Այսպէս, օրինակ, հարկաւոր է պոկել անպէտք խոտերը կամ ինչպէս ասում են քաղհան ա-

նել, որ կատարուում է կամ ձեռքով և կամ բրիչ կոչուած գործիքով և, որ կատարուում է ձեռքով և ձիով: Անհրաժեշտ է նաև արտի երեսի գուրս եկած քարերը ժողովել, եթէ ջրարբի են հողերը, առուններ անցկացնել և ջրել և այլն:

Ամենքին յայտնի է, որ դարնան վերջերին հացահատիկների ծիւրերի հետ միասին գուրս են գալիս անպէտք բոյսեր, որոնք վնասում են ցանքերին: Այս վնասակար խոտերը երկու կերպ են առաջ գալիս, սերմերից և արմատներից: Արքան բեղարած լինի արտը, այնքան նա աւելի հարուստ կլինի վնասակար բոյսերով: Անպէտք սերմերը ընկնում են հողի մէջ կամ հացբոյսերի սերմերի հետ միասին, կամ արտը պարարտացնելու ժամանակ և կամ քամիներն են բերում, ուրիշ տեղերից: Բոլորովին վերջացնել վնասակար բոյսերի սերմերը, անկարելի է, յամենայն դէպս պէտք է աշխատել դրանց շատանալու պատճառները վերացնել, որի համար հարկաւոր է նախ արտերը լաւ մշակել, մաքուր սերմեր ցանել և միջակնծրի մէջ եղած խոտերը դուրսընթացնել կանաչ դրութեան մէջ քաղել: Երբ արտի միջ խիստ առատ կերպով բուսած լինեն զանազան անպէտք խոտեր, ինչպէս, օրինակ՝ վայրի մանանխ, վայրի բողկ, դեղին ու մանր ծաղիկներ ունեցող առուղայ, որոնք և այլ անպէտք բոյսեր, պէտք է դու չհասած, բոլորովին կանաչ դրութեան մէջ արմատներով գուրս հանել: Իսկ եթէ հողը հանգիստ է թողած, խոտերը դու չծաղկած պէտք է հերկել ամբողջ արաւ և կամ երկաթէ տափանով խոտը տափանել, որպէսզի աւելորդ բոյսերը դու սերմեր չկազմած արմատախիլ լինեն և չորանան: Բայց աւելի լաւ կլինի, դարնանը նախ մի թեթե վարել, ապա եղանակը չորային լինելուց յետոյ, երկաթէ տափանով տափանել և միջանի օրից յետոյ ցանել ու նորից տափանել:

Այն խոտերը, որոնք արմատներիցն են առաջ գալիս, կարելի է այս կերպ վերջացնել տալ: Երբ արաւ հանգիստ է վայելում, չոր եղանակին խորունկ կերպով պէտք է փաթել և երեք չորս օր լաւ չորանալուց յետոյ նախ երկայնութեամբ և ապա լայնութեամբ

1. Միայն գարու եւ խոլովի համար պահանջած հողի երեսը չի կարելի հարքել հարքիւով:

երկաթէ տափանով տափանել, որից յետոյ անմիջապէս հարկաւոր է հաւաքել խոտերի արմատները: Արքան շատ կրկնուի այս վերջին դործողութիւնը, այնքան աւելի կ'ախառնի աւելորդ բոյսերը:

Այս երկու կերպ առաջացող խոտերը աւելի հեշտ կերպով կ'մաքրուեն, եթէ արախ մէջ դեմնախնձոր, կաղամբ, ձախնդեղ և այլ այս տեսակ բոյսեր ցանուեն, որովհետեւ սրանց մէջ պարապ մնացած անոնք յաճախակի փորուելուց, նրանք արմատահան կ'լինեն և կը չորանան. խոնաւ արտերը չորացնելով, ջուր սիրող բոյսերը կ'չորանան: Եթէ արախ երեսին կիր ցանենք, անպէտք խոտերը դարձեալ կ'ոչնչանան:

Քաղհանել կարելի է հողի ոչ շատ խոնաւ և ոչ էլ շատ չոր ժամանակը, պատճառ որ խոնաւ ժամանակուայ պոկած և վայր ձգած խոտերը կարող են նորից աճել, իսկ չոր ժամանակը, մանաւանդ եթէ հողը կաւային է, նրանք արմատով չեն դուրս գալիս, միայն վերեւ մասերն են պոկուում, թողնելով արմատը հողի մէջ, այնպէս որ մի քանի ժամանակից յետոյ կարող է բոյսը նորից աճել: Յայտնի է, որ շատ հողատէրեր և գիւղացիներ աշխատում են տարեց տարի վարելուց և տափանելուց յետոյ արտերի երեսին դուրս եկած քարերը հաւաքել, համարելով այդ ցանքերին փափակար: Բայց վերջին փորձերը ցոյց են տալիս, որ սխալ է այդ: Բարձրանալով օդի տաքութեան առաջնանը, կրարձրանայ նաև հողի տաքութեան առաջնանը, մանաւանդ, երբ հողը հարուստ է քարերով: Ընդհակառակը օդը սառչելով, քարքարոտ հողերն ևս աղագապէս պաղում են: Այդ բանը բացատրում է նրանով, որ քարերը տաքութիւն լաւ հաղորդող մարմիններ են: Բայց այնուամենայնիւ դարձեալ եթէ քարերը շատ են և խոշոր, պէտք է մի մասը հաւաքել, որպէսզի բոյսերը ծածկուած չմնան և իզուր անդ տարածութիւն չբռնեն:

Արքան քարեր շատ լինեն արախ մէջ, այնքան նրանց մէջ մնացած հողի տարածութիւնը խոնաւ կ'լինի, որովհետեւ անձրեւային ժամանակ քարերը փռուածքի դեր խաղալով, պահում են ջուրը հողի վերին շերտերում:

Իսկ երաշտութեան ժամանակ արդեւք են դառնում հողի ներքին շերտերի-խանձարուրների մէջ իրենց տակ գտնուող ջրերի գոլորշիացման, ծառայում են իրեն ծածկոյց և որովհետեւ ամառ բոյսերը փխտուում են աւելի խոնաւութեան պակասութիւնից, քան սառնութիւնից, այդ պատճառով էլ քարերի այս տեսակ ներգործութիւնը պէտք է օգտակար համարել: Եթէ քարերի քանակութիւնը հողի ծաւալի 30% չի անցկենում, հունձը առատ կ'լինի, որից աւելին արդէն փխտակար է համարում: Ամենալաւ կերպով են ներգործում քարերը, երբ նրանց ծաւալը ամբողջ հողի ծաւալի 10—20% է կազմում: Երբ հողը չափից դուրս թեթեւ է, արտում քարեր թողնելը դարձեալ օգտակար է, որպէսզի նրանք իրենց ծանրութեամբ հողը կոխելով մասնիկները իրար միացնեն, իսկ երբ հողը կապոյտ կաւ է, մանր քարերը կարգեւին հողի մասերը պինդ կերպով իրար կաշել և իրենք տաքանալով, կտաքացնեն նաև հողի շերտը:

(Կը շարունակուի):

Գ. Ղ.

ՇԻՐԱԿԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Ա.

ԳՈՒՂԱՅԵՆՑ ՏՈՒՆԸ.

Գուղայեց տունը Ղ. գիւղի մէջ առաջնակարգ աներից մէկն է: Տան նահապետ (տան մէնձ) Թորոսը 76 տարեքն կըրած՝ միջակ հասակով մի ախարդ ծերունի է: Նրա շարժուածքից և նիստ ու կացից երևում է, որ դեռ ևս չի հանդել իւր մէջ կորովն ու եռանդը, այլ ընդհակառակն տարեքն աւելանալով՝ նա աւելի կրակոտ և գործունեայ է դառել: Թորոս արարը թէև դաւապանք ձեռից վայր չի քցում, իւր անբաժան ընկերն

և շինելի բայց այդ գաւաղանք (որին սարգաւ-
տայ անունն է տալիս) ծառայում է նրան ոչ
թէ որպէս յենարան, այլ որպէս խոնարհ
հրամանակատար: Ծա սարգաւտան ձեռին շա-
րունակ ման է գալիս դռներում հորթնոցում
նշխարանոցում, գառնոցում և արթուն աչ-
քով հսկում նոցա վերայ. եթէ իւր խոնարհ
հրամաններն լինէր նա հարս թէ աղ-
ջիկ, երիտասարդ թէ մանուկ, միամտաբար
պարագանց է գտնուել հասնում է անխնայ
սարգաւտայի ծայրը նրա դադաթին և քոթ-
թացներով յիշեցնում իւր պարտականութիւ-
նը: Թէև իւր կնճիւղը դրել է Թորոսի ճակա-
տին ճերմութիւնը, բայց այդ կնճիւղները դուրե-
կան են և գրաւիչ: Հիգահամբոյր գեմքը քամուց
և արեւից այրուած պաներով կարծես շարունակ
ժպտում է: Ծորա ուրախ և պարզ աչքերում
կարդացւում է խղճի հանգստութիւնն ու
անդորրութիւնը և անցկացրած մաքուր ու
անարատ կեանքը ամուսնական սուրբ յարկի
տակ:

Դեռ նոր երեք գաւակի տէր 25 տարե-
կան երիտասարդ էր Թորոսը, որ նորա հօ-
րեկոր որդիքը բաժանուեցան նրանից: Թո-
րոսի հայրն ու մայրը լաւ գիտենալով, որ
«թաք ձեռք ծախ չի տայ», վաղ թէ ուշ
նրան պիտի մէնակ թողնեն հօրեկոր որդիքն
ու բաժանուին, աչքի առաջ ունենալով ի-
րենց պատկենական ասածուացքը թէ «մէկ
առաւօտն տեղիցը շուտ վեր կենոյն ու մէկ
էլ թէզ պտակեղն փռչման չէ», նոքա դեռ
պատանի հասակում պտակեղն իրանց աչքի
լուս, մինու ճար Թորոսին, որ նրան թեկն թե-
քնկեր հասնի: Սակայն Թորոսի բաղդից նրա
առաջին երեք գաւակներն աղջիկ էին. թէև
նա ախուր չէր դրա համար—գիտէր, որ նորա
իրեն ծանրութիւն չեն, աղջիկն որ կայ՝ ձրի
մշակ է, փոք հացի և հազուադէպ համար հօ-
րանք կաշխատի, կաշխատի և երբ իւր առ-
ջիքն առաւ, բաղդը բացուեցաւ ու տէրը
գտաւ՝ իւր իւրն իւր գլուխն կը քսուի թափ
կը տայ փէշը, կը գնայ բայց կը ցանկար նա
որ իւր առաջին գաւակները աղայ լինէին
թեկն թեք քանէին: Մինչ արու գա-
ւակ ունենալն և նրա աշխատանքի ձեռք
մեկնելը Թորոսի թեք քանէին էր իւր կողակից

չքնաղ Մարգարիտը, որի որդւոյ և թոռնե-
րի թիւը այժմ մի քանի տասնեակներ է
հասնում: Դեռ երեսի ծածկոյը՝ չիկիլան յեռ
չէր տարել Մարգարիտը (Շիրակում սովո-
րութիւն կար, որ մինչև եօթը տարի նորա-
հարսը պիտի ծածկէր իւր երեսը քօղով),
որ ընտանեկան հոգսը ծանրացաւ վրին: Մի
կողմից իւր մէնակ մարդուն գաշտային աշխա-
տանքում՝ օգնելը, միւս կողմից ընտանեկան
ծանր դործերը, երրորդ կողմից իւր պատու
և հիւանդոտ սկեսրջ խնամատարութիւնը
փոխանակ նրան յուսահատութեան միջ-
քցելու, աւելի եռանդ և ոգի ներշնչեցին
լի յոյսերով դործին կաշխուռ: Ծրա համար
պարագա առեւած բառը զոյութիւնն չու-
նէր, շարունակ դործում և դործում էր:
Գարուն, ամառ, աշուն թէ ձմեռ ամենայն օր
դեռ լոյսը չբացուած նա հունձում վերջա-
ցնում էր խոնրը իւր աննման ձեռներով, կրն-
քում՝ խաչաձէ, ապա դուրս գալիս՝ երեսը
աղօթարանի կողմը դարձրած նոր ծաղոյ բա-
րիշուտի գէմ, ջերմեռանդ սրտով, հաստա-
տուն հաւատով աղօթում՝ կիսաապուստ
«Հայր մերն առում, իրեն ծանօթ բոլոր սրբ-
րեկն օգնութիւն կանչում և իւր գլխի տէր
Թորոսի բանին, դործին յաջողութիւն բարե-
մաղթում, յետոյ հանգարա քայլերով ներս
գնում, ձայն տալիս Թորոսին, որ արդէն լուս
է, դործ սկսելու ժամանակ: Թորոսին օգնե-
լուց և ձանադարհ քցելուց յետոյ դեռ ուր-
քան դործ է մնում՝ կատարելու. կովերը
պէտք է կէմել, կաթը տեղաւորել, դռները
մաքել, չորցնել, թոնիրը վառել, հաց թխել,
կերակուր եփել և առք տաք բաժին հանել
այդ կերակրից իւր սիրելի Թորոսին փաթա-
թելով փափուկ լաւաշների միջ և շուտաւիտ
տեղ հասցնելով: Ծորանից յետոյ եթէ գա-
րուն է՝ բարու ժամանակ, դրացի հարսների
հետ գաշա գնալ, սիպեղ, ժախ, զոխ, էրիժ-
նակ քաղել և ձմեռուոյ պաշար պատրաստել,
իսկ եթէ ամառ կամ աշուն, ո՛հ չարքաշ բոպե-
նէր, «քիթ սրելու միջոց չկայ», քրտինքը
առուի նման հոսեցնելով գեմքից, շապակուց
ձեռներն այրելով, հազիւ վերջացնում է հաց
թխելն, պէտք է հասնի արտը կամ կալը, դեռ
այնտեղ ուրքան բան կայ անելու, անօգնական

Թորոսին օղնեղու. փոցխելի ցորենն հաւաքելի կամ կայր շրջելի կառապ քաշելի թեղելի աշան անելի էլ ով է խմանում հաղար ու մի քան: Իսկ եթէ անցել է գեղեցիկ գարունը, կրակոտ տոնուը, տանջող ու միխթարող աշունը և տիրապետում է ծերունի ձմեռը, այն ժամանակ էլ նա պարտապէս թէկէ այս անգամ աւելի իւր քնքոյշ սեռին պատկանող դառնանքներ են շրջապատել իրան: Այս ձմեռ քանի՜ կարպետ և նոյն իսկ խալիչայ պէտք է գործել թորոսին և ծերունի կեանքայրին գեանագործ չուխացու և շալվարցու մանկի, ամիսներով գետնի երեսին դեպերուած գործելի իրան և պառաւ սկեսրոջը շայէ գողնող մանկի հապա իւր գեղեցիկ հրեշտակահման աղջիկներին՝ Մարթան, Զարգարը և Յիշուներ, որ մինը միւսի յետեւից հասել է, որքան հոգս պէտք է տանել, այժմանից ջէհեղի (օժիտ) պատրաստութիւն տեսնելու ահագին շարաններով խէտրոիկ գուլթաներ գործելի տեսակ տեսակ քիտաներ պատրաստելի նոյն իսկ ջէջիմի համար թել մանել և հաղրել:

Չնայած գործի ծանրութեան և կուտակմանն, նա մի բոպէ անգամ չի մոհան անում իւր պառաւ և հիւանդոտ սկեսրոջն: Ի՛նչպիսի հոգատարութեամբ և խնամքով մօտենում է նա պառաւին, և ի՛նչ սիրով դրուկում քարձրացնում է տեղից նրան, բոլոր պէտքերը հոգում սրտի ուղածն իսկոյն պատրաստի մօտը դնում, մինչև անգամ իւր և իւր սիրելիների բերանից վերջին թիքէն կըտրում խլում՝ յետ քցում և նրա համար պահում: Բարի պառաւը տեսնելով իւր հոգու հատոր հարսի ցերեկ և դիշեր քաշ գալլն, անդուլ ու անդադար գործելն, մանաւանդ որ նրա գործի ծանրութեան ամենազըլխաւոր պատճառներից մէկն ինքն էր, չէր կարողանում իւր չորացած աչքերում արցունքը դադել. ձեռներն վեր էր բարձրացնում շատ անգամ և բախաղին ձայնով կանչում. «Մարգարիտ ջան, ոչինչ չունեմ քեզ վարձահատոյց լինելու, մեղաւոր բերանովս կը խնդրեմ որ օխթ որդւով սեղան նստիս, հող բռնես ոսկի դառնայ, չոր քարին գիմես, կանանչ դառնայ»: Եւ միթէ այդ քիչ էր Մար-

գարաի համար. իւր սիրելի Թորոսի սիրաւ չը կտարել, մեծին երախտահատոյց լինել և նրա օրհնէքն առնել: Ո՛հ, ինչպէս սրտի ջերմ բարակումով ընդունում էր նա այդ օրհնէքը, և որքան վարձատրուած էր համարում իրան:

Իսկ նրա զլխի տէր Թորոսը ինչպէս էր անցկացնում տարին:—

Ահա նա գոյգ կզներ լծած արօրի մաճը ձեռին վարում է: Գլխի վերելը այրաոյան է իւր քաղցր դայլալիլը հնչեցնում, չորս կողմը սարեկներն ու ծիծեռնակները իրանց բաժինն հաւաքում նրա օրափառից: Մեղմ՝ զեփուը հոխացնում է նրա կուրծքը, իսկ նոր կենդանութիւն առած զարնանային արեղակը գէմ երեսին ժպտում իւր օգնութիւնը խոտանալով: Ի՛նչպիսի լի յոյսերով մինչև երկոյ հողի հետ կախ է մղում՝ նա: Հեռու մարդկանց խարդախութիւններից հանդիսաւ սրտով և մաքուր խղճով գործ ունի երկին և երկրի հետ: Թրկից ցօղ, երկրից պոռոզ, այս է նրա խնդրածը իւր հօր առեւտրալիցներից: Արեգակը արտումն է ողջունում նրան և արտումն էլ իւր հրաժեշտը տալիս: Ոչ կատաղի քամին է նրա բարկութիւնը շարժում և ոչ խորշակն ու կարկուտը հանդարտութիւնը վրդովում: Մինչև երեկոյ բնութեան անողոր տարրերի հետ մրցելով վերադառնում է տուն գաղթած ու վառատակած՝ իւր խաղաղ յարկի տակ հանդիսաւ առնելու դիշերային ժաման: Պատրաստ է նրա Մարայի ու Ջէյրանի (եղների անուն) համար տաք գոմը, մուրները լի խոտով և յարգով, կոպտներ և դարե, ալիւրից շաղաղած փաղաղն, որ իւր քնքուշ ձեռներով է պատրաստել Մարգարիտը: Պատրաստ է նրա համար տաք օդան վառած օջաղով, որի վերայ տաքանում է թանկէ ապուրը: Հաղիւ տեղաւորում է նա գործիքները, կապում եզներն, ներս մանում օդան, և ահա նրա առաջ չորում են մանկահատակ աղջիկներն, մէկը չորացած արեխների կապն է արձակում, դուլպան և պաճիճը ոտից քաշելով հողից խաշուած մատները տրորում, միւսը կոշկոռոտ դուլպանները նընդելով հողը վրայից թափում, փափկացնում և արեխներն թըշում՝ առաւօտեան

Համար պատրաստի լինելու, իսկ երբորդը ձեռներին ջուր ածում, ոտները լուանում:

Վերջացաւ վար ու ցանկ, Թորոսը բաճ ու բրիչ ձեռին արտի գլուխը կանգնած է: Պէտք է ակոսներ փորել՝ անձրեկից յառաջացած հեղեղը գետի արտը դարձնել, արտի շուրջը փոսեր փորել տեղ տեղ անց ու դարձ անողներին ապրից և առւարից ազատ պահելու ցանքը: Պէտք է արտի միջի քարն հաւաքել, փուշն ու անպէտք խտտերն քայնել և միջոց առ շորենին ածելու: Ի՛նչպիսի եւանդով և ոգևորութեամբ նրա մատաղահաս աղջիկներն մի մի ջուպ կապած զոգնոցի փոխարէն, կամ մի մի փաքրիկ քիթոց՝ չափուկ, թեւերի տակն առած հաւաքում են քարը, իրանց քնքուշիկ ձեռներն առանց քաշուելու մեկնում՝ դէպ սուր սուր ծայրերով փառաւար փշերն, քարշում, արմատախիլ անում և զուրս ձգում՝ արտից: Ի՛նչ հոգս թէ նոցա չքնաղ դէմքը արեւը կայրէ, քամին կը սեւացնէ: Զէ՛ որ դրանով նոքա աւելի զեղեցիկ կը լինին: Դա բնութեան կնիքն է, որ դնում է իւր հարապատ դաւանների ձախտին:

Հասել է արտը: Նրա ոսկեգոյն, ասօք հասկերը խոնարհել են ծանրաթեւեռած գլուխներն դէպ գետին: Դիմացկուն ցօղունը հիւստեամ միմեանց հետ տատանւում է իրա ծանր բեռի տակ: Հովաշունչ գեփիւնը ողջունելով նրանց պահպանում է արեղակի կիկող ձառադայթները: Լցուել է արտը Աւտուծոյ բարեքով և որպէս մի հանդարտ եփկան տատանում՝ ու ծփում է:—Նրա մի գլխից մինչև միւսը մնայ կը գլորի առանց կանգ ստնելու:—Թորոսի սիրաւ անասման բերկրութեամբ լցուել է: Ինչպէս ինքն է աւտում՝ ուրախութիւնից ոտները դեռնեն կրտուել են, չի խմնում ինչպէս արադայթէ սրտի զոհունակութիւնը, փեր է առնում իւր ահադին փափաղը գլխից, զցում գէպի փեր և քաղցր մրմունջով աւտում: Բառք Բեզ, Աստուած, տունդ շէն, այս տարի էլ հացըրի մտաղշներուս գտնվի: Ի՛նչ ուրախ արտով ուղեւորում է տուն: Ի՛նչպիսի ոգևորութեամբ պատրաստում է գերանդին, փոցը, եղանն և խորմի շապիկն ու չաբուղը: Կանուխ առաւօ-

տեան գերանդին ուսին, բրբաօկի ամանը ձեռն, լապտակն զօտուց կախած՝ նա արտի գլուխը պիտի լինի: Ո՛հ ինչ քաղցր ծամ: Մնաք բարեաւ հանգիստ քնոյ ժամը—գերանդին արա մտաւ, ցորենի քաղն ընկաւ, նրան անմիջապէս կը յաջորդէ կայը:—Մինչև այժմ էլ ծերունի Թորոսը ի՛նչպիսի ցնծութեամբ յիշում է այն հողեպարար ժամերն և մի առանձին հրճունքով պատմում իւր որդոց, թէ ինչպէս դեռ թոփ ասաղը (բուլք) չէրած՝ նա երեք լաւաշ հացերի մէջ երկարացնում էր կովի ծորան խղը, նրա փայ ածում Փամբակու մեղրը, փաթմաթելով լաւաշները տուրմուջ անում՝ և ուտելով զիմաւորում գէպ արտ: Մինչև լոյսը բացուելն և դրացիների գաշա դուրս գալն, նա արդէն խորմած կանդնեցրած էր լինում՝ երկու եզն այն թափուլներից, որ նախկին օրը իւր նազանի աղջիկներն Մարթան, Զարգարն ու Նշտունը թափել էին: Արեւ ծաղկուն պէս այդ աննրման արարածները փոցերն ուտերին արտի գլուխն են լինում: Հայրը վայր է դնում խորովի չեղուղն, հանում խորմի շապիկն ու շափարը և գերանդին առած սկսում է քաղել: աղջիկներն փոցում են նրա թափած ցորենը և թափուլներ շինում՝ պատրաստի լինելու եկող զիշերուն: Արեւ հաղիւ բարձրացել է երկու դադ, ահա Մարգարիտը բերեց խաշիկն նոր թխուած լաւաշների հետ: Ի՛նչպիսի հարաբութեամբ, որպէս յաղթանակ տանող մի զօրապետ, Թորոսը գերանդին ուսին դրած, ձեռը կողքին՝ նայում է մերթ իւր սիրելի Մարգարիտին, մերթ նորատունկ եղներին, նրա ուրախ շրթերները կարծես մրմնջում են ցոյց տալով Մարգարիտին եղները որպէս յաղթական կամարներ:—տես, տես, այ կնիկ, մի զիշերուայ մէջ մի քանի ամսուայ պաշար եմ՝ հաւաքել: Ուրախ ուրախ նստում է նա եզնի հովում, տաք տաք խաշիկն դդալ դդլի յետեից ուղարկում «Նիկոյի ախոյր» (փոքր) և ստոր ջուրը փերայից կանծելով առնուէն «օխոյ» աւտում՝ ու գերանդին ձեռ առնում:

Մալոց է կալն օրանով լի: Հանդարտաբարոյ եզն և ուժեղ գոմէշն իրեն աշխատակից ունենալով ամբողջ օրը չարչարուելուց յետ, յար-

ձախում է նոցա գիւղացին հանգիստ տալու, բայց ինքը հանգիստ չունի. ժամ է դործելու: Արեգակը իւր վերջին ծառագայթներն է հաւաքում՝ բարձրագոյն լեռներից մեզմքովն սկսում է վելել: Փշիւր, ցանկալի քամի, որքան որ դու զով շնչովդ հովացնում ես թաւոտ կուրծքը բազմաշխատ գիւղացուցերեկուայ տապից յեայ այնքան էլ լցնում ես նորա բարի սիրտը անսահման բերկրութեամբ: Այսօր նա քեզանով պիտի իւր դառն քրանքի պտուղն հաւաքէ. դու պիտի լինիս նրա աշխատակիցը և պատկիչը ջանքերի: Ո՛հ, որքան նախանձելի ես դու այդ բուսկին, քամի, դործակիցել մաքուր և անարատ սրտերի հեայ զտել դառն աշխատանքի պտուղը նոցա և անսահման ուրախութիւններին ուրախակից լինել:

Կան կալեր, որ եօթնութ տղամարդ մի անդամից է բարձրանում թեղի զլուխն և զոյգ զոյգ եղած սկսում քամել ցորենն: Բայց թորոսը մենակ է. ո՞վ կօղնէ նրան այսպիսի մի նեղ ժամանակ, թէ և զրացիները բարի են և պատրաստ օգնելու, բայց ով կը թողնի իւր եզնը դաշտում, թեզը կալում, դուցէ և անքաղել ցորենն արտում՝ ու շտապի նրան օգնութեան: Երա օգնական և զօրավիղն Մարգարիտն է, որ հուրսելին ձեռին կանգնած՝ յուսոյ կրակով լի աչերն ուղղել է դէպի իւր թագ ու պսակ թորոսն և սպասում՝ նրա հրամանին, որ սկսէ դործը: Մարդ և կին, որպէս զոյգ ամուսնի, բարձրանում են թեղի զլուխը նոցա առոյգ բազումներն սկսում են շարժուել: Լուսինը, այդ աղքատի ճրագը, որպէս փոխանորդ իւր կենսատու աղբիւրին, հետզհետեւ աւելացնում է իւր մեզմ և կաթնանման լոյսը: Ամեն ինչ զիւթական կերպարանք է ստանում, կարծես օդը շնչում է գործունէութեան և ներգաշնակութեան ոգւով: Համաչափ և համահասար յասաջ է ընթանում՝ զոյգը, գործում է նոցա հուրսելին իւր քաղցր խշշոցով խառն դարմանն ու ցորենն վեր բարձրացնում գործում է նոցա միաբը... գործում է սիրտը...

Այժմ ձերունի թորոսը ունի հինգ որդի, հինգն էլ ամուսնացած, որդւոց և կանանց տէր: Երա երեք աղջիկներէց առէն մէկը

մի համբայ տան տիկին է և կառավարիչ կանանց բաժնի, գիւղի մէջ, յայտնի ժողովուրս և ինչպէս ասում են եփուած անտես: Թորոսի մեծ որդին՝ Սաքօն, մի հեղահամբոյր, բարեկայելուչ կազմուածքով, միջակ հասակով տղամարդ է. թէ և հօրից յետոյ տան հոգսը և կառավարութիւնը նրա վերայ է ծանրանում, բայց նրա գէմքը լաւ վննողը կարող է վկայել, որ նա շատ քիչ է ծանօթ հոգսերի աշխարհին: Մանուկ հասակից, որպէս առաջին արու զաւակ, ծնողները նրա վերայ զուրդուրալով էին մօտիկ ապրիս: Մինչ հինգ — վեց տարեկան հասակը, հակառակ դիւզական սովորութեան պատաւ մամի ծնկից վայր չէր իջնում, որն շատ անգամ ձեռների վերայ վեր վեր էր թռցնում և հետեւ երգում. —

Թոխ, թոխ, թռցնեմ
Սև հաւի միս կերցնեմ
Մօրդ մազին ...
Հօրդ թեւին հասցնեմ:

Սաքօն պատանի հասակում, որ արդէն ժամանակ է օգնելու հօրը, իւր քոյրերի պատմելով այնքան թոյլ էր սովորել, որ քաղի ժամանակ հենց որ արեւը սեղմում էր և Սաքոյիս գլուխն ուռչում օդուա քաղելով հօր դէպի ինքն զիջող բնաւորութիւնից, քցում էր ձեռի փոցը կամ եղանը արտի մէջ՝ թողնում փախչում դէպի քարձր տեղանը կամ աղբիւրների մօտ և այնքան թափառում մինչ օրուայ շոքն անցնելն, ապա վերադառնում արտը և գործի կաշում: Այժմ էլ Սաքօն շատ քիչ է գործ կատարում տան մէջ, միայն ամառը և աշունը քաղի կալի ժամանակ փոքր ինչ օգնութեան է հասնում եղբայրներին դաշտային աշխատանքում իսկ ձմեռը և գարնան շարունակ զբաղուած է լինում գիւղական գործերով և վեճերով հարաւանի, քիայ, գլաւնի փոխելու, հօրի հաւաքելու և այլն:

Սաքոյից փոքր եղբայրը՝ Եղօն բնաւորութեամբ բոլորովին հակառակ տիպարն է մեծ եղբոր: Եա ամենեւին գլուխ էլ չունի գիւղական կամ ընտանեկան վեճերի մէջ մտնելու. բաւական է, որ իւր երկրագործական գոր-

ծիրները, չուժն ու զուլմանը, եղն ու զոմէշը, կարգն ու սարքը լրիւ լինի և նա բոլորովին դո՛հ է իւր վիճակից, թէկուզ իւր հաղին չուխայ ու արխաւուզ չը լինի, սաին չարոս-զուլայ, կամ թէ իւր կնոջն ու որդւոց մերկ պահեն հայրն ու եղբայրը, իսկ թէ վերոյիշեալները պակաս են, Աստուած հեռու անի՝ թէկուզ աշխարհն էլ Եղոյին տան, նրա նեաթը՝ չի բացուի, ամբողջ օրով ծարուս անօթի աչք ու ունք կիտած, գէմքը աշնան «հաւայ» դարձրած գոմշի ու եղայ մարքներից դուրս՝ չի գայ ու բերանը հացի թիքայ չի դնէ, մինչև իւր կամքը կատարուի:

Մարտ և ապրիլ ամիսներում՝ դաշտը բացուելուց և սերմն արտ ընկնելուց սկսած նրա դօտիլը չի քանդուի և ինքը եօրդան-դօշկի երես չի տեսնի մինչ ցանքը վերջացնելն և արտախիս կատարելն, զուլմնն և քաղին ոչ թէ եօրդան-դօշկի ու տան, այլ և գիւղի եւրէս էլ չի տեսնի մինչ օրանի կայը թափելն՝ իսկ մնացած ժամանակը ինքն դիտէ ու իր Ծէկօն ու Նաղուն, Մարալն ու Զէյրանը, նրա խօսքն ու խօրաթէկն, միտքն ու խորհուրդը նրանց հետ է:

Եղոյից փոքրը՝ Վաթօն մի այլ ախպ է ներկայացնում: Նա ամէն ժամանակ պատրաստ է Եղոյին օգնելու ամէն բանում՝ դաշտում թէ տանը, բայց և այնպէս իւր խելքն ու միտքը սիրտն ու հոգին դիւզական զէնք ու դրահի (սիւյ) հետ է: Տարին եթէ երեք-չորս դառ չը տայ և երեք-չորս թաքաբամի հարայ (զականակ) չառնի ու ձեռն ընկած երկաթը նրանց կոպալ դիմնեցուն չը կպցնէ, ու եղէ ասիքը չը դարկի, ցերեկը նրա դադարումը չի տանի, գիշերը քունը: Փշտովն ու պատրոնը, թուրն ու խանչալը նրա միշտ կազմ՝ և պատրաստ՝ մաքուր սրած կախ պիտի լինին սեան երեսից: Կապոյտն ու Ալաբաշը (չների անուն) նրա մտերիմ ընկերներն են աշնան ոչխարի մօտ, պարնան ու ամառը սէլի ու մալի մօտ:

Միւս երկու փոքր եղբայրները՝ Սէնօն ու Վիտն դեռ նոր հաւ եղած, թառը դրուած, նոր ոտ կոխած կեանքի ասպարէզ, թէկև երկուսն էլ ամուսնացած, ինչպէս երեւում է իրենց համար դեռ մի մասնամիւղ չեն ընտ-

րի, այլ լոկ կամակատարներ են մեծ եղբայրների:

Երուանդ Մովսիսեան

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ.

ՈՒ

Ու ձայնն առած գերբերուն մէջ յատկապէս երկու պարագայ պէտք է որոշել. 1. Ու ձայնաւորի քով. և 2. Ու բաղաձայնի քով կամ անկախ:

1. Ու ձայնաւորի քով.

Այս պարագային ու կը վերածուի 1. վ-ի. օր. շվարէլ՝ շուարել. սղվես՝ աղուէս. րվալ՝ թուել, երեալ են:

2. Մէկ քանի դէպքի մէջ յաջորդական ա ձայնն հետ կը կազմէ ուն երկբարբառը. այսպէս են՝ լուան՝ չուան. քրուալ՝ հմ. քրուալ՝ թթուել. փռուալ՝ բուրվառ համարելով իբր բուռառ. Գոբլաի և Թաղաի բարբառները սակայն ասոնց դէմ ունն լրվան, քրվաշ, քրվէլ, փռուալ:

3. «Աստուած» բառը առած է Աստուծ ձեռ. սակայն ասիէ ածանցուած կան Աստածանիկ կամ Աստածանիկ, անաստուծ կամ անաստած են:

4. «Գծուալ» բառին մէջ ու ջնջուած է, որով բառս առած է տէր, տէր ձեւերը:

2. Ու ձայնաւորի քով կամ անկախ.

Այս երկու գերբերուն մէջ ալ ու ձայնը կը մնայ իբր ձայնաւոր, ուստի և ենթակայ շեշտադրութեան սովորական կանոններուն՝ հետեւեալ ձևով.

1. Շեշտն անիոյիս մնացած գրաբարի միավանկ բառերուն մէջ՝ մինչև իսկ բաղմավանկի վերածուած ժամանակ. օր. ֆօն՝ քուն. սոյնը՝ սունկ. կնապը՝ կուպը են:

2. Բաղմավանկ բառերու շեշտեալ ու վերածուած անշեշտի. օր. վնցումն՝ վաթսուն. երկու՝ խրքումն՝ երգումն են:

3. Վերջավանկի շեշտը վերջնութեւ ուն լրայ տեղափոխուած. օր. հւնաք՝ յունապ. կօղի՝ ուղել. ֆօնալ՝ քուռակ են:

4. Նախվերջնութեւ վանկերու ուեը իբր անշեշտ վերածուած ր-ի. օր. կրքրղիս՝ կաթուղիկոս. ուրիշ օրինակ չի պատահել:

5. Հակառակ ընդհանուր կանոնին շեշտ

ներն են՝ եծ՝ այծ. ես՝ այս. եղ՝ այլ. ես՝ այդ. են՝ այն. ըրիշիկերի՝ որըւայրել. երիշ՝ այրել. նիւպիւր՝ եղբայր. յեն՝ լայն. հեր՝ հայր. զորիկեր՝ հօրեղբայր. ծեն՝ ձայն. յեր՝ վայր (ներքել, ցած, վար):

Բացառութիւն են երկուսն՝ երկայն, մարձայր, և փածեղնը՝ վայրձայն. վերջինը * փեծաղնը՝ ձեւէն տեղափոխուած:

2. Բառերուն ծայրը կը վերածուի աւել. օրինակներն են՝ սնանա՝ ստատանայ. փսա՝ փեսայ. պիկիս՝ բաւկայ. լծիս՝ շուկայ. բնիս՝ երեկայ. վիս՝ վկայ. յրս՝ ի վերայ. տրս՝ տղայ:

3. Չայնաւորէ առաջ ալ կը ջնջուի. եղած օրինակներն են կիկի՝ կկայել և հիկի՝ հայելի:

4. Թէ՛ բառի մէջ և թէ՛ բառերուն ծայրը՝ քանի մը տեղ ալ վերածուած է ա ձայնին. այսպէս են գիւրթ՝ դուլպայ. կո՛ծոկ (Գորիս կեծակ)՝ կայծակ. փոդ (Գորիս փրկո)՝ փայտ. յիւսկըզո՛ւ լուսնիկայ: Ասոնց վրայ աւելցնենք նաև Գորիսի և Թաղոտի բարբառներով պո՛կո՛ւ բակկայ (Ղրբ. պիկիս). հոտ (Ղ. հեր)՝ հայր. երկոմն (Ղ. երկուն)՝ երկայն:

5. Եւ տեղ յե ձայնն ունին Գորիսի նիւպիւր՝ եղբայր, վրեր՝ վայր, ի վայր, փրկո՛ւ փայտ, մրեր՝ մայր ձևերը:

6. Այ վերածուած է ի, իւ ձայններուն յովի՛ր վայրի, կիւ՛ր՝ դայլ բառերուն մէջ:

7. Այ ձայնին շեշտի պատճառաւ ը-ի վերածուելուն օրինակ են՝ ընեկ՝ այնտեղ. ըսեկ՝ այստեղ և ըն. իսկ ալ բոլորովին ընկած է սօր՝ այսօր բառին մէջ:

Աւ

Այս տեղ մենք պիտի խօսենք բառավերջի և ձայնաւորի քով դանդաղ աւ երկարբառին մասին. բաղաձայնէ առաջ դանդաղները արդէն վերածուած ըլլալով օ-ի, անցած են Ո—Օ բաժնին մէջ. դրաբար միակ բացառութիւնը (աղանիկ)՝ ուր աւ վերածուած չէ օ-ի՝ թէև բաղաձայնի քով է, կանոնաւոր է Ղաւրբաղի բարբառին մէջ, ուր առած է յեղծեղջ, յեղծի, յեղծիկ ձևերը:

1. Այ բառի վերջ և ձայնաւորի քով վերածուած է սովորաբար ալ ձայնին. օր. կո՛սալ՝ կաքաւ. պո՛սալ՝ պառաւ. ցալ՝ ցաւ. կեղծալրեր՝ կեղծաւոր և ըն:

2. Այս աւ-ը շեշտէ առաջ կը վերածուի ըվ՝ համեմատ շեշտադրութեան ընդհանուր օրէնքներուն. օր. ըվիւսնա՛ւ աւետարան. ըվիւսո՛ր աւելորդ. իւլմարկ՝ խաւարել. հիւսնի՛ հաւանել. երկիւսեկո՛ց նաւահատիւ. ըվնա՛ւ յաւանտի: Իսկ միայն վ-ի է վերածուած Գորիսի ըվիւսնա՛ւ առաւօտեան ձևին մէջ:

* Ասոնց վրայ աւելցնենք նաև իյ. կայ միայն Թաղոտի բարբառին ըյնը ձևին մէջ, որուն դէմ՝ Ղրբ. ունի ըյգը. Գորիս ըյգ՝ ըի:

3. Մէկ քանի բառերու մէջ աւ վերածուած է իւլ, ուլ, կւլ, ու. այսպէս են՝ իւլիւսօր՝ աւելորդ. իւլիւ կամ եվի՛ առ—աւել. ըւլ՝ լաւ. եվիւ՛ աւել. կյեկար (Գ. կյո վոթ)՝ դաւաթ. ըոտրանա՛ւ առաւօտուն. յեղնիկ (Գորիսի բարբառով)՝ աղաւնի:

Եա

Կը վերածուի Ե-ի. օրինակներն են կօրեկ՝ կուրեակ, շեմֆ՝ սեամֆ. յօրեկ՝ ցորեան:

Եայ

Ասոր համար միակ օրինակ մ՝ ունենք, այն է կրեայ՝ որ բուն Ղաւրբաղի բարբառին մէջ կօրե, բայց Գորիսի բարբառին մէջ ալ կօրա ձևն է առած:

Եաւ

«Սեաւ» և «բարեաւ» բառերուն մէջ միայն կը պատահի. առաջինը ստացած է Ղրբ. սրեկ, Գ. սեկ, Թգ. սրվ ձևերը. իսկ երկրորդը ամէն տեղ ալ պարկվ ձևն ունի:

Եւ

Կը վերածուի եվ-ի. ինչ. ըրիկվ՝ թեթև. քեվ՝ թև. թիւքվ՝ տերև. նրեկ՝ արև. սեկ՝ դե: «Աւելոր» բառին դէմ Գորիսի բարբառն ունի հիւլօր, Թաղոտ. հիւլուր, բայց բուն Ղրբ. կանոնաւորապէս հիւլուր: «Երեաւ» բառը Գորիսի բարբառին մէջ վերջնթեր վանկին վրայ շեշտուելով եղած է ըրեկիւր, բայց բուն Ղաւրբաղի բարբառին մէջ հաւանաւ կանոնին շեշտը մնալով վերջի վանկին վրայ, բառս դարձած է ըրվիւր:

Եօ

Կը դանդաղ միայն «եօթն» և «եօթանասուն» ձևերուն մէջ. առաջինը դարձած է ծիւթ, իսկ երկրորդը՝ Ղրբ. ոխսըննասուն, Գորիս օխսաննասուն, Թգ. օխսըննասուն: Իս յաւելուածին համար համա. նաև ծիւթ՝ օձ:

Իւ

1. Բաղաձայնի քով կը վերածուի իւ ձայնաւորին. օր. հո՛ւրիւր՝ հարիւր. սիւն՝ հմ. ծիւն՝ ձիւն. իւր՝ իւր. իւրան՝ իւրեան:

2. Բառին ծայրը կամ ձայնաւորի քով կը դառնայ իվ. օր. պո՛սիւլ՝ պատիւ. նո՛ծիւլ՝ արծիւ. հիւլանի՛ հիւանդ և ըն:

3. Գանի մը մասնաւոր դէպքերու մէջ իւ բաղաձայնի քով վերածուած է ի, կմ, ե, օ, ու, ըկ, յե ձևերուն. այսպէս՝

ի—Գորիս նրիւ՛ արեւն և նրիւ՛ ալիւր:

կմ—մրյեմը կամ վրեմը՝ մըջին (մըջմն ձևէն):

к—մեղեր՝ ճիւղ. մըրեր, մըրեր՝ ալիւր:
 ու ու—Գ. մոյեր՝ ճիւղ. sor կոյա կամ սոր
 կոյա՝ գիւր գալ:
 բեւ—կորեւ՝ կուր:
 յե—մըրեր՝ ալիւր. յեղ՝ իւղ:

Ոյ

Նմանապէս կը վերածուի միշտ իւ ձայնաւոր-
 քնն. օր պիւրնը՝ բոյթ. պիւն՝ բոյն. զիւրիւն՝ զրոյց.
 ըրիւզիւ՝ երեկոյ. կոյ՝ պիւս՝ կապոյտ ևլն ևլն: Միայն
 մի քանի բառերու մէջ վերածուած է. ե, եյ, ու
 ու, յե ձևերուն՝ այսպէս. կծեղնը կամ կծեղնը՝
 ճկոյթ. օժ՝ ոյթ. քոր՝ քոյս. մ քոր՝ ո՛ւլ քոյս:

Ու

1. Այս երկբարբառին սովորական վիճակը
 ալ է. այսպէս՝ խնայել՝ խորովել. խնայել՝ խնովել.
 կալ՝ կով. այսպէս նաև բոլոր գործիական հոլով-
 ները՝ մղալ՝ աղով, փռ՝ փալ՝ վայառով, փոքրալ,
 վայտերով ևլն:

2. Անփոփոխ է մնացած ծով՝ ծով, սով՝
 սով բառերուն մէջ:

3. Ու շեշտէ առաջ կը դառնայ ըվ. օր.
 սրվերիլ՝ սովորել. խոսքովնալ՝ խոսառնանալ:
 Պոյնաս՝ պոյնովաս բառին մէջ ո բոլորովին ջնջը-
 ւած է:

4. «Ու» միջակ անունը Ղարաբաղի բարբա-
 րով կ'ըսուի հնով, բայց այս ձևը աւելի գրաբարի
 ո ձևէն եկած ըլլալու է, քան թէ ու ձևէն. ուս-
 հմտ. էջ 79:

3. Բաղաձայններուն փոփոխութիւնը.

Ստորեւ կը նշանակենք բաղաձայններուն կը-
 րած փոփոխութիւնները. իւրաքանչիւր բաղաձայ-
 նի կրած փոփոխութիւններուն մէջ թիւ 1-ով
 նշանակուածը նոյն բաղաձայնին ստացած սովոր-
 ական կերպարանքն է Ղարաբաղի բարբառին
 մէջ. ըստ այսմ օրինակներն ալ խիստ շատ են.
 բայց մենք համառօտութեան համար այդ օրի-
 նակներուն թիւը կարելի եղածին չափ կարճե-
 ցուցինք. միայն մասնական փոփոխութիւններուն
 մէջ՝ որոնք 2, 3 ևլն թիւերով են նշանակուած,
 օրինակները ամբողջական են:

Բ.

Բառին սկիզբը՝

1.—պ. Օր. պիւնի՝ բաթին. պիւնի՝ բողի.
 պիւր՝ բուրդ. պիւթ՝ բոթ ևլն:

2.—բ. Թուրքերէնի աղղեցութեամբ նախա-
 տառ ք-ը հակառակ օրէնքին պահած են յաջորդ
 բառերը. բախս՝ բախտ=սլոտ. baxt. բախշի՝ բաշ-
 խել, պարզւել=պլոտ. baxsh. բեղ կամ բիւ՝ բելի,
 պելս=թըք. bəyək, bəyəgh.

3.—փ. Այս փոփոխութիւնը տեղի ունեցած
 է յաջորդ ու, ր, ս ձայններուն պատճառաւ՝ հե-
 տեւալ բառերուն մէջ. փրգիկնալ՝ բարեկենդան.
 փսնի՝ բուսանիլ. փռռռալ կամ փռռալ՝ բուր-
 վառ. փռնիլ (Գոր. պռնիլ)՝ բռնել. փրքիլ՝ բրքել:

4.—ս. Այս փոփոխութիւնը տեղի է ունե-
 ցած միմիայն սեպեց՝ բոսկիլ բառին մէջ, որ Գոր-
 թիս բարբառով ունի պիւնի ձևը:

Բառին մէջը՝

Այս դերբով բաւական օրինակներ կան.
 բայց առնոյց գրեթէ բոլորն մէջ ալ ք ազատ չէ
 այլ կը գտնուի ձայնաբանական առանձին պայ-
 մաններու տակ. ուստի որոշ կերպով չենք կարող
 դիտնալ ք-ի ձևափոխութիւնը բառի մէջ: Եղած
 օրինակներուն մէջ ք կրած է հետեւեալ փոփո-
 խութիւնները:

—պ. Այսպէս են միայն՝ միւսիւր՝ աղբիւր.
 միւսիւր՝ եղբայր. սնարիւ՝ դարբին: Առնոցմէ առա-
 ջին երկուքը կրնան նախորդ իւէն ազդուած ըլ-
 լալ, վերջինը յաջորդ 4 պայմանին համեմատ ա-
 ւելի ուղիղ պիտի լինէր * սնարիւ:

2.—ք. Այսպէս անփոփոխ պահուած է ք
 ձայնը ամէն անգամ որ լ-ի կը յաջորդէ. օրինակ-
 ներն են՝ պիւնիլ՝ բամբակ. պամբասնիլ՝ բամբա-
 սանք. հմտ. նաև յաջորդը: —նոյնը նաև թուր-
 քերէնի աղղեցութեամբ. այսպէս են՝ միւսիւր՝ մի-
 բար=թըք. ambar. լոբի՝ լուբի=թըք. ևս lobbi.

Այս պայմաններէն դուրս և անկասկածաբ
 ք պահած է շէքեր՝ շաբաթ, որ Գորթիս բարբա-
 րն մէջ սակայն ունի շո՛ւփոք ձևը:

3.—երբ մ ձայնէն վերջ ր ձայնը դայ, եր-
 կուքին մէջառող իւր թարմատար ք կ'աւելցուի.
 այսպէս՝ հիւսիւր՝ համբել, հաշուել, կոյ՝ միւր՝
 կարմիր. սրբարիլ՝ թմբել, թմբելի: Ուրիշ բար-
 բառներու մէջ կայ նաև ամբար՝ ամուր, ամբար՝
 արմաւ ևլն:

4.—փ. Այս փոփոխութիւնը տեղի կ'ունե-
 նայ ր ձայնէն վերջ. այսպէս են կոթիւր՝ ուրբաթ.
 ըրիւրիլ՝ որբւայրի. հոթիլ՝ արբել. դորիւր՝ հօ-
 րեղբայր, սրիլ՝ սրբել. խոթիւրի կամ խոթիւրի՝
 հարբուի: Աւելցնենք առնոց վրայ խոթիլ՝ խաբել.
 հաթիւրի կամ հոթիւրի՝ համբերել. Գորթիս բարբա-
 րով ալ շո՛ւփոք՝ շաբաթ, այլուր շէքեր:

Բառին վերջը՝

Այս դերբով ալ ճիշտ ու ճիշտ համաձայն է
 բառամէջի ք-ին. եղած օրինակներն են միայն՝
 քուր՝ թումբ (մ-ի պատճառաւ). սորի՝ սուրբ (ր-ի
 պատճառաւ). հիւր՝ երբ (Գորթիս հեփ ձևով): Իսկ
 քալի՝ թումբ բառը՝ որ ռուսահայ բարբառներուն
 սովորական ձևերէն մին է և մինչև իսկ գրա-
 կան լեզուին մէջ կարողացած է մտնել, իսկապէս

կը ծագի քաւոր՝ յոքնակիէն, որով ո՛չ թէ ք-ի փո-
փոխութիւն, այլ պարզապէս ջնջում կայ:

Գ.

Բառին սկիզբը.

1. — Կ յ Բառին սկիզբը գ առհասարակ կը
վերածուի կ յ ձայնին, ինչ որ ալ բլլայ յաջորդ
ձայնաւորը. բայց այս կ յ ձայնը մեզ աւելի զգա-
լի կը լինի ու ք յ ու ձայնաւորներէն առաջ,
քան Կ յ Կօ յ ձայնաւորներէն. ասոր ալ պատ-
ճառը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այն որ մարդ-
կային լեզուն ստիպուած է Կ յ Կօ յ ձայններէն
առաջ կ յ (ինչպէս նաեւ Բ յ) հնչելու, ուրիշ խօսքով
մենք չենք կարող բոլորովին մաքուր կ, կի, կօ,
կիւ կամ Բ, Բի, Բօ, Բիւ արտասանել. այլ այս
արտասանութեան ժամանակ՝ Կ յ Կօ յ ձայ-
ներուն ընդթիւնը կը պահանջէ՝ որ անպատճառ
գոնէ խիստ փոքրիկ յ կիսաձայն մը գայ աւելնայ
կ կամ Բ ձայնին վրայ:

Ընդհանուր մարդկային ձայնախօսական
այս օրէնքին պատճառաւ է որ լատիներէնի ց, շ
ձայները ց և շ ձայնաւորներէն անմիջապէս առաջ՝
նորալատին լեզուններուն մէջ՝ անշուշտ նախապէս
ց և կ ք ձայներէն անցնելէ ետք՝ վերածուած են՝
Ֆրանս. Ժ, ս իտալ. ք, չ, սպան. ղ, Թ, ձայնե-
րուն. նոյն դերքով ց գերմաներէնի մէջ վերած-
ուած է ց-ի. նոյնպէս հին յունարէնի ց ձայնը Է
և Ի ձայններէն անմիջապէս առաջ՝ վերածուած է
միջին յունարէն Ժ, իսկ նոր յունարէն յ:

Օր. կյոմն՝ դանն (երգ). կյո՛ւնը՝ դառն.
կյրվնգան՝ դաւադան. կյո՛ւալ՝ գոռալ. կյո՛ւնալ՝ գո-
մէշ. բայց կերքնալ՝ գորտ-նուկ. կի՛նի՝ գինի.
կօո՛լ՝ գոգ. կյիւ՛լ՝ գայլ. այսինքն կյերքնալի, կյի՛նի,
կյօո՛լ, կյիւ՛լ ևւն: Մնացեալ օրինակները տես էջ 19:

Կ յ ձայնէն վերջ ա կամ րէ ձայնը չի պատա-
հեր:

2. — Գ. Այսպէս են գիկալ՝ գիտել, գիտենալ.
գիւրգ՝ գիւրկ և գիւրք՝ գուլպայ:

3. — Բ. Այսպէս են՝ քօոլ՝ գգալ. քէր (Գորիս
կիշէր)՝ գիշեր. քիւմ՝ գնալ:

Բառի մէջ՝

1. Սովորական ձևը Բ է. այսպէս են՝ քախ-
վքր (Թ. քխվոր, Գ. քխվրքր)՝ թաղաւոր. օխք՝
օգուտ. քիսի (Թ. քիօփի, Գ. քիփի)՝ հոգի. քիլ՝
ձգել. քի՛փի (Գ. քիփի)՝ ագի:

2. Բ յ որ Գորիսի բարբառին մէջ դարձեալ
Բ կը մնայ. օր. քիսիք (Գ. քիփրք)՝ տագը. ծիսիլ
(Գ. ծիփիլ)՝ ծագել. քիսիքնակ (Գ. քիփնակ)՝ արեգակ:

3. Կ ունին՝ շնիկալ՝ շողգամ. աղիակալ՝ աղ-
գական. և միկիւ՝ անդին (Թանկադին քար):

4. Գ յ այսպէս են քախն՝ հմ. և կիկցալ՝
գանգաւ բառերը:

5. Կ յ մէկ գէպի մէջ միայն. այն է քիկյ-
նակ՝ արեգակ որ ինչպէս տեսանք գործածական
է նաեւ քիկյնակ ձևով:

Բառի վերջ՝

1. Երբ բառ մը կը վերջաւորի գ-ով՝ որմէ
անմիջապէս առաջ ալ ձայնաւոր մը կը գտնուի,
այդ գ ձայնը բուն Աւարաբաղի բարբառին մէջ կը
վերածուի Բ ձայնին. եղած բոլոր օրինակներն են.
մնալ՝ մարագ. քրքալ՝ ճրագ. վիլ՝ վէլ. սիկ-
վալ՝ սարկաւագ. պալիսալ՝ պատարագ. հօրիլ՝
ուրագ. ծիլ՝ ձիգ. ամուր. քիլ՝ էգ. կիւրիլ՝ կա-
րագ. կիօլ՝ գոգ. գիլի: Գորիսի բարբառը՝ որուն
անձանօթ է Բ ձայնը, այս բառերուն մէջ ալ
Բ յ տեղ պարզապէս Բ կը գնէ. ինչպէս՝ մնալ,
հօրալ ևւն:

2. Երբ բառավերջի գ-էն առաջ և ձայնը
գտնուի, գ-ը կ'ստանայ գ ձևը. այսպէս են՝ հեկց՝
հինգ. զոկց՝ զանգակ քանգ՝ թանգ, սուգ. ծն-
ոկց՝ ժառանգ: Գորիսի բարբառին անձանօթ
լինելով գ ձայնը, այս բառերը կ'ստանան պար-
զապէս հեկցը, զոկց, քանգ, ծնոկց ձևերը:

«Եղունգ» բառը բուն Աւարաբաղի բարբա-
ռով ստացած է դիլիլ, իսկ Գորիսի բարբառով
դիկց, դիկցը ձևերը:

Գ-ով վերջացող ուրիշ բառ չկայ Աւարաբաղի
բարբառին մէջ, բայց կէս գրական ազգ բառէն՝
որ ազի ձևն է սաացած:

(Կը շարունակուի)

Հրաչեայ Թ. Աճառեան

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ը.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ.

Աղբիւրը:— Ու մինից է առնուի մեր պատ-
մագիրը Տիգրանի պատմութիւնն ու առաս-
պելը: Ի՞նչ գլխի մէջ Տիգրանի զօվհասն անե-

* Տես Ստարուս 1900 թ. համար է. եր. 354:

լիս յիշում է ժողովրդական երգերը. «Զոր-
մէ ասէին ի հինն մեր, որք բամբուսմբն եր-
գէին»: Եւ ապա աւելացնում է. «Եւ զինչ
ինձ ի զիրս յայս արգելք, բան սիրե-
լի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք
և պատմութիւնք յերկարել: Պատմագիրն
ուրեմն պարզապէս յիշում է, որ «ի հինն»
հնոց մէջ (Խորենացու ժամանակի նկատ-
մամբ) երգեր ու գովեստներ եղել են և թէ
իւր գրածը քաղուած է այդ երգերից:

Այնուհետեւ, սակայն, երգեր չէ յիշում:
Եթէ ոչ մի աղբիւր յիշած չլինէր, պէտք է
ընդունէինք անհրաժեշտօրէն, որ յաջորդ
գլուխների համար ևս իրրեւ աղբիւր ծառա-
յել են սկզբում յիշած երգերը: Բայց Տիգ-
րանի և Աժգահակի առասպելը պատմելիս
(ԻՆ—Լ. գլուխներ) աղբիւրը յիշում է, մի-
այն անորոշ ձևերով. «որ պատմէն» (ԻՆ.),
«ասէ» (ԻԶ. ԻԹ. Լ.), «պատմի և այս» (Լ.):

Թէպէտ և ոչ մի տեղ Մար Արասի անունը չէ
տալիս, բայց ոմանք Մար Արասից քաղած են
համարում այդ պատմութիւնը, ի նկատի ու-
նենալով, թերեւ, որ ուրիշ տեղերում Մար
Արասի համար գործածած է միայն «ասէ»
բայը: Այսպէս հ. Ստեփանէն իւր թարգմա-
նութեան մէջ (եր. 384. ծան. 149) գրում
է. «Որ պատմէն» խօսքը վերաբերում է ոչ
թէ Աժգահակին, ինչպէս հասկացել է Էմինն,
այլ հաւանօրէն Մար Արաս Կաթինային:
Եւ նա ինքն այդ խօսքը թարգմանում է.
«ինչպէս պատմում է»: Սակայն չդիտենք ինչ
հիման վրայ: «Որ պատմէն» բառացի նշանա-
կում է. «պատմողը», «նա որ պատմում է»: Պէտք
չէ աչքից փակցնել, որ այդ բայը ե-
ղակի է և վերջաւորութիւնն ունի է աւարով,
իսկ վերջի ն տառը յօդ է միայն, որ յաճախ
գրւում է բայերի վրայ:

Եթէ «որ պատմէն» նշանակում է «պատ-
մողը», ինքն ըստ ինքեան երևում է, որ
այդտեղ տպագրի մէջ մի բառ պակասում է,
զի անհետեւ թուրիւն է ասել թէ Աժգահակ
տեսնում է ապագան «ի ձեռն անըջականաց
իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ
որ պատմէն»:

Մայր Աթոռի զրադարանի ձեռագիր-
ների մէջ գտնում ենք այդ պակաս բայը՝

«ասէ», որով և ճիշտ ընթերցուածը: Այս-
տեղ Ա. տեսակի ձեռագիրները, ինչպէս և Տ.
տեսակից «Տուրք, դեզութիւն» ունեցողները
(Ձ. № 248, 1663, 1668), նոյնպէս և «Տուրք,
դեզութիւն» ունեցողներից երեքը (Ձ. № 249,
1661 և Մարգիս Եպիսկոպոսի ձեռագիրը)¹
ունին. «Օրինակաւս այսուիկ ասէ որ պատմէն»,
«այս կերպ է ասում պատմողը»:

Ո՞վ է այդ «պատմողը»: Մար Արաս: Ա-
ռաջին հայեացքից զարմանալի է թուում, որ
հինգ անգամին ևս մեր պատմագիրն անորոշ
է թողնում իւր աղբիւրը և բաւականանում
է ասելով առաջին անգամ՝ «ասում է պատ-
մողը», և այնուհետեւ՝ միայն «ասում է»: Խորենացին,
որ այնքան մեծ կշիռ է տալի
զրաւոր աղբիւրների, Մար Արասի անունն
այստեղ այսպէս անորոշ թողնել չէր կարող:
Իսկ ընդհակառակն, երգը կամ առասպելը,
որ մի անգամ իրրեւ աղբիւր յիշել է ԻԴ.
գլխի մէջ, կարող էր յաջորդ ԻՆ—Լ. գլուխ-
ների մէջ անորոշ թողնել, որպէսզի, ինչպէս
մի տեղ նկատել է շնորհ. Միաբան², յա-
ճախ չերեւար թէ օգտուել է միայն երգից
կամ առասպելից: Եւ շնորհ. Միաբանն այս
հիման վրայ—ինչպէս և Լ. գլխի մէջ եղած
թուելիաց երգերի յիշատակութիւնն ևս
Տիգրանի և Աժգահակի պատմութեան համար
մի աղբիւր համարելով, եղբակցնում է «երե-
ւում է որ վիպասանների երգը Աժգահակի
պատմութեան կից շարաւարում էր եւ նրա
սերնդեան՝ Վիշապագունների գրոյցները: Իս-
կապէս մենք տեսնում ենք Տիգրանի և Աժ-
գահակի հետ հանդէս գուրս գալիս և Ար-
շակունի Արտաշէսին և Սաթենկանը կամ
Սաթինկանը, և Արգամ—Արգաւանին և Ար-
տաւազին: Այս ընդորդ ամբողջովին սոսնուած
են վիպասանական երգից, նաեւ (sic) թուելիաց
երգերից»³:

1. Այս վերջին երեք ձեռագիրները կազմում են
մի առանձին խումբ Տ. տեսակի ձեռագրերի մէջ: Պէտք է
նկատել, որ ձեռագիրների մի մասը «պատմէն» բառը Ե-ով
ունին, որ սխալ է: Մեկի ձեռագիրների ֆինալքան մէջ
մեկն չեմք ուզում:

2. Խոր. պատմ. Ռուսմե. եր. 74.

3. Նոյն. եր. 81.

Վիպասանաց և թուելեաց երգերը, գիտենք, նոյնն են: Վիպասանաց երգ չէ յիշուամ Տիգրանի համար, այլ միայն բամբառմբ երգ: Իսկ որ Խորենացին Աժդահակի և Տիգրանի առասպելի համար օգտուած լինի թուելեաց կամ վիպասանաց երգերից և մանաւանդ թէ այդ առասպելի մէջ, իրիւ շարայարութիւն, դուրս եկած լինէին Արտաշէս, Սաթենիկ, Արգաւան, Արտաւազդ, — այդ մասին ոչ մի հիմք չունինք:

Տեսնենք Խորենացու գրածը, որ մեզ արդէն մի երկու անգամ պատահած է ուրիշ առթիւ: Մեր պատմագիրը Լ. գլխի մէջ պատմելով թէ Տիգրանը Մարաց գերիներին և Աժդահակի կնոջը բնակեցնում է յարեւելաց ուսոց մեծի լերինն մինչև ի սահմանս գողթանն, յարում է. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս եւ թուելեացն երգք, ... յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգարմիցն Աժդահակայ՝ վիշապագունս զնոսա կոչելով. զի Աժդահակդ ի մեր լեզուս է վիշապ: Այլ և ճաշ ասեն դործել Արգաւանայ» և ին:

Ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ Խորենացու այս խօսքերը:

Նախ՝ յիշատակութեան ձևից. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս եւ թուելեացն երգք», «նաեւ թուելեաց երգերը», պարզ երևում է, որ մեր պատմագիրն իւր արած պատմութեան համար ուրիշ աղբիւր է ունեցել, թէ չէ ինչո՞ւ պէտք է գրել, թէ այս յայտնում են նաեւ թուելեաց երգերը: Այստեղից ուրեմն բնաւ եզրակացնել կարելի չէ, թէ Խորենացին Տիգրանի և Աժդահակի պատմութիւնն առնում է թուելեաց երգերից, այլ այն միայն թէ Խորենացու՝ ուրիշ աղբիւրից առած պատմութեան նման մի բան պիտի պատմուած լինէր և վկայութեան կանչուած թուելեաց երգերի մէջ:

Ապա՝ կարելի չէ ընդունել մինչև անգամ թէ թուելեաց երգերը վկայութեան են կոչուած Տիգրանի եւ Աժդահակի ամբողջ պատմութեան համար: Խորենացու խօսքերը մեզ իրաւունք չեն տալիս այդպէս հասկանալու: Ուրիշ խօսքով, «այս» գերանունան տակ ոչ թէ Տիգրանի և Աժդահակի

ամբողջ պատմութիւնը կարելի է հասկանալ, այլ բնականօրէն միայն Լ. գլխի պատմութեան երկրորդ մասը, թէ Աժդահակի զարմերը, նորա կին Անոյշը և մարացի գերիները բնակում են Մասիսի մերձակայքում: Թէ այդպէս պէտք է հասկանալ այդ երևում է հետեւեալներէ:

Առաջին՝ պատմագիրը պարզ տեսւմ է թէ թուելեաց երգերի մէջ պատմում է «զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա» և թէ այդ երգերը յիշում են «այլաբանաբար եւ (նաեւ) զգարմիցն Աժդահակայ՝ վիշապագունս զնոսա կոչելով»: Ուրեմն թուելեաց երգերը խօսում են իսկապէս Արտաշէսի և նորա որդիների մասին, և յիշում են նաեւ վիշապագունք, իսկ «զարմք Աժդահակայ», որ Խորենացին հասկանում է իրիւ Մարք, ինչպէս գիտենք, Խորենացու մեկնութիւնն է, որ նա ուրիշներէ, առասպելը պատմողներից է առնում: Եթէ այդ մեկնութեան սկզբնական աղբիւրը նոյն իսկ վիպասանները եղած լինին, «մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գողթան», — մի բան որ, շատ հաւանական է, — դարձեալ Խորենացու խօսքերից այսքանը միայն կարելի է հզրակացնել թէ վիպասանները թուելեաց երգերի մէջ պատմել են Արտաշէսի և նորա որդիների հետ և վիշապագանց կամ վիշապների մասին, բայց Աժդահակի զարմեր, այսինքն Մարք են համարել այդ վիշապագունք: Որպէսզի Տիգրանի և Աժդահակի ամբողջ պատմութիւնն էլ հետը հասկանայինք, պատմագիրը երգերի բովանդակութիւնը գունէ հետեւեալ ձևով պէտք է բերած լինէր. «Յորս շարին բանք երգոցն եւ զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա», «նաեւ Արտաշէսի և նորա որդիների մասին»: Բայց քանի որ այդ «նաեւ» շարկապն ևս չկայ, ուստի ոչ մի ձևով կարելի չէ հասկանալ թէ թուելեաց երգերի մէջ եղել է Արտաշէսի, նորա որդիների ու վիշապանց պատմութեան հետ նաեւ Տիգրանի և Աժդահակի ամբողջ պատմութիւնը: Եթէ թուելեաց երգերի բովանդակութեան մէջ ոչ մի ակնարկութիւն չկայ Տիգրանի և Աժդահակի ամբողջ պատմութեան վրայ, ուստի և հիմունք չկայ կարծելու թէ պատմագիրն այդ պատմութեան

Համար վկայութեան կոչած լինի թուելեաց երգերը:

Երկրորդ՝ «այս» դերանուան տակ Տիգրանի և Աժդահակի ամբողջ պատմութիւնը կարելի չէ հասկանալ, որովհետեւ մինչդեռ պատմադիրն այդ պատմութեան մասին յիշատակութիւն չէ անում երգերի բովանդակութեան մէջ, յատկապէս և մանրամասն կանգ է առնում Մասիսի վիշապազանց վրայ: Եւ բերում է թուելեաց երգերից մի քանի հատուածներ, որոնք, իրեն թորենացու խօսքով, են «անյայտ իրք վիշապաց» որք են յազատն ի վեր ի Մասիս: Իրաւունք չունինք կարծելու թէ նա անպատակ և անկապ բան է անում: Եթէ նա իւր վերելում գրած պատմութեան համար վկայութեան է կանչում թուելեաց երգերը, բերելով անոնց բովանդակութիւնը, ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ներքեւի վկայութիւնը և բերած կտորները մի հաստատութիւն պիտի համարուին վերեւի պատմութեան համար և յարմարուն այդ պատմութեանը: Արդ, վերելում պատմել է թէ Աժդահակի առաջին կինն Անոյշ և բազումք ի սերմանէ Աժդահակայ և ուրիշ շատ մարացի գերիներ բնակում են յարեւելաց ուսոց մեծի լերինն, յանդարրութեան սպառուածի փլածի մեծի լերինն, առ ոտամբ լերինն (Մասեաց), իսկ ներքեւում նա վկայութեան կոչելով թուելեաց երգերը, առանձնապէս կանգ է առնում Մասիսի վիշապների կամ վիշապազանց վրայ՝ որ ինչպէս գիտենք, հասկանում է իբրեւ մարք և զարմք Աժդահակայ: Ծառ պարզ է ուրեմն, որ ներքեւում գրած՝ Մասիսի վիշապների ու վիշապազանց (==մարաց, զարմից Աժդահակայ ըստ մեկնութեան) առասպելի կտորները բերուած են իբրեւ վկայութիւն վերելում գրած պատմութեան համար թէ Անոյշ և Մարաց գերիները, զարմք Աժդահակայ բնակած են Մասիսի ստորոտներում:

Այսպէս, թորենացու այդ վկայութիւնից տեսնում ենք նախ՝ որ նա Տիգրանի և Աժդահակի պատմութիւնն ամբողջ ուրիշ աղբիւրից է առնում և ոչ թէ թուելեաց երգերից: Եւ ապա՝ վերջին երգերը, այն էլ «ճշմարտապատմութիւն» շինած, վիշապք և վիշապա-

զունք մեկնած իբրեւ մարք և զարմք Աժդահակայ, վկայութեան են կոչուած պատմութեան միայն վերջին մասի համար, որ է «Վասն Անուշայ առաջին կնոջն Աժդահակայ և Վասն բնակութեան գերւոյն» Մարաց առ ոտամբ լերինն Մասեաց:

Եթէ թուելեաց կամ վկայատանաց երգերից չէ առած Տիգրանի և Աժդահակի պատմութիւնը, կարող է ուրիշ երգերից առած լինել: Ըստ ինքեան մի անհաւանական բան չէ այդ, բայց մենք ընդունել չենք կարող: Իբրեւ միակ հիմունք գուցէ կարողանար ծառայել այն առարկութիւնը թէ ինչ — Լ. գլուխների մէջ անորոշ թողած ձեւերը՝ «ասէ», «որ պատմէն», կարող են նախընթաց ԻԴ. գլխի մէջ յիշուած երգերին վերաբերել: Արդարեւ, թուելեաց երգերի բովանդակութեան մէջ (Ա. Ի) մի տեղ երգի համար եղակի «ասէ» բայն է գործածած. «Եւ անց ասէ» գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարալիերա»: Սակայն երգերի համար այս եղակի «ասէ» ընթերցուածը շատ կասկածելի է, քանի որ նոյն տեղում ութ տողի մէջ երեք անգամ յոգնակի «ասեն» ենք գտնում իսկ մի անգամ «ասէ»: Ուրիշ տեղերում ևս երգերի և առասպելի համար յոգնակի թուով է գնում բայը: Եւ զարմեալ, եթէ Աժդահակի և Տիգրանի առասպելի մէջ լոկ «ասէ» բայը այսպէս երգի համար հասկանալ աշխատենք, ոչ մի ձեռով կարելի չէ աղբիւրի առաջին անգամ յիշատակութիւնը. «ասէ որ պատմէն» երգի համար հասկանալ: Մի՞թէ երգի համար կարելի է ասել թէ «ասում է նա» որ պատմում է, պատմողը: Այդ «պատմողի» համար է գրած անշուշտ և յաջորդ «ասէ» ձեւերը:

Ո՞վ է արդ այդ «պատմողը» որի անունը չէ տալի թորենացին: Արդեօք Մար Աբաս: Այս պիտի լինէր հարկաւ առաջին ենթադրութիւնը: Սակայն թորենացու Մար Աբասից օգտուելու եղանակի ուսումնասիրութիւնը և տպա Մար Աբասի (ըստ թորենացու) և Անանուեի (որ Մար Աբասից է առած) համեմատութիւնը ցոյց կը տայ մեզ, որ այստեղ Մար Աբաս չէ նորա աղբիւրը: Մար Աբաս և Անանուն:— Թորենացին Մար Աբասից օգտուելիս կամ նորա անունն է տա-

լի, կամ պատմագիրն, նոյն պատմագիրն, ժամանակագիրն կոչում նորան: Ա. գրքի Թ. գլխի մէջ գնում է իւր ծրագիրը. «Արդ ի նոյն մատենէ (Մար Աբասի) սկսեալ ասացից Յապետոսթէ: Մերոզ, Սիրաթ, Թակլադ, որ է Յաբեթ, Դոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամանակագիրը (Մար Աբաս) յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արմենակ, և զայլն ի կարգի, զորոյ յառաջագոյն ասացաք: Արդ, յառաջագոյն յիշած անունների կարգը» (ցանկը) գտնում ենք Ե. գլխի մէջ այսպէս. Յաբեթ, Դոմեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ, Արմենակ, Արմայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմայ, Աբամ, Արա, Կընշանակէ Խորենացին Հայկից մինչև Արա գեղեցիկ պիտի քաղէ Մար Աբասից: Այդպէս էլ արեւ է նա, մի քանի բան միայն ուրիշներից առած, աւելացրած է:

Ուշագրութիւն պիտի դարձնել այն համաձայնութիւնը, որ ինչ որ Խորենացին Մար Աբասից քաղած է գնում, գրեթէ բոլորը կայ Անանունի (Մար Աբաս Մծուրնացու) մէջ: Այստեղ մի քանի բան միայն համառօտ է. ինչպէս՝ Աբամի անունն է միայն յիշուած: Զէ յիշուած Շամիրամի մահուան մասին միայն: Անշուշտ չկան և այն ամենը, որ Խորենացին ուրիշ աղբիւրից է առնում. ինչպէս ինչ որ ԺԲ. գլխի մէջ, Մար Աբասից օգտուելուց յետոյ՝ աղբիւրը փոխելով, գրում է անորոշ ձևով՝ «ասեն», «ասին», «ասի» Բզնունեաց, Մանաւազեանց և Խոռխոռունեաց մասին: Զկան Անանունի մէջ նաև Արագած, Երասխ, Շիրակ, Փառախոտ, Յոլակերտ, Մասիս, Գեղ, Գեղաքունի, Սիւնիք (Սիսական), Գեղամի, Դոմերի անունների ստուգաբանութիւնները կամ այն պատճառով, որ Անանունը համառօտ է, կամ թէ Խորենացու իրեն յարմարեցրածներն են ուրիշներից առնելով կամ իրենից: Եւ այս աւելի հաւանական է:

ԺԶ. գլխի պատմութիւնը, Վան քաղա-

քի շինութեան նկարագիրը Խորենացին իրենից է անում գնելով իրրեւ աղբիւր. «որպէս ասեն», «որպէս լսեմք» և յն: Ուստի և այս նոյնպէս չկայ Անանունի մէջ: Մնացածը գրեթէ բոլորը, ինչ որ Մար Աբասից է առնում, Աշտարակաշինութիւնից մինչև Արա գեղեցիկ և Ասորեստանցոց տիրապետութիւնը, գտնում ենք Անանունի մէջ:

Այնուհետև արդէն Խորենացի և Անանուն տարբերում են: Եւ այդպէս էլ պէտք է լինէր, քանի որ Խորենացին Արա գեղեցիկից յետոյ, ինչպէս ինքն ասում է, զանազան աղբիւրներից «յարմարելով կարգում է» իւր պատմութիւնը: Մար Աբասն անշուշտ մնում է իրրեւ աղբիւր, բայց նա միակ և գլխաւոր աղբիւրը չէ: Ուստի և նա ԺԹ. գլուխն սկսում է աղբիւրների մանրամասն յիշատակութեամբ և թէ ինքն ինչպէս է օգտուում այդ աղբիւրներից: Մենք այդ հատուածն ամբողջ կարտագրենք, զի յետոյ էլ պիտի պէտք գայ մեզ:

«Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ, Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի զիրս յայտնի (այսինքն Ա. գրքի մէջ) զազգիս մերոյ զաւագոյն զարս և զնախնիս և որ ինչ վասն սոցա զրոյցք և իրակութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամամտածական և ոչ ինչ անպատշաճ ի սմա յարմարելով՝ բան, այլ որ ինչ ի գրոց. իսկ ըստ նմանեաց ապա եւ որ ինչ ի քանից արանց իմաստնոց եւ յայտնի խաջախոսակաց, յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբան ի պատմութեանս յայտնի ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան գովելիս կամ բարեւելիս, և մեք այնոցիկ օտար և բացակայեալ, Բայց զուգութիւն բարբառոյ և հաւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեաց՝ զճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ահարկէ, եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւաստի կամ դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն, սխալց քեզ եւ որ ինչ զկնի այսոցիկ ի հիշման պատմութեան պիտոյց» (Ա. ԺԹ.):

Աղբիւրների այս ընդհանուր յիշատակութիւնը մնում է մինչև Ա. գրքի վերջը, և մինչև Բ. գրքի Թ. գլխի վերջը, ուր յիշում է. «Աստանօր սպառնի բանք ծերունւոյն Մար Աբաս Կատինայ»՝ Կընշանակէ այդ պատմու-

1. Ենուն. Միսրաբը Շամիրամի մահը Խորենացու մէջ՝ Մար Աբասից քաղած չէ համարում, այլ առասպելից: Երեւ այս հայեացքը, որ առկայն կապիտուլի է, միշտ լինի, այն ժամանակ Շամիրամի մահուան պատմութիւնը չէր եղ կարող, հատկաւ, լինել Անանունի մէջ:

1. Ա. սեւակի մեռագիրներն ունին «յօրինելով» № 616, «օրինակելով»:

Թիւններ չհամար ի միջի այլոց օգտուել է և Մար Արաօնց¹։ Բայց պատմութեան ամբողջութիւնը և յօրենացութեան արտաքին և նախնեաց» «մերոց արանց» մանաւանդ թագաւորաց» «պատանեաց» «նախնեաց մերոց պատկաւորաց» (Ա. իգ) անուանելի «կարգը» իրեն պատմագրի «յարմարածն ու կարգածն է»։

Սակայն ազգիւրների այս բնագիտութիւնը չափաւորութիւնից յետոյ՝ նա այս կամ այն պատմութիւնների համար մասնաւոր ազգիւրների էլ է յիշում։ Այսպէս ԺԺ. ԻԱ. զլուխների մէջ յիշուած կան զանազան անորոշ ձեւերով ազգիւրներ²։ Մար Արաօն անունը ոչ մի անգամ չէ տալիս։ Եւ մենք Անանունի մէջ ևս այդ պատմութիւնից ոչինչ չենք գտնում։

ԻԲ. զլխի մէջ Բագրատունեաց ծագման համար իրրեւ ազգիւր գնում է նախ անորոշ ձեւերով՝ «ասեն» և ապա որոշ ձեւով՝ «ասէ պատմագիրն» (Մար Արաօն։ Եւ մենք Անանունի մէջ գտնում ենք յիշուած Բագրատունեաց ծագման մասին (Սերէոսեր. 9)։

ԻԳ. զլխի մէջ, Սենեքերիմի մասին իօսելիս, երկու անգամ յիշում է պատմագիր-

ըն» «նոյն պատմագիր» (Մար Արաօն), նախ Արծրունեաց և Գնունեաց, ապա Անգեղ տան ծագման մասին խոսելիս։ Եւ դարձեալ Անանունի մէջ գտնում ենք յիշուած Անգեղ տան ծագման մասին (Սերէոս, եր. 6)։ Բայց որ զլխաւ որն է այս ԻԲ. ԻԳ. զլուխների մէջ Մար Արաօն յիշուած է ճիշտ այն տեղում և այնպիսի պարագաների մէջ, որ շատ նմանութիւն են բերում Անանունին։

Ըստ Անանունի, հայերը Սենեքերիմի մահից յետոյ դուրս են գալիս Ասորեստանից իշխանութեան տակից։ Արամանեակի (Հոյկի) ցեղից չորս տիրապետ Ջարիհ, Արմոգ, Սորհանգ, Շաւաշ—ունենալուց յետոյ՝ Հինգերորդի՝ Փառնաւազի ժամանակ հնազանդում են Բաբելոնից Նաբոգոդոնոսոր թագաւորին։ Եւ այնուհետեւ տիրում են հայերին Բաբելոնից, Մարք, Մակեդոնացիք մինչև համարձու մն Արշակունեաց թագաւորութեանը։ Խորենացին գիտէ Ասորեստանից իշխանութիւնից ելնելու այս իրողութիւնը։ Միայն նման և մօտիկ լինելով հանդերձ՝ նորա անունների շարքը և թագաւորութեան երկարատեւութիւնը տարբեր են Անանունից։ Ըստ Անանունի՝ Սենեքերիմի մահից յետոյ են անկախութիւն ձեռք բերում հայերը և իշխում են Հայկի սերունդները։ Ըստ Խորենացու՝ Սենեքերիմի ժամանակակից Սկայորդուն յաջորդող Պարոյրից է սկսում հայոց բնիկների, Հայկի սերնդի թագաւորութիւնը։ Անանունը Փառնաւազով յիշելով նորա որդիներին՝ Բազամ և Բազարամ, վերջացնում է այդ իշխանութիւնը։ Բայց Խորենացին իւր Հոյկազանց թագաւորութիւնը ձգում է և Մարտից և Պարթից թագաւորութիւնների ժամանակ։ Ուստի Փառնաւազից¹ յետոյ Հինգ լոկ անուններ է գնում մինչև Տիգրան, երգը յիշելով վերջինս պատմութեան համար իրրեւ ազգիւր է՝ դարձեալ երգից տունելով՝ Տիգրանի յաջորդն է դրած Վահագն աստուածը, և հիմերաբար մարդ դարձրած։ Եւ այնուհետեւ մինչև Մակեդոնացիք դարձեալ մի քանի լոկ անուններ է շարում՝ Առաւան, Ներսէհ, Արմոգ, Բազամ, Վան, Վահէ։

1. Տե՛ս Ա. Գ. «Յորմե (Մար Արաօնց) մեր հայաստանի վերայ հասեալ կարգի գրոցացս, եւ կրօնական աշխարհի հարցախոսքեանց, ձգելով զմեր բնիկ հայաստանի և միջին ցեղացիացիաց Սարգսի անպարտաւորութիւնը և ևս մօտագոյն»։

2. ԺԺ. զլխի մէջ, Գեորգեաց ծագման մասին. «Անուգեալ հայաստանի գետի... զոր եւ քաւր արեանց ազգի յոյսնեմ քանակացի գոր»։ Հայկապի համար՝ «ասեն»։ Զարմաթի համար՝ ոչ մի աղբիւր, բայց յետոյ էլ, զլխի մէջ ինքի կաշեւում է, որ Արիշիւնց սպանուած լինի Զարմաթը։ ԻԱ. զլխի մէջ «չորս հազներգութիւն տրգաստարիմ ի բան»։ Յիշում է թէ Պարոյրի պատմութեան «սոսն յայտնաբերուած պատմութիւն»։ Վերջն իրրեւ ազգիւր ընդհանուր մնում. «ի նկոնցի պատմաց, քաղաքացիաց, անուանեանց եւ պատմաց»։

3. Ի. զլխի մէջ Արաօնեան Արաօն համար իրրեւ ազգիւր գնում է յոյսնեմ «ասեն» մնում և անկախութեւ Անուշաւանի համար շարունակում է. «Բայց յարե զկարգ քանիցս զկենի աշխարհի օրինակ գալլս»։ Կրօնական այս եղանակից պարզապէս երեւում է, որ եզակի «յարե» խօսքը եւ յայտնի համար է, որ համար վերջում յոյսնեմ «ասեն» է դրած։ Դժուար թէ Մար Արաօն լինի այդ աղբիւրը։ Հմէ՛ս. Միաբան, Խոր. Պատմ. Ուս. եր. 73։

1. Ըստ Տպագրի և Փառնաւազի բայց շատ մոտաւոր են մեր մէջ Փառնաւազ է։

Այս եօթն անուններից միջի երեքը նոյն են, ինչ որ Անանունի մէջ՝ սկզբի երկուսը և վերջի մէկ՝ անունները. Զարեհ, Արմիզ, Սարհապ, Շաւաշ, Փառնաւազ, Բազամ: Հաւանորէն այս երեք անունը Խորենացին Մար Արասից է առած և՛ չկարողանալով, առանց Տիգրանի ժամանակը խախտելու, Տիգրանից առաջ տեղաւորել, տարել յետ և դրել:

Հարկաւ, նա կարող էր Պարոյր, Հրաշխայ, Պաճոյճ, Կռնակ անունների տեղ, Փառնաւազից առաջ Մար Արասի (ըստ Անանունի) այն հինգ անունները դնել: Սակայն նա այդ չէ արել, որովհետեւ Պարոյր և միւս անունների համար, ուրիշ աղբիւր է ունեցել և այդ աղբիւրին, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, աւելի հաւատ է ընծայել քան Մար Արասին: Միակ անունը որ Մար Արասից առնելով մտցրել է Տիգրանից առաջ ցանկի մէջ, դա Փառնաւազն է: Եւ այս առանց նպատակի չէ: Հարկաւոր էր բաց չթողնել Բազրատունեաց ծագումը հրէաներից:

Ըստ Մար Արասի (Խորենացի) Բազրատունիք ծագում են Մարուգոգոնոսորի դերած հրէաներից: Սոցանից մէկին հայոց թագաւորը (որ երեւի բարեկամ է Մարուգոգոնոսորին) խնդրում է Մարուգոգոնոսորից և բերում բնակեցնում է իւր երկրում: Էւ ի սմանէ ասէ պատմադիրն (Մար Արաս) լինել զազն Բազրատունի: Արդ, ըստ Անանունի, Մարուգոգոնոսորի ժամանակակիցն է Փառնաւազ, որ և հնազանդում է Մարուգոգոնոսորին: Ծիշտ է, Անանունի մէջ (եր. 9) Բազրատունեաց նախահայր «Բազարատն Փառաղեան» է, յորդոցն Արամենակայ, նա այստեղ հրէական ծագում չունի: Բայց այդ պիտի համարել կամ Անանունի հեղինակի այսինքն Մար Արասից քաղողի մտցրած փոփոխութիւն: քանի որ, Խորենացու պարզ վկայութեամբ, Բազրատունիք հրէական ծագում ունին ըստ Մար Արասի. կամ թէ գրչագիրների մտցրած բան պիտի համարել: Եւ այս վերջինը աւելի հաւանական է թուում մեզ: Իրչագիրները շատ հեշտ կարող էին Փառաղեան Բազարատին, որ հայոց առաջին արշակունի թագաւորին ընդառաջ է կնւում շփոթել վերեւում (եր. 6) յիշուած Բազարատի (Պատ-

կանեանն ուղղում է Բազարատ) հետ, որ նոյնպէս Փառնաւազի որդի է և «որդի որդոց Արամենակայ: Նոյն իսկ Պատկանեանի նման մէկը (Սերէոս, եր. 6. ծան.) Մարուգոգոնոսորի ժամանակակից այս Փառնաւազի որդի Բազարատին շփոթած է երեւում Փառաղեան Բազարատի հետ, չնայելով որ այս երկուսը ժամանակով իրարուց շատ հեռու են, և նոյա ապրած ժամանակի մէջ կայ Բաբելոնացոյ, Մարաց և Մակեդոնացոյ անբաժանութիւնը:

Արդ, եթէ ըստ Մար Արասի (Անանունի) Մարուգոգոնոսորի ժամանակակից և նորան հնազանդող է Հայկի սերնդից Փառնաւազ և, Խորենացու պարզ վկայութեամբ, ըստ Մար Արասի Մարուգոգոնոսորի ժամանակակից հայկազն թագաւորը խնդրում է նորանից Բազրատունեաց նախահայրը, ուրեմն մի պատահական բան պիտի չհամարել այն, որ Խորենացու Հայկազն թագաւորների ցանկի մէջ Փառնաւազ անունը դրնում ենք ճիշտ այնտեղ, ուր նա, ըստ Խորենացու ժամանակագրութեան, ժամանակակից է դուրս գալիս Մարուգոգոնոսորին: Ըստ Խորենացու ժամանակագրութեան, (սխալ կամ ուղիղ, այդ մասին չէ մեր խօսքը) Նա ուգոգոնոսորն ապրում է ութսուն տարի: «աւելի կամ պակաս» Սենեքերիմից յետոյ, որի ժամանակակից է մեր Սկայորդին (Ա. իգ.): Արդ, Սկայորդու շրջապատը յաջորդէ է Փառնաւազ: Երեք չորս սերունդ ուրեմն պէտք է լինելին այդ մօտ ութսուն տարւոյ ժամանակամիջոցը: Այսպէս ցանկի մէջ:

Ծանկի տակին, սակայն, Բազրատունեաց ծագման մասին դրածով, որ Մար Արասից է առնում Մարուգոգոնոսորի ժամանակակից է ոչ թէ Փառնաւազը, այլ Փառնաւազի հայրը՝ Հրաշխան, որ և խնդրում է Շամբաթին Մարուգոգոնոսորից: Բայց այստեղ բնագրի աղաւաղում կայ: Իրչագիրների մէջ է միայն Հրաշխան անցել Փառնաւազի տեղ, և իսկապէս վերջինս պէտք է լինի Մարուգոգոնոսորից Շամբաթին խնդրողը:

Թագաւորների իննանուն ցանկի Երուսղ սակաւակեաց և Տիգրան անուններից յետոյ դրնում ենք հետեւեալը. «Բաւղի և վերջին

Երուանդս¹ և Տիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեւք՝ ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեցուք զանուանս զայսոսիկ: Հրաչեայ, սա կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնադոյն իմն լինելոյ: Առ սովաւ ասեն կեցեալ զՄարուգոգոնոսոր արքայ բարիլացոց»... Հ. Ստեփանէն (եր. 378 ծառ. 133) նկատում է, որ այս հատուածի առաջին մասը (մինչև Հրաչեայ) անհասկանալի է բոլոր թարգմանիչներին: Եւ արդարեւ, եթէ Երուանդ և Տիգրան անուններն արդէն յիշուած կան ցանկի մէջ, էլ ի՞նչ իմաստ ունի ասել թէ, որովհետեւ վերջին Երուանդն և Տիգրան ևն, ուստի յիշենք անունները²: Հ. Ստեփանէն այդտեղ բնագիրն աղաւաղուած է համարում և աղաւաղումը գտնում է «անտեղի կէտադրութեան» մէջ, որ ուղղում է «արդեօք» բառից յետոյ եղած միջակէտը ստորակէտ դարձնելով, իսկ «ժամանակին» բառից յետոյ ստորակէտի տեղ վերջակէտ դնելով: Եւ այնուհետեւ, Երուանդ և Տիգրան անուններն ընդունելով Երուանդ երկրորդի և Արշակունի Տիգրանի համար ասած, թարգմանում է այդ հատուածը. «Վերջին Երուանդ [Երկրորդ] և Տիգրան [Արշակունի] թերեւս սոցա [հայկազն Երուանդի և Տիգրանի] անունով են կոչուած, սոցա նմանող լինելու յուսով, միջոցը շատ հեռու չլինելով, Յիշենք այս անունները»...

Հ. Ստեփանէն շատ ճիշտ ըմբռնել է սխալը և այդ հատուածի իմաստը. և այս վիճելի կարելի չէ համարել: Որովհետեւ Խորենացին «սա» դերանունն է միշտ գործածում ցանկի մէջ յիշուած վերջին անուն համար (օրինակ Յեսուի, Զարմայրի համար), ուստի և «ի սոցանէ» դերանունն տակ պէտք է հասկանալ ցանկի վերջին երկու անունը՝ Երուանդ սակաւակեաց և Տիգրան: Իսկ Տիգ-

րանները նա որոշում է առաջին, միջին և վերջին անուններով (Բ. Ժգ. կդ.), Երուանդ սակաւակեացին անուանում է առաջին (Բ. կե), ուստի կարող էր Արշակունի Երուանդին ևս վերջին անուանել: Միւս կողմից «ըստ յուսոյ կոչել» նոյն իմաստով գտնում ենք Խորենացու մէջ և ուրիշ տեղ (Բ. Ծէ.). «Որոյ որդի իւր մեծահասակ և ուժեղ, Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է հրէիցն՝ «ըստ յուսոյ զնախնեացն կոչել անուանս»: Իսկ սկզբի քանզի շողկապը շատ յաճախ «որովհետեւ» չէ նշանակում այլ միայն եւ շողկապի իմաստ ունի: Այսպէս, այդ անհասկանալի համարուած հատուածը կատարելապէս պարզուած է՝ կէտադրութիւնն ուղղուած լինելով: Տեսնենք շարունակութիւնը:

Այնուհետեւ Խորենացին գրում է յոգնակի թուով. «Յիշեցուք զանուանս զայսոսիկ: Այդ յիշելիք անունների տակ ուրեմն այլ ևս Երուանդ և Տիգրան հասկանալ կարելի չէ, այլ ուրիշ անուններ պիտի լինին: Բացի այդ՝ յոգնակի թիւը ցոյց է տալիս, ետեւից պիտի յիշուին մէկից աւելի անուններ, Սակայն մենք գտնում ենք միայն մի անուն. «Հրաչեայ, սա կոչի...: Առ սովաւ ասեն»...: Կրնշանակէ այստեղ մի անուն պակասում է, և յատկապէս «առ սովաւ» խօսքից առաջ, որովհետեւ դրածի իմաստն էլ ուրիշ ոչ մի տեղ թոյլ չի տալ նոր անուն մտցնել: Արդ, ի նկատի ունենալով, որ այդ պակասող անունը կրողը Մարուգոգոնոսորի ժամանակակից պիտի լինի, և որ ըստ Խորենացու իննանուն ցանկի Փառնաւազն է ընկնում Մարուգոգոնոսորի ժամանակները, և որ ըստ Մար Աբասի (Անանուն) Փառնաւազն է Մարուգոգոնոսորի ժամանակակից, — այդ պակասած անունն ուրեմն Փառնաւազ ևս պէտք է լինի: Այսպիսով վերականգնած բնագիրը կըստանանք: «Յիշեցուք զանուանս զայսոսիկ: Հրաչեայ, սա կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնադոյն իմն լինելոյ: Փառնաւազ, առ սովաւ ասեն կեցեալ զՄարուգոգոնոսոր արքայ բարիլացոց»...

Մի նկատողութիւն ևս: Խորենացու ձեռագիրներից երևում է, որ ԺԹ. գլխի անունների ցանկն ու մի քանի անունների մա-

1. Ձեռագիրների մէջ նաեւ առանց u ասոյ. «Երուանդ եւ Տիգրան», այլ «զվերջին Երուանդ եւ Տիգրան» եւն:

2. Այդ պատճառով և անշուշտ ապաւանի յիշեցում մեր դարձել անցեալ յիշեցաք (№ 1665), յիշեց (№ 1671), յիշեց (= յիշեաց) ոք (№ 616). Վերջին յիշեց, յիշեց մեռերն ունին գլխին պատիւ նշանը, իսկ ոք առանձին և գրուած:

սին գրած ծանոթութիւնները, ինչպէս և իՅ. զլուխը, մանաւանդ վերջը, խիստ աղաւաղուած են: Առանց մանրամասնութեանց մէջ մանելու՝ ասենք, որ թեթեւ հայեացքով անգամ մարդ խկոյն տեսնում է, որ անունների ցանկն այնպէս վերելից ներքեւ սիւնակներով չէ գրուած եղել բնագրի մէջ, ինչպէս այժմ տպագրի մէջ է և շատ ձեռագիրների մէջ: Այլ մի տողի վրայ, ետեւէ ետեւ. նախ երրայեցոց, յետոյ քաղդէացոց և ապա հայոց անունները: Իսկ այս կամ այն անունի վրայ եղած ծանոթութիւնները անմիջապէս շարունակութեամբ գրուած են եղել անունից յետոյ: Այսպէս, երրայեցոց ցանկը սկզբից մինչև Յեսուս, որից յետոյ անմիջապէս պէտք է շարունակել. «ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ կարգի... զայս և բարձր ազգի յայտնեն քան նացի դու»: Այստեղից անմիջապէս պէտք է շարունակել երրայեցոց անունները բոլորը մինչև վերջը և ետեւից քաղդէացոց և ապա հայոց անուններն այսպէս. «Գոթոնիէլ, Աւովդ... Դաւիթ և որ ի կարգին: Քաղդէացոց՝ Առիոս, Առալիոս, Սուստոխ... Տեւտամոս: Իսկ մերոյն Արայի որդի՝ Արայ ի Շամիրամայ կոչեցեալ, և զգործ վերականգնութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ: Իսկ նորա՝ Անուշաւան, Պարէտ... Սուր: Առ սովաւ ասեն Յեսու որդի Նաւեայ²: Հաւանակ... Հայկակ: Զսմանէ³ ասեն լինել... և մեռանել ի նմին: Ամպակ... Զարմայր: Սա օգնական Պրիամու... ելլենացոց: Պերճ... Սկայորդի:—Յոյն ձեռով և իՅ. զլուխ մէջ մի տողի վրայ, ետեւէ ետեւ. «Մարաց առաջին Վարբակիս... Աժգահակ: Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ պատկեալ Պարոյր... Տիգրան»:—Ինչպէս որ այստեղ հա-

յոց անուններն սկսւում են «իսկ մեր առաջին»... խօսքերով, ճիշտ այդպէս և թԹ. զլուխ մէջ հայոց անունների ցանկն սկսւած է եղել. «իսկ մերոյն Արայի որդի»... խօսքով: Այս պատճառով հայոց անունների զլուխ գրած «հայոց» բառը նոր մոցրած բան պէտք է համարել, անհրաժեշտաբար առաջ եկած անունները սիւնակներով զրելուց: ¹

Երբ այսպէս տեսնում ենք թէ ինչպէս խորհրդանշան այս կամ այն անունի վրայ եղած ծանոթութիւնն անմիջապէս անունից յետոյ կցում է «սա» գերանունով, այն ժամանակ հասկանալի է լինում թէ ինչու Հրաչեայի և Փառնաւազի մասին զրելիք ծանոթութիւնն սկսում է «յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ» խօսքերով: Այստեղ զրելիքն անմիջապէս անունների ետեւից չէ գրած, ուստի և պէտք էր անունները կրկնել և նոր զնել ասելիքը. «Յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ, Հրաչեայ, սա կոչի... Փառնաւազ՝ առ սովաւ ասեն...» Այս ժամանակ, ճիշտ դատելով, անհրաժեշտ է Հրաչեայ և Փառնաւազ անուններից յետոյ եղած միջակէտը (իսկապէս բռնութիւն), որ զրեւում ենք ձեռագիրների մէջ, և որ ի զուր տեղին աւելորդ են համարում ոմանք:

Բնագիրն այսպէս վերականգնելուց յետոյ բոլորովին պարզ երևում է խորհրդանշան Մար Աբասի և Անանունի համեմատութիւնը: Երկու դէպքում էլ, ուրեմն և Մար Աբասի բնագրի մէջ, Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից է Փառնաւազը: Եւ քանի որ խորհրդանշան պարզ յայտնում է, որ ըստ Մար Աբասի Բագրատունիք ծագում են այն հրեայից, որին Փառնաւազն ստանում է Նաբուգոդոնոսորից, ուստի և շատ պարզ է, որ Փառնաւազ անունը ուրիշ աղբիւրից առած ցանկի մէջ մոցրած

1. Տպագրի մէջ լիակ այս երկու բառերը՝ որ զրեւում ենք շատ ձեռագիրների մէջ, և որ տեսնուած են:

2. Այս ընդգծած բառերը եղանակով լիակ Տպագրի մէջ:

3. 2և. № 616. Տպագրի եւ շատ ձեռագիրների մէջ զՀայկակ, զՀայկակայ, ի Հայկակ եղանակով: Ժիշք ընկերացուածը պիտի է զսմանէ մեռն ընդունել, քանի որ մեռացածները քոչուր են «սա» գերանունով ունին: Հայկակ անունն կրկնութիւնը շատու է եղել գրագիրների մէջ սիւնակներով և իրեն ծանոթութիւն գրութեան մեջ մեկնուց յետոյ, անորոշութիւն շատացնելու համար անշուշտ:

1. Սիւնակներով գրելուց յետոյ, ինչպէս Տպագրի մէջ է, Արայ անունն ետեւից ծանոթութիւն զնել իսկ շաղկապով, «իսկ մերոյն Արայի որդի»... մի անմիջական է: Երբ այդ հաստատութիւն լինէր, այն ժամանակ խորհրդանշան իւր սովորական մեծով կրգրէր. «Սա մերոյն Արայի որդի»... Այդ աղաւաղուած դասաւորութիւնից առաջացած մի սխալ բարձրանութիւն է արել Հ. Սեփիակեան, իսկ շաղկապը դարձնելով իսկապէս մակարայ, Այստեղ իսկ շաղկապով սկսում է Հայոց անունները մոյն մեծով, ինչպէս եւ մեր քաղաւորների անունները:

է Մար Աբասից՝ միմիայն Բագրատունեաց ծագման պատմութիւնը բաց չթողնելու համար¹։ Այսպիսի բան հեշտութեամբ կարող էր անել, քանի որ նա «յարմարելով է կարգում ամենը»։ Իսկ թէ այդպէս Մար Աբասից առած Փառնաւազը կրդառնար մի ուրիշ աղբիւրից առած Հրաշեայի որդի, ուստի և «դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն»՝ այդ կարող չէր արգելք լինել մեր պատմագրին՝ իրեն «արդարաբան» կոչելու։ Բաւական էր, որ նա հաւատացած էր, որ Մար Աբաս ճիշտ է գրում, և ինքը ճշտութեամբ առնելով հայկազն Փառնաւազին հայկազն թագաւորների շարքի մէջ՝ իւր տեղում և իւր ժամանակին՝ Նաբուգոդոնոսորի օրով էր դնում։

Խորենացին այնուհետեւ էլ չէ յիշում Մար Աբասի անունը։ Խորանից ուրիշ բան առած էլ չէ կարող լինել, քանի որ ինքն էլ, — մէկդի դրած Տիգրանի պատմութիւնը, — ուրիշ բան չունի, բացի երգից առած Վահագնից և անունների լոկ ցանկից և մի քանի ստուգաբանութիւններից՝ Առաւանից Առաւանեանք, Զարեհից Զարեհաւանիցն ազգ։ Եթէ նոյն իսկ Զարեհ, Արմոզ, Բազամ՝ անունները Մար Աբասից առած լինի, սորա անունը տալու կարիք չունէր, մէկ՝ որ սոսկ անուններ են, մէկ էլ որ այնքան ազատութեամբ է օգտուում, ժամանակով յետ տանելով դոցա։

Մենք թողնում ենք Բ. զրբի Վաղարշակի և Արշակի պատմութիւնները համեմատել Անանունի հետ։

Խորենացու Մար Աբասի և Անանունի այս համեմատութիւնն արդէն պարզ ցոյց է տալի մեզ, որ ինչ որ Խորենացին Մար Աբասից է ստնում՝ Մար Աբասի անունով էլ յիշում է։ Զէ խորշում նոյն իսկ միւսնոյն գլխի մէջ, մի քանի տող յետոյ, նորա անունը կրկնելուց։ Մար Աբասի համար առանց անունը տալու միայն «ասէ» գործ է ածում Ժ. ԺԱ. և ԺԲ. զլուսնների մէջ, բայց միշտ այն դէպքում, երբ վերեւում մի երկու անգամ յիշել է նորա անունը և յայտնել, որ

նորանից է քաղում։ Իսկ որտեղ Մար Աբասի անունը չէ տալի, այդ առած է ուրիշ աղբիւրից, ուստի և չկայ Անանունի մէջ, որ պատահականութիւն համարել չենք կարող։

Այս ի նկատի ունենալով՝ զարմանալի կըլինէր, որ մեր պատմագիրը Մար Աբասից քաղելիս միշտ յիշէր նորա անունը. յիշէր նաև զանազան աղբիւրներից «յարմարած ու կարգած» պատմութեան մէջ. ետեւէ ետեւ կրկնէր անգամ փոքրիկ դէպքերում (Ա. իբ. իգ), իսկ Տիգրանի և Աժդահակի ընդարձակ պատմութեան մէջ զանց անէր այդ։ Պարզ դատուութիւնն ասում է, որ Տիգրանի եւ Աժդահակի առասպելը կարող չէ Մար Աբասից առած լինել։

Միւս կողմից՝ այս յենում է և անոր վրայ, որ Տիգրանի և Աժդահակի մասին յիշատակութիւն անգամ չկայ Անանունի մէջ։ Իսկ մենք տեսանք թէ որքան զուգընթացաբար իրար համեմատ են Խորենացու յանուանէ յիշած Մար Աբաս և Անանունը։ Անանունի հեղինակը, Մար Աբասից քաղելիս կարող էր դուրս ձգել մի երկու դէպքեր, ինչպէս են Արծրունեաց ու Գնունեաց ծագման պատմութիւնը, թերեւ և Եամիրամի մահը։ Բայց որ նա դուրս ձգէր Մարաց թագաւորին սպանող ու նորա երկրին տիրող Տիգրանի ընդարձակ ու նշանաւոր պատմութիւնը և, որ զլիաւորն է, Հայկի սերնդի իշխանութիւնը վերջացնէր Նաբուգոդոնոսորի ժամանակ և մէջ բերէր Բաբելացոց ու Մարաց իշխանութիւնը հայոց վրայ, — այդ զժուար է ենթադրել։ Մնում է միայն ընդունել, որ Մար Աբասի մէջ չէ եղել Տիգրանի մասին յիշատակութիւն, ուստի և չկայ Անանունի մէջ։ Փոփոխողը աւելացնողն ու յարմարողը Խորենացին է և ոչ թէ Անանուն։

Խորենացին, ուրեմն, Տիգրանի առասպելն ուրիշ աղբիւրից առնելով՝ հիւսել է իւր պատմութեան մէջ։ Կամ աւելի ճիշտ ասած, եթէ Հայկազանց թագաւորներից Փառնաւազի անունն ու Բագրատունեաց ծագման պատմութիւնը (թերեւ և Զարեհ, Արմոզ, Բազամ անունները) Մար Աբասից է առած, պատմութեան ամբողջ ծրագիրը, հիմունքը վերցրած է ուրիշ աղբիւրից։

1. ԻԲ. գլխի վերջի մասը, որ է Բագրատունեաց ծագումը, Ա. մեղադրւելի մէջ առանձին վերնագիր ունի։

Ո՛րն է այդ անբարեբաղ՝ որի համար «ասէ»
«ասէ որ պատմէն» է զնուս:

(Կը շարունակուի)

Մ. Արեղեան.

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻԳՆԵՐ

ԴՐ. Կ. ՌԷԿԼԱՄԻ.

Գ.

ՄԱՐԲՆԻ ՄԱՐԲՈՒԹԻՒՆ.

Արտաքինը մարդու հոգու հայելին է: Երբ մէկի արտաքինն անմաքուր է և անկարգ, մարդ կասկածում է թէ բարոյականի կողմից էլ նա խաբար մաքուր ու անբեռ չէ: Հէնց այս հանգամանքի պատճառով ամէն մարդ պէտք է հոգ տանի իւր մարմնի մաքրութեան մասին:

Մարդու արտաքին տեսքը ցոյց է տալիս և նորա առողջութեան վիճակը: Քաղաքների բնակիչների մեծ մասի դուռնատ դէմքերը ցոյց են տալիս, որ նոքա չափից դուրս երկար նստած են մնում սենեակներում, շատ քիչ թարմ օդ են շնչում, քիչ են զբոսնում անտառում, պարտիզում կամ դաշտում, քիչ են շարժումներ անում: Աղքատների, կանանց ու աղջկերանց դէմքերի դուռնատութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոքա վատ սնունդ են ստանում կամ կերակրեղէնի կանոնաւոր ընտրութիւն չեն անում: Երեխաների կարմրութիւնից զուրկ դէմքերն ապացոյց են, որ վատ են կազմակերպում մեր դպրոցները, որ այնտեղ մաքուր օդ չկայ, որ չափից դուրս մեծ է դասերի թիւը, որ նոքա ծանրաբեռնուած են անայն աշխատութիւններով, ցոյց են տալիս ուրիշ շատ հանգամանքներ որ անհնարին են դարձնում առողջութիւն ամրացնելը:

Մարդու արտաքինը նորա հոգու և առողջութեան հայելին է հէնց այն պատճառով, որ արտաքինը սերտ կապուած է կազմութեան ներքին պաշտօնակատարութեանց հետ: Ինչպէս որ կաշու մաքրութիւնը կախումն ունի մարմնի կատարեալ առողջութիւնից, այնպէս էլ կաշու բնական առողջ վիճակը ազդում է ամբողջ մարմնի առողջութեան վրայ:

Մարդու կաշին մարմնի զանազան մասերի

ձևն է ընդունում և նմանում է մի պարկի կամ մի թերթ թղթի, որը մէջ որ և է առարկայ են լիաթաթում: Որքան կաշին առողջ է լինում, այնքան կիպ ամուր կպած է լինում մարմնին: Վատ սնունդ ստացող, հիւանդութիւնից յետոյ նոր կազմութեամբ, հոգսերով ծանրաբեռնուած, նոյնպէս և ծեր մարդկանց կաշին հեշտութեամբ կախ է ընկնում և խորշումներ կազմում: Բայց կաշու նշանակութիւնը միայն այն չէ, որ նորանով կիպ ու հաստարապէս ծածկուած է մեր մարմինը, նա ուրիշ շատ կարեւոր դեր է կատարում:

Վառու գլխաւոր պաշտօնն այն է, որ հաւասարակշռում է մեր մարմնի ջերմութեան արտադրութիւնը: Մարդու կաշին կազմուած է մի առաձգական հիւստածքից, որը մէջ գետեղուած են բազմաթիւ նեարդեր ու արենատար անոթներ, այլ և շոշափման գործարանները, մաղերի գլանաձև արմատները, քրտնքի ու ճարպի բազմաթիւ գեղձեր:

Միջահատակ մարդու մարմնի ամբողջ մակերևոյթը հաւասար է մօտաւորապէս երկու քառակուսի մետրի, ուրեմն նոյն չափ տարածութիւն ունի և կաշին: Վաշու միջին շերտի մէջ գտնուում են մինչև 15 միլիոն փոքրիկ պատկերներ, որոնց մի մասը պարունակում է շոշափման փոքրիկ մարմիններ, որ զդայու թեան նեարդերի ծայրերն են, իսկ միւս մասը՝ արենատար անոթների կապեր, որ մարմինը տաքացնելու համար են:

Բայց երբանից կաշու տակ գտնուում են մօտ երկու միլիոն քրտնքի կծկաձև գեղձեր, որոնց բաց բերաններն անց են կենում կաշու արտաքին շերտի միջով:

Գեղձերի արտադրած հեղուկներն անդադար շոգիանում են մեր կաշու արտաքին մակերևոյթի վրայ և այդպիսով հովացնում են կաշին:

Եթէ ուժեղացնենք արենադարձութիւնն ու նիւթերի փոխանակութեան գործողութիւնը, գեղձերի բերաններից կամ ծակոտիներից դուրս կը գան փոքրիկ կաթիլներ, այդ կաթիլները միանալով թրջում են մարմնի մակերևոյթը և աւելի են հովացնում, որովհետեւ այդ ժամանակ շոգիացումը ստատկանում է:

Ամէն օր մարմինը լուսնալի ու սրբելը նպաստում է ոչ միայն նորա մաքրութեանը, այլ և գեղձերի բերանների միջոց բաց լինելուն: Երբ այդ ծակոտիները կեղտոտուելով փակուում են, այն ժամանակ արտադրութիւնները (ճարպ կամ քրտնք) հաւաքուում են կաշու տակ, յառաջ են բերում մանր բշտիկներ (պպուկ): Սա կայն պէտք չէ կարծել, թէ այն մարդիկ, որոնց երեսը պղուկներով է ծածկուած, անպատճառ անմաքրատիրութիւնից են պղուկներ ունենում:

Մեծ մասամբ դուրս պատճառը լինում է հերա-
կրել անկանոն ընտրութիւնը կամ քիչ հայ, հա-
մեմունք ու ջուր գործածելը:

Մարմինը մաքուր պահելու համար բաւա-
կան չէ ամէն օր առաւօտ երեկոյ ձեռներ ու ե-
րես լուանալը: այլ պէտք է նոյնպէս դոնէ շա-
բաթը մի անգամ ամբողջ մարմինը լուանալ
(ձմեռը քնելուց առաջ) ամառը քնից վեր
կենալուց յետոյ): Այդ լուացման համար սառը
ջուր գործ ածելով մենք ամբացնում ենք մեր
կաշին և պահպանում ենք մեզ մրսելուց:

Այս կողմից աւելի բարեբար ազդեցութիւն
է անում ձմեռը տաք ջրի վաննայ ընդունելը: Իսկ
ամառը դետում լողանալը:

Գետում լողանալը. Գետում լողանալ ցան-
կացողը պիտի աշխատի լողանալու անող զնալիս
չքրանի. յետոյ՝ անող հոսանքին՝ պէտք է ստուե-
րում նստել մի ժամանակ մարմինը հովացնելու
համար. սորանից յետոյ պէտք է շուտով չոր հա-
նել և մանել իսկոյն ջուրը և բաց օդում որքան
կարելի է քիչ մնալ մերի. Ջրում պէտք է մնալ
10—20 րոպէս յետոյ մարմինը լաւ չորացնել և
շուտ հալոնել: Այս նախազգուշութիւնները
գործ դնողը կարող է վատահ լողանալ գետում՝
առանց վատ հետեանքներից վախենալու: Առ-
հասարակ գետում կարելի է լողանալ այն ժա-
մանակ երբ ջրի բարեխառնութիւնը + 16° Ռ.
պահաս չէ:

Հեշտ մրսող մարդիկ պէտք է աւելի զգու-
շութիւն բանեցնեն: Նոքա պէտք է իրենց մար-
մինը սառը ջրին սովորեցնեն մալիս ամսից սկսած.
ամէն երես լուանալիս նոքա պէտք է հետզհետէ
լուանան իրենց թիւերն, ուտերը, կուրծքը, յետոյ
և մէջքը: Մի քանի ժամանակից յետոյ միայն,
երբ եղանակն աւելի տաք լինի, կարող են ար-
դէն ամբողջ մարմինը լուանալ (յարմար է սպուն-
գով):

Ով որ հնարաւորութիւն չունի ամէն օր
գետում լողանալու, պէտք է տանը վաննայ ու-
նենայ:

Վաննայում լողանալու համար ձմեռները
շատ զգոյշ պէտք է լինել ջրի բարեխառնութեան
վերաբերութեամբ: Տաք վաննան հանգստացնող
ու քնաբեր ազդեցութիւն է անում, որովհետեւ
պահասեցնում է մարմնի ջերմութիւնը. այդպի-
սի վաննան օգտակար է ծերերի, թոյլ մարդ-
կանց, յոգնածների, այլ և նորածին ու առհա-
սարակ ծծկեր երեխաների համար: Հասակաւոր
մարդիկ պէտք է իրենց մարմնի ջերմութեան մի
մասը կորցնեն, սրպէս զի դորանով մարմինը ստի-
պուած լինի գործելու նոր ջերմութիւն յառա-
ջացնելու համար, որով զօրանում է նիւթերի
փոխանակութիւնը և առողջութիւնը կազդու-

րութիւն: + 28° Ռ. աւելի տաք ջրում լողանալը
վնասակար է. + 26° կամ + 27° Ռ. աստիճանի
ջրում լողանալը հանգստացնում է մարդու
և քուն է բերում: Սառը ջրում + 24° Ռ., լո-
ղանալը կրկնապատկում մարմնի ջերմութիւն
գոյացնելու ընդունակութիւնը, իսկ + 15° կամ
+ 16° Ռ. ջուրը քառապատկում է: Զրի բարե-
խառնութիւնը լողանալու համար մեծ նշանա-
կութիւն ունի և հէնց այդ պատճառով պէտք չէ
վաննայում 10—15 րոպէից աւելի մնալ: Միայն
ուժեղ, առողջ և լողանալու ուղիւ մարդիկ կա-
րող են երկար մնալ սառը ջրում, նոքա էլ արե-
նադարձութիւնը պահպանում են լող տալով ու
զանազան շարժումներով: Մանաւանդ վաննա-
ւոր է երկար լողանալը լայն գետում, խոր լճե-
րում ու ծովերում. յաճախ է պատահում որ
նոյն լսի առողջ ու ուժեղ մարդիկ՝ երկար մնա-
լով սառը ջրում, այնքան են հովանում, որ ու-
ժասողաւ են լինում: չեն կարողանում լող տալ
ու խեղդուում են:

Ձեռների մաքրութիւն. Ամէնից շատ պէտք է
հոգ տանել ձեռները մաքրութեան մասին: Ամէն-
քին յայտնի է որ ձեռները շատ շուտ են աղա-
տուում, որ եղունգները պէտք է միշտ լաւ մաք-
րել ու կտրել, որ մաղերը պէտք է լաւ ոտնել:
Այս կանոնները պէտք է հատկացնել երեխաներին
և պարտականութիւն դարձնել նոցա համար,
չորս կամ հինգ տարեկանիցն սկսած. դպրոց յա-
ճախող ամէն երեխայ պէտք է արդէն ինքնաբե-
րաբար, առանց մեծերի դրդման, միշտ մաքուր
լուացուի ու տանքէ մաղերը: Մեծերը, որոնք
ձեռ կեղտոտող գործով են պաշտպանւում (կոշիկա-
կար, դրաշար, ներկարար ևն) օրական դոնէ եր-
կու անգամ, առաւօտ—երեկոյ, պէտք է սապո-
նով լաւ լուանան ու մաքրեն իրենց ձեռներն
այնպէս, որ մինչև անգամ կոշու կնճիւղների մէջ
էլ կեղտի նշան չմնայ: Ամէն լուացուելիս էլ
պէտք է երկու—երեք անգամ լաւ սապոն քսել
ու այնպէս մաքրել ձեռները:

Ոտների մաքրութիւն. Ոտներն աւելի դժուար
է մաքուր պահելը, քան ձեռները: Շատերն են
դանդաղաւորում որ իրենց ոտները քրտնում են,
որից և վատ հոտ է դալիս. դուրս առաջն առ-
նելու համար ամէն դիշեր քնելուց առաջ պէտք
է սապոնով ոտները լուանալ և երկու օրը մի
անգամ գուլպայ փոխել. իսկ ում ոտները հի-
ւանդոտ են, պէտք է առաւօտ—երեկոյ լուա-
նան, յետոյ սպիւրտ քոնն ու չորացնեն և ամէն
օր գուլպայ փոխեն: Բացի սորանից պէտք է մեծ
ուշ դարձնել կոշիկ յարմարութեանը. կոշիկն
այնպէս պիտի լինի, որ կանդնած կամ ման դա-
լու ժամանակ մարդու մարմինը կանոնաւոր դիւր
ունենայ:

Մարմնի մաքրութիւնը պահպանում է մեզ հիւանդութիւններէն. ամբողջ կազմուածքն աւելի ուժեղ է լինում, եթէ կաշին մաքուր է պահուում և նորա պաշտօնակատարութիւնը կանոնաւոր է:

Մազերը. Միայն մի բան մեր մարմնի մէջ ոչ մի դործ չէ կատարում—այդ մազերն են: Որպէս զի արհեստական կերպով ստիպենք մեր մազերին աշխատել, պէտք է օրական զոնէ երկու անգամ խիտ սանրով սանրենք մեր մազերը: Սանրելու շնորհիւ մազերը ոչ միայն մաքրուում են փոշուց ու այլ կեղտից, այլ և աւելի լաւ են ուժում. սանրել ատամները դրդւում են գլխի կաշին, արեւնն աւելի առատ է հոսում գէպի մազերի արմատները, որով աւելի ոնունդ են օտանում ու արագ աճում:

Աճամբներն էլ աւելի լաւ են պահպանուում ու չեն վիճանում, երբ մաքուր են պահուում և աշխատանք են օտանում: Անհրաժեշտ է առաւօտ—երեկոյ և ամէն բան ուտելուց յետոյ բերանն ողողել մաքուր ջրով և օրը մի անգամ ատամները սրբել վրձինով, օգտակար է վրձինը թրջել սպիրտի մէջ: Ատամներն դործը ծամելն է. ուտել ատամներին խնայել պէտք չէ, այլ հարկաւոր է յաճախ կոշտ հաց ծամել, որից ատամներն աւելի ամրանում են: Ի հարկ է այտաւել էլ ծայրայեղութիւնը, ինչպէս և ամէն բանում, վնասակար է, ով որ սովորութիւն ունի ատամով կորել կամ ընկոյղ ջարդելու, պիտի չզարմանայ, եթէ իւր ատամները փշրուում են կամ սկսում են ցաւել:

ՍԿԱՐԼԱՏԻՆ.

Սկարլատինը վտանգաւոր հիւանդութիւն է. նորանից մեռնում են շատ երեխաներ: Հասակաւոր մարդիկ սակաւ են հիւանդանում սկարլատինով. իսկ ով մի անգամ հիւանդացել է և ազատուել, նա շատ քիչ է պատահում, որ երկրորդ անգամ հիւանդանայ:

Ով չգիտէ, որ եթէ մի տան մէջ մէկը հիւանդանայ սկարլատինով, օրվորաբար շատ շուտ նրանից յետոյ հիւանդանում են նաև ուրիշները: Մի երեխան դեռ չառողջացած, միւսն է հիւանդանում և այսպէս կարող են բոլոր երեխաները հիւանդանալ:

Նաև յաճախ պատահում է, որ երբ մի խրճիթի մէջ լինում են սկարլատինով հիւանդներ, քիչ ժամանակից յետոյ նոյն հիւանդութեամբ բռնուում են նաև հարևան և հեռաւոր՝ գիւղի միւս ծայրը դանդաճ խրճիթների բնակիչները, եթէ նոքա անցնեն մօտից, յարաբերութիւն ունենան այն տան հետ ուր սկարլատին կայ: Այդ բաւական չէ՝ ուրիշ գիւղից ուր մինչև այդ ժամանակ սկարլատին չի եղել, գալիս են այն տունը, որտեղ հիւանդ կայ, առողջ վերադառնում են տուն. իսկ մի կամ երկու շաբաթ յետոյ նոցա զիւղումն էլ սկսում են մարդիկ սկարլատինով հիւանդանալ:

Սկարլատինը հիւանդից փոխում է առողջի վերայ, խրճիթից խրճիթ է անցնում՝ զիւղից-զիւղ եւ այդ պատճառով կոչւում է վարակիչ, փոփոխական հիւանդութիւն:

Ինչու է արդեօք հիւանդութիւնը հիւանդից առողջին անցնում: Այն պատճառով, որ հիւանդը վարակում է և իրեն շրջապատող օդը, որով նա շնչում է, և այն անկողինը, որի վերայ նա պառկում է, և այն հագուստն ու ամանները, որոնց նա դիպում է:

Հասկանալի է, ուրեմն, որ իւրանքանչիւր ոք ով մօտենում է հիւանդին, առաւել ևս նա, ով նորա հետ միասին ապրում է, կարող է վարակուել և սկարլատինով հիւանդանալ:

Կարող է սակայն և այսպէս պատահել, որ հիւանդի մօտ եղող մարդն ինքը չի հիւանդանայ սկարլատինով, բայց իւր միջոցաւ հիւանդութիւնը կփոխադրէ ուրիշ տուն և այնտեղ առողջ մարդկանց կվարակի: Վարակուել կարելի է ոչ միայն մարդկանց այլև իրեղէններին միջոցաւ. հիւանդի անկողնից, նորա հանդերձները: Օրինակ մի երեխայ կհիւանդանայ սկարլատինով—նորա մայրը իւր հարևան կնոջը կծախի կամ կնուիրի երեխայի հագուստը կամ վերմակը և այդ իրերից կհիւանդանան հարևան կնոջ երեխաներն էլ: Այնպէս է լինում, որ փորակումը յառաջ է գալիս ոչ թէ հագուստի, այլ ուտելիքի, օրինակ հացի միջոցաւ: Հարևան մի կին հաց կվերցնի այն անից, ուր սկարլատինով հիւանդներ կան, իսկ հացի վերայ փոխուած կլինի

Հիւանդութիւնը այսպիսով նա հացի հետ տուն կրերի հիւանդութիւնն էլ: Յատկապէս կաթի միջոցաւ սկարլաաինը հեշտութեամբ փոխուում է տնից տուն:

Եթէ մէկը սկարլաաինով վարակուի, նա ոչ թէ աստիճանաբար, կամայ կամայ կ'հիւանդանայ, այլ միանգամից՝ յանկարծ:

Առաւօտեան երեխան առողջ էր, խաղում էր, կամ դպրոց էր գնում, իսկ երեկոյեան դէմ պառկում է, գանգատուում է, որ զրոյն է ցաւում, որ իրեն վատ է զգում, հրաժարուում է սնունդից և զոգացնում է: Դողից յետոյ երեխան սկսում է տաքացնել, քիչ առաջ նա փաթաթուում էր, ծածկուում, իսկ այժմ տաքութիւնից դէն է ձգում վերայից ամեն բան: Երեխան տաքութեան մէջ զառանցում է և անկապ անկապ խօսում:

Սկսում է փսխել, նախ ստացուած սնունդն է յետ դալիս ապա՝ մաղձ: Հիւանդութեան երկրորդ օրը երեխայի ամբողջ մարմինը կարմրում է, կրակի գոյն է ստանում:

Եթէ մարդ դիտէ այդ ընդհանուր կարմրութիւնը կտեսնէ, որ ամբողջ մարմինը ծածկուած է մանր, մանր կարմրագոյն բշտիկներով: Բշտիկներով ծածկուում է նաև երեսը, բայց ոչ ամբողջապէս. քիթն ու շրթնութիւնները սովորաբար մնում են գունատ: Երեխան գանգատուում է, որ մի բան կ'անելիս կոկորդը ցաւում է, եթէ նորան ստիպենք բերանը բանալ, կտեսնենք որ կոկորդը սաստիկ ուռել է և կարմրել:

Գեղձերը դրսից նոյնպէս ուռչում են և ցաւում: Տաքութիւնը և բշտիկները մնում են 4 օր, երբեմն էլ աւելի երկար:

Դորանից յետոյ երեխան սկսում է առողջանալ. տաքութիւնը աստիճանաբար պակասում է, բշտիկներն անյայտանում են և տեղը սպիտակում, կաշին սկսում է թեփ պէս մանր շերտերով դուրս գալ. իսկ մատների վերայ և ափի մէջ կաշին աւելի մեծ կտորներով է դուրս գալիս:

Բայց հիւանդութիւնը միշտ այսպէս յաջող չի վերջանում: Երբեք սկարլաաինից մեռնում են հիւանդութեան առաջին օրը,

սաստիկ տաքութեան ժամանակ. երբեմն ծանր և երկար հիւանդանում են սկարլաաինից յետոյ էլ, երբ արդէն բշտիկներն անյայտացած են լինում: Այսպիսի դէպքում յաճախ ջրգողութիւն է յառաջ գալիս և երեխայի ամբողջ մարմինը ջրակալում է: Շատ անգամ էլ գեղձերի վերայ ուռոյցքներ են դոյանում: Ուռոյցքներ լինում են նաև ախանջների մէջ, ախանջներից թարախ է բսկրում հոսել: Ջրգողութիւնից և ուռոյցքներից երեխան նոյնպէս կարող է մեռնել:

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անել, եթէ ընտանիքի մէջ մէկը սկարլաաինով հիւանդացել է: Ամենից լաւն է հիւանդին հիւանդանոց տանել. այնտեղ նորան և աւելի լաւ կ'ապահանջեն և բժշկութիւնն աւելի կ'անոնաւոր կ'լինի. նա ինքն աւելի հեշտութեամբ կ'առողջանայ, անցիք էլ նորանից չեն վարակուի:

Եթէ ոչ մի կերպ հնար չկայ հիւանդանոցում տեղաւորելու, այն ժամանակ պէտք է բժշկին իմաց անել, նա ցոյց կտայ թէ ի՞նչ պէս պէտք է հիւանդին պահել, ի՞նչով պէտք է նորան բժշկել և թէ ի՞նչ պէտք է անեն ընտանիքի միւս անդամները չվարակուելու համար:

Սակայն բժշկի խորհրդից առաջ էլ անհրաժեշտ է հիւանդի վերայ հոգ տանել:

1. Նորա համար պէտք է յարմար անկողին պատրաստել. լաւ է հիւանդի տակ հանդերձեղէն մուշտակ ևլն չփռել, այլ խոտ կամ յարդ փռել: Այսպէս լաւ է այն պատճառով, որ խոտը կարելի է յետոյ այրել և այսպիսով հեշտութեամբ վարակումից ազատուել. իսկ հանդերձեղէնը հիւանդի վեր կ'նայուց յետոյ պէտք է մաքրել. սակայն սկարլաաինով վարակուելուց յետոյ մաքրելը շատ դժուար է լինում: Իսկ եթէ չմաքրենք այդ հագուստները նոցա միջոցաւ կարող է հիւանդութիւնը ուրիշ մարդկանց վերայ անցնել:

2. Տան օդը պէտք է մաքուր և թարմ լինի, որ հիւանդը ազատ շունչ քաշել կարողանայ: Դորա համար հարկաւոր է տան օդը շուտ շուտ մաքրել. Ամուր պատուհանները բաց անել. իսկ ձմեռը օդանցքը, որ խեղդիչ ծանր օդը ծխնելոյղի միջով դուրս ելնէ, կարելի է և դուռը բաց անել. ձմեռը հիւան-

դին լաւ ծածկելուց յետոյ որպէսզի ցուրտը նորա վերայ չազդէ:

Տունը պէտք է մաքուր պահել, կեղտոտ ջրեր և ամէն աեսակ աղբ շուտով մաքրել: Բոլոր աւելորդ իրերը, հագուստներ ձիւստարք և չն. տնից պէտք է հանել և ուրիշ տեղ դնել: Մաքուր օդը առհասարակ առողջ մարդկանց համար էլ հարկաւոր է, իսկ հիւանդ, թոյլ մարդը առանձին կարիք ունի մաքուր օդի:

3. Հիւանդին իրեն ևս պէտք է մաքուր պահել, սկարլատինով հիւանդ երեխային լուսնադուց չպէտք է վախենալ: Յոյնպէս չպէտք է վախենալ երեխայի սպիտակեղէնը, շապիկը փոխելուց, երբ նորա մարմինը բշտիկներով է ծածկուած: Մաքուր սպիտակեղէնի մէջ և մաքուր անկողնում հիւանդը իրեն աւելի թեթեւ է զգում:

4. Հիւանդի գլխին երբ նա տաքութեան մէջ է՝ կարելի է սառը ջրով թրջած և քաւած (որ ջուր չհոսի) երեսաբրիչ դնել, այդ երեսաբրիչը պէտք է շուտ շուտ փոխել, որ չտաքանայ և միշտ սառը լինի:

5. Փոքր երեխաների բերանը պէտք է յստակ ջրի մէջ թայցացրած մաքուր թաշկինակով սրբել, լաւ կլինի եթէ ջուրը եփած լինի: Իսկ աւելի մեծերին պէտք է ստիպել բերանը և կոկորդը եռացրած ջրով յաճախ սրբել:

6. Երբ երեխան ջերմութիւն ունի և կերակրից հրաժարուում է, կարիք չկայ նորան ստիպել, որ ուտէ: Եթէ նա ուտել է ուղում՝ կարելի է նորան միայն թեթեւ կերակուր տալ, կաթ, կաթնապուր, թերխաշ ձու, սպիտակ հաց, ծանր կերակուր ինչպէս կազմքով սպաս, վարունգ, աղի ձուկ և չն. չպէտք է տալ: Զերմութիւն ունեցող երեխան տանջուում է ծարաւութիւնից: Սառը ջուր չպէտք է տալ, այլ սառեցրած թէյ կամ եռացրած և յետոյ սառեցրած ջուր պէտք է խմացնել: Թէյի և ջրի մէջ, համ տալու համար կարելի է կիտրոն զցել կամ հապալատու (KAIORBA) հիւթ խառնել:

Սակայն բուսական չէ հիւանդի վերայ հոգս տանելը և նորան բժշկելը, հարկաւոր է նաև վարակման առաջն առնելու և զիւղի

մէջ տարածուիլը խանգարելու մասին մտածել:

Սորա համար նախ և առաջ պէտք է հիւանդներին առողջներից զատել, որի համար ամենից լաւն է, ինչպէս վերևը ասուած է, հիւանդին հիւանդանոց տանել, եթէ սկարլատինով հիւանդ ունեցող ընտանիքի մէջ դպրոց գնացող երեխաներ կան՝ պէտք է նոցա տանը պահել և դպրոց չթողնել: Այս թէ ոչ նոքա դպրոցի երեխաներին էլ կվարակեն: Իրանք տնեցիք ուրիշների մօտ չպէտք է երթան և ուրիշներին էլ իրենց մօտ չպէտք է ընդունեն, որ հիւանդութիւնը չտարածուի:

Հարկ տնեցիք և համագիւղացիները սկարլատինով հիւանդ ունեցող տնից ոչ հագուստ պիտի առնեն, ոչ որևէ անօթեղէն, ոչ տետեղէն, որ այդ իրեղէններով իրենց տնեցոց էլ չվարակեն:

Առհասարակ ամեն կերպ պէտք է աշխատել յարաբերութիւն չունենալ այն տան հետ ուր սկարլատին կայ:

Երեխայի առողջանալուց յետոյ պէտք է հոգալ վարակումը նորանից, նորա հագուստներից, անկողնից և ամբողջ տնից մաքրելու մասին: Դորա համար պէտք է երեխային սապոնով լուանալ, մաքուր հանդերձներ հագցնել, նորա տակի խոտը՝ այրել, սպիտակեղէնը, վերմակը, երեսաբրիչը և բոլոր այն հանգերձները, որ երեխան գործ է անել, պէտք է լաւ խաշել և սապոնով լուանալ: Մահճակալը, թախար, որի վերայ հիւանդը պառկած է եղել և առհասարակ տնրոջ տունը, յստակը և պատերը պէտք է տաք ջրով ու սապոնով կամ մանրաջրով մաքուրից մաքուր, լուանալ: Այս դէպքում էլ դարձեալ լաւ է բժշկին դիմել, նա ցոյց կտայ թէ ինչպէս աւելի լաւ է վարակումից ազատուել:

Եթէ դժբախտութիւն է պատահել և երեխան սկարլատինից մեռել է՝ երբ ք միս երեխաներին չի կարելի թոյլ տալ, որ հանգուցեալի հետ միաս բարով անեն, որովհետև մեռածից էլ նոյնչափ հեշտութեամբ կարելի է վարակուել, որչափ և կենդանի մարդուց: Զի կարելի նոյնպէս ինչպէս գիւղերում սովորութիւն է հանգուցեալի հանդերձները,

շապիկները վերմակը և ինչ ուրիշներին նույն-
րեւ. այդ նուէրներին միջոցաւ հեշտութեամբ
վարակուում են և ուրիշ ընտանիքներ: Այս-
պիսի ընծաներ չպէտք է նաեւ ընդունել:
Պէտք է միշտ միտը բերել որ ինքն իրեն
պահողին Աստուած էլ կպահի:*

Ք. Մ.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐԳ

Բարեւի Բնամոզութիւնը. — Ինչպէս յայտնի է
թանկագին քարերը ենթակայ են բազմաթիւ հի-
ւանդութիւններին, որոնք արտայայտուում են նը-
րանով, որ քարերը կորցնում են իրենց փայլը
կամ աստիճանաբար փոխում են իրենց սկզբնական
գոյնը, երբ երկար ժամանակ ենթարկուում են
արեւի ճառագայթների ազդեցութեանը: Այս փո-
փոխութիւններին ամենից պակաս ենթակայ են
զմրուխտը, շափիւղան (сапфиръ) և սուտակը (ру-
бинъ), որոնք երկար ժամանակ առանց փոփոխու-
թեան պահպանում են իրենց փայլն ու ցոլքը:
Սակայն այս վերջիններից էլ սուտակը, թէեւ քիչ,
բայց այնուամենայնիւ փոխում է իւր գոյնը,
ինչպէս այդ երեւաց Պարիզում կատարուած փոր-
ձերից: Երկու հաւասար մեծութեամբ սուտակնե-
րից մէկը թողին ի ցոյց ակնավաճառի խանութի
պատահանում երկու տարի, և յետոյ երբ հա-
մեմատեցին նրան երկրորդ սուտակի հետ, որ չէր
ենթարկուել արեւի անընդհատ ազդեցութեան և որ
առաջ բոլորովին նոյն գոյնն ունէր ինչ որ առաջինը,
երեւաց որ առաջինը նկատելի կերպով գոյնը ձգել
է: Յատկապէս վնասակար ազդեցութիւն է անում
լոյսը տոպազի և նոնաքարի (гранатъ) վերայ:
Առաջինը գոյնը գցում է իսկ երկրորդը ընդհակա-
ռակը՝ աւելի մութ գոյն է ստանում և երկուսն էլ
կորցնում են իրենց փայլը:

Ակնավաճառները ամենազգայուն քարը օպալն
են համարում: Սաստիկ զգայնութեամբ յայտնի է
նաեւ մարգարիտը. նա յաճախ իւր փայլը կորցնում
է, եթէ յղկելու միջոցին վարպետի ձեռքից քրտին-
քի մի կաթիլ ընկնում է վերան: Մարգարտի վե-
րայ վատ է ազդում նաեւ կրակի մերձակոտութիւնը:
Ամենամուր և թանկագին քարերից մէկն է ալ-
մասը բայց նա ևս տաքութեան վերաբերմամբ շատ

զգայուն է: Արակի ազդեցութիւնից նա կարող է
ձաքել:

Սաստիկ փոփոխականութեամբ աչքի է ընկ-
նում նաեւ փրուզան, որի նուրբ-վարդագոյն փայլը
փչանում է յաճախ և քարը ծածկուում է ըծե-
րով: Նորից մաքրելու համար շատ անգամ փերու-
զան մի քանի շաբաթով թաղում են սեւահողի
մէջ. իսկ միջին Ասիայի և Աովկասի բնակիչները,
քարի գոյնը վերականգնելու համար հնգուհաւերին
կլանել են տալիս և այնուհետեւ գտնուում:

— Օգոստոսի 16-ին ընկած օդաքարը այժմ զրա-
նուում է Ս. Վլադիմիրի համալսարանի մի ուսանողի
մօտ, որ պէտք է հասցնէ Կիւ: Նա իսկապէս փը-
շըրուած օդաքարի մի կտոր է: Գտնուել է Ձենի-
զովինան Լէօնովկա գիւղի մօտերը մի գիւղացու
միջոցով: Վերջինս քիչ էր մնացել մահանար ըն-
կած օդաքարից, բայց խելացի գիւղացին, չնայելով
որ բոլորովին չձմել էր, մի փայտի կտոր է տնկում
ընկած տեղը, որով և հետեւեալ օրը գտնում է
օդաքարը փոքր ինչ խորութեան մէջ: Օդաքարը
գորշագոյն օրձաքարի տի մի առանձին տեսակ է:

Լէօնովկա գիւղից 5 վ. հեռաւորութեամբ
գտնուել է և նոյն օդաքարի մի աւելի փոքր կտորը:

Chronique Medicale շատ հետաքրքրական տե-
ղեկութիւն է տալիս Գուստաւ Լը-Բօնի (Le Bon)
Սաղի-Վարնօյին ընծայած Հնդկական մի փոքրիկ
արձանիկի մասին:

Վարնօն դեռ ևս ելեմտից նախարար էր և
չէր էլ մտածում նախագահութեան համար, երբ
Լը-Բօն վերադառնալով Հնդկաստանից՝ նորան ըն-
ծայ բերեց մի հիւանդի արձանիկ:

«Այս արձանիկի մասին մի աւանդութիւն
կայ, ասաց Le-Bon իր բարեկամին. — Նա դարերով
Վաջուրան հարստութեան սեփականութիւն է եղել:
Ինձ ընծայող րաջան անպատճառ կամենում էր ա-
զատուել նորանից: Նա խորհրդաւոր զօրութիւն
ունի. իւր տան անգամներից մէկը, որին էր պատ-
կանում արձանիկը, հասնում է երկրի բարձրագոյն
իշխանութեան, բայց շուտով անբնական մահուամբ
վախճանում է, ուստի ինձ ընծայող րաջան թէեւ
շատ էր կամենում իւր երկիրը կառավարել, բայց
չէր ցանկանում սպանուել, ուստի և իւր չարա-
գուշակ արձանիկից մի կերպ կամենալով ազատուել
ընծայեց ինձ՝ նախապէս պատմելով նորա հետ կա-
պուած աւանդութիւնը: Արձանիկի արտակարգ գե-
ղեցկութիւնը և տարօրինակ համբաւը գրուեցին
ինձ և ես բերեցի հետս:

«Առէք, — աւելացրեց Le-Bon — եթէ երկիւղ
չունիք ոչ փառքից և ոչ տարօրինակ մահուանից»:

Սաղի-Վարնօն, որ սիրահար էր ամէն տարօ-
րինակ և գեղեցիկ իրերի, ուրախութեամբ ընդունեց
այդ ինքնուրոյն ընծան:

* Թարգմ. Издание Комиссии по исследова-
нию истинности сказаний о породах. Изд. 3-е
(Հարովդի մէջ անողայական գիտելիքներ արտածող
յանձնաժողովի Դ. հրատ.)

Ոչ որ չէր ենթադրում որ Վերսալի հետեւեալ ընտրութեան հետեւեալ ժիւլիէրի հրաժարականը և Սադի-Կարնոյի ընտրութիւնը կլինի Բրիկան Լը-Բօն նոր նախագահի կնոջից ստացաւ հետեւեալ տոմար. «Այս ամենը արձանիկի ազդեցութիւնն էր»:

Կարելի է արդեօք և նոյն ազդեցութեամբ բացադրել եօթ տարի յետոյ հասարակապետութեան նախագահի բռնի մահացումը՝ շրջապատուած նախարարներով, վարչութեան անդամներով և հազարաւոր ժողովրդի կեցցէներէի ժամանակ, Ինչ գաղտնի զօրութիւն էր պարունակում իւր մէջ Ասիայի խորքերից ազատութեան հայրենիքը փոխադրած այգ քարի կտորը:

Կարնոյի մահից յետոյ արձանիկը մոռացուեցաւ. Բայց Տիկ. Կարնոյի մահից յետոյ, նորա որդիքը, թողած կտակի մէջ, կարգացին մօր համոզկեր աղաչանքը՝ աղատուել անպատճառ չարագուշակ արձանիկ—կուռքից: Նախագահի ամուսինը յայտնի էր ամենքին իւր խոր փիլիսոփայական խելքով և շատ հեռու էր ամեն տեսակ նախապաշարութեանց և չնչհաւատութիւնից, բայց նորան ևս ըստ երևոյթիւնի, ապշեցրեց այն զարմանալի ներքին կապը, որ կար ամուսնու մահուան և մտայ աւանդութեան մէջ:

* *

Ամերիկացի միլիտարատէր Ստեփան Վերչենդ (Marchand) Լօնդոնի մի յայտնի գեղարուեստագիտական տան պատուիրել է իւր ննջարանի արգուզարդի պարագաները: Այդ պատուէրը նստեց նորան մօտ 2 միլ. ր. բայց դրա փոխարէն նա աշխարհիս մէջ ամենահիանալի և շքեղ ննջարաններից առաջինն ունեցաւ: Ննջարանը ձուլաձեւ կերպ ունի, 76 ոտնաչափ երկարութեամբ և 22 ոտնաչափ լայնութեամբ: Պատերն ամբողջապէս ծածկուած են սպիտակ յախճապակիով, ոսկէքանդակ և զարմանալի արուեստի ձեքերով Լուդովիկոս XV-ի ոճով: Պատերն ու ցեքերը (карнизы) արժեն 128 հազար ր. միայն թաւշի տուած է 21,700 ր. առաստաղը ծածկուած է Փարիզի ամենաազնայն կարիչների և քանդակագործների արտադրութեամբ, որ նստել է 38,800 ր. փողքը և տան վարագուրները Զենովայի հիանալի թաւշից են և արժէ միայն 10,400 ր. լուսամուտների վարագուրները Բրիստօլի ամենանուրբ ժաննակից են, սպիտակ թաւշով շրջակար, որ նստել է 13,500 ր. ամբողջ սենեակի մեծութեամբ մի գորգ, ծիրանագոյն, հրաշալի ալսմենստիւր, ձեռագործ՝ 35000 ր.:

Սենեակի նստնից աչքի ընկնող զարդարանքն է մահճակալը և կարասին: Մահճակալն արժէ միայն 400,000 ր. նա սե փայտից է և գեղարուեստական քանդակի մի տիպար, փղոսկրէ և ոսկէ բանուածքի զարդերով ապուցած: Ամերիկացի Կրեստոսի քմա-

հաճոյքը կատարող Լօնդոնի վաճառատունը՝ ստիպուած էր մահճակալը Փարիզում պատրաստել տալ, ուր 21/2 տարի շարունակ աշխատել են նորա վրայ ամենայայտնի վարպետներ: Մահճակալի սնարի զարդի համար կարեւոր էր չտեսնուած մեծութեան փղոսկրի կտոր, որովհետեւ այգպիսի կտոր չէր գտնուում վաճառատունը խնդրեց Մերչանդից համաձայնել մի քիչ փոքրացնել այդ զարդի չափը: Բայց հարուստ եանկին լսել իսկ չկամեցաւ, այլ հրամայեց դրամ չխնայել և դնել հարկաւոր չափով փղոսկրը: Եօթն ամիս փնտռելուց յետոյ հազիւ Նամմիի (Աֆրիկայ) գիւղում ձեռք բերին փնտռածը՝ վճարելով 40,000 ր. մահճի հովանին գեղարուեստական քանդակի և վերջին խօսքն է, ծածկուած շքեղ մետաքսեայ ծիրանագոյն կտորով, Զգեստների պահարանը սե փայտից է, փղոսկրէ և ոսկէ լազուցուածքով. արժէ 35000 ր. նոյն ոճով է և արգուզարդի սեղանը, Վենետիկի հայելով՝ 124,000 ր. լուսցարանը—75,000 ր.:

Աթոռները ճախարակած են փղոսկրից, ոսկրէ բանուածքներով, [Լուրքանչիւրը] 15,000 ր. մեծ հայելին (trumeau), 8000 ր. վառարանի զարդերն ու հայելին 12,00 ր. նազանքի սրահը (уборная) նստել է 400,000 ր. արգուզարդի պարագաները ամբողջապէս ոսկուց են և արժեն 250000 ր.:

* *

Լօնդոնում ամեն տարի դուրս է գալիս մի տարեցոյց (almanach), որ նշանակում է նոյն տարուայ նշանաւոր դէպքերը: Տարեցոյցը կազմում է Մուր (Moor) անունով մի աստղագէտ: Անցեալ 99 թ. ամառը դեռ ևս նա գուշակել էր 1900 թ. համար—մի շարք սոսկալի պատերազմների, մի նշանաւոր արքայի մահ և Հնդկաստանում աւերիչ սով: Ինչպէս յայտնի է բոլորն էլ կատարուել են:

Այս օրերս դուրս է եկել 1901 թ. տարեցոյցը: Մուրը այս անգամ իւր գուշակութիւնների ամիսներն էլ է դրել:

Այսպէս՝ յունուարին Փրանսիայում քաղաքական մեծ յեղափոխութիւն կլինի և հասարակապետութիւնը մեծ վտանգի կենթարկուի: Փետր. և մարտին հեռուոր Արեւելքում նշանաւոր անցքեր կանցնեն, իսկ Հնդկաստանում մարտի շփոթութիւն կսկսուի. մայիսին Իրլանդիայում ապստամբութիւն կծագի. յունիսին անիշխանականները նորից ընդհանուր ուշադրութիւնը կգարձեն իրենց վրայ, յուլիսին ամենուրեք զարհուրելի դժբախտութիւններ կպատահեն և՛ Մուրը խորհուրդ է տալիս յուլիսին ամենեւին չճանապարհորդել, սեպտեմբերին Հնդկաստանի ժողովուրդը նորից սովամահ կլինի, հոկտեմբերին գերվիշների ապստամբութիւնը կըսկսուի, նոյեմբերին հոլանդական թագաւորութիւնը «վտանգաւոր քաղաքական դիրք» կըռնէ և մեծ դժուարութեամբ պետութիւնները

կազմաւորին այդ միջնագէպից, գեկդեմբերը նշա-
նաւոր կլինի մի քանի ապստամբութիւններով,
խռովութիւններով և բանւորական գործադուլներով
աշխարհիս զանազան մասերում:

* *

Թէյի տունկի մասին Չինաստանում գոյու-
թիւն ունի հետեւեալ աւանդութիւնը. Շատ հին
ժամանակները Չինաստանում ապրում էր մի իմաս-
տուն, որ իւր ամբողջ կեանքը նուիրել էր աստուա-
ծային ճշմարտութիւնների իմաստասիրութեան:
Երբեմն խիստ յոգնածութիւնը փակում էր նորա
կողերը, նորան շատ մեծ սրտնեղութիւն էր պատ-
ճառում այդ հանգամանքը, որովհետեւ քունը խլում
էր նորա թանգագին ժամերը: Մի անգամ կամե-
նալով պատժել անհնազանդ մարմինը, նա կտրեց
իւր կողերը և դէն ձգեց: Այդ կողերից իսկոյն
բուսաւ մի թուփ, որի տերեւներից պտտրաստեց
թէյը—մի խմիչք, որ քուն է փախցնում:

* *

Ողորմած շուն.—Նիւ-Եօրքում մի թանգա-
գին շուն կայ՝ Թիպ անունով: Ամէն օր նորան կա-
րելի է տեսնել այն փողոցներում, ուր ամենից ա-
ւելի ժողովրդի շարժում է լինում և որտեղ կա-
րելի է յուսալ թէ ողորմութիւն կտան: Թիպն աշ-
խարհիս ամենամեծ ժողովարարն է: Նորա մէջքին մի
փոքրիկ արկղ է կապած, այս վերնադրով «Մանկա-
կան հիւանդանոցի խեղճ հիւանդներին ողորմե-
ցէք»: Շունը մօտենում է և կանգնում անցորդի
առջ և շատ յաճախ շան այդ խնդիրն աւելի լսե-
լի է լինում քան մարդկանցը: Վաղվելով
Նիւ-Եօրքի բանուկ փողոցների մեծ մասը, Թիպը
հենց որ զգում է թէ մէջքի արկղը ծանրացաւ,
իսկոյն մտնում է քաղաքի բազմաթիւ դրամատնե-
րի բաժանմունքներից մէկը, գանձապահը արկղը
գաղարկում է և մուտք գրում յօգուտ «Մանուկ-
ների հիւանդանոցի»: Իսկ ստացած գումարի ապա-
հովագիրը ձգում արկղի մէջ, Շունը իսկոյն տուն
է վազում: Եւ պահովագիրը յանձնում և իւր համեղ
ու առատ ճաշը վայելում:

Մօտ ժամանակներս Թիպը կատարեց մի տար-
օրինակ յօբելան: Վատարւում էր նորա 7 ամեայ
գործնէութեան տարեդարձը և այդքան ժամանակ
նա հաւաքել էր հիւանդ մանուկների համար...
50 հազար բուրլի:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԵՆՈՒԹԻՐ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐ

ԵՒ

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.

(1810—31).

(Նառնակութիւն *)

Միութեան խնդրին յարակից ընթանում էր
Հայր Միքայէլ վրդ. 2ամէնանի «Վահան հաւատոյ»
հեղինակութեան մասին վէճը: «Վահան հաւա-
տոյ»-ի ընդարձակ վերնագիրն է.

«Վահան հաւատոյ ուղղափառութեան Հայոց»

Շարադրեալ ուղիղ քննութեամբ և աստուա-
ծաբանական ոճով անպատրուակ դիտողութեամբ և
բացայայտ եղերօք, աշխատասիրութեամբ Տեառն
Հօր Միքայէլ վրդ.-ի 2ամէնան 1776»:

«Վկայեալ յաղագս ուղղափառութեան սորին
լստ նրբագնէին քննութեան Ս. Ժողովոյն Հոռովմայ,
որ կոչի Տարածութիւն Հաւատոյ և վերնագրական
գրոշմիւ սրբալան եօթներորդ պապին Պիոսի քա-
հանայապետի: Համառօտեալ ի բուն սկզբնագիր
մատենէն ծաղկաբաղ հաւաքմամբ զխաւոր խնդրոց,
նորին շարագրութեամբ իսկ հեղինակին, առանց
փոփոխելոյ և ոչ բառ մի անգամ, յումեմէն ճըշ-
մարտասիրէ»:

Վահան Հաւատոյի մեզ յայտնի ընդօրինա-
կութիւններն են.

ա. Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Գաւթանինը
Շահաթունեանի օրինակից 1860 թուին նոյեմ-
բեր 1-ին արտագրուած.

բ. Վարսում վերաբնակող Մինաս քահանայ
Տէր Պետրոսեանինը՝ Արիստակէս Արքեպիսկոպոս
օրինակից 1866 թուին փետրուարի 25-ին արտա-
գրուած.

գ. Վահագա Տ. Տ. Մկրտիչ Սրբազնագոյն
Հայրապետինը, գրուած զպիր Յովակիմ ձեռքով
1825 թուին մարտի 26-ին և նորին Վահագառու-
թիւնից նուիրուած Մայր Աթոռի մատենադարանին:

Մեծ հետաքրքրութիւն է ունեցել Հ. Միքայէլ
վրդ. 2ամէնանին վերագրուած Վահան Արշարու-
նու նամակը՝ Հայաստանեայց եկեղեցու ջատագո-
վութեան համար: Միութեանը, յանձին Հայր
Արիշանի, ողի ի բուն պնդում էին, որ այդ նամակը
2ամէնանինը չէ. բայց նոյն միաբանութիւնից
անջատուած և համարեա ժամանակակից յայտ-
նի Գարրիէլ վրդ. Այվազեանի վերջը Արքեպիս-
կոպոս, հրատարակած Մասեաց Աղանին հաստա-
տում է որ Վահան Արշարունին է նոյն ինքն Մի-

քայլէ 2ամէնանը և ջատագովութեան նամակն էլ 2ամէնանինը: (Մասեաց Աղաւնի 1860 երես 156—159 և 162—175 և 1858 թ):

Հ. Միքայէլ վարդ. 2ամէնանի «Վահան հաւատոյ» ձեռագիրը ուղարկուեց Հոռովմ քննադատութեան համար: Ընթերցողներին յայտնի «Քննադատութիւն» ձեռագրին կից կայ մի յաւելուած՝ Հ. Մանուէլ վարդ. Գլխաւորականեցուց 1836 թուին փետրվարի 20-ին Տփլիսիսու Սէյրապատ թաղի Ս. Սարգիս ուխտատեղում գրած: Այդ ընդարձակ յաւելուածում Հ. Մանուէլ վարդ.-ը պատմում է, թէ ինչպէս Հ. 2ամէնանի Վահան հաւատոյ գիրքը գողացուեց նրա գլրոցից և ուղարկուեց Հոռովմ: Պատմութիւնը ոչ մի տարակուսութեան տեղի չունի, որովհետեւ նա՝ գիրքը գողացող և Հոռովմ ուղարկող անձից լսածն է պատմում: Գիրք գողացողն է Տէմրիցեան Պողոս պատերը, որ Կ. Պօլսում տեղի ունեցած խռովութիւնների ժամանակ փախչում է Թէոդոսիա, այնտեղ կաթողիկէ Հայերի հովիւ է նշանակվում և ծանօթանում: Հ. Մանուէլ վարդ.-ի հետ, որ Խրիմու Հայոց փոխանորդն էր, Այդ յաւելուածից երևում է, որ Պողոս պատերը, որպէս բարեկամ մի օր գնում է 2ամէնանի բնակարանը, նրան տանը չէ դնում և, օգուտ քաղելով պսոաւ տնապահի միամտութիւնից, կրկնելով 2ամէնանի գլրոցը, գտնում է «Վահան հաւատոյ»-ն և տանում:

Պողոս Տէմրիցեանը Յովակիմ պատերի հետ արագորէլ տալով Վահան հաւատոյ-ն՝ իսկը ուղարկում է Հոռովմ. կազմում է «Վահան հաւատոյ»-ի համառոտութիւնը: Ընդարձակի համար Հ. Մանուէլ վարդապետը ասում է. «Թերեւս ի ձեռն ժամանակի՝ արկղն Սալլանթեան ի լոյս ածեց»: Թէ Պողոս Տէմրիցեանը և թէ Յովակիմը՝ Լիբանանեաններից էին:

Ի դէպ ասեմք. դարուս սկզբում Հայ կաթողիկէ հոգևորականութիւնը երեք մասն էր բաժանվում. Լիբանանեանք, Կողբեանք և Արքայեանք, որ նոյն է Մխիթարեանք, Վերջիններս յայտնի էին որպէս Հայ եկեղեցու նախանձախնդիրներ և ազգային իրաւանց պաշտպաններ. իսկ Լիբանանեանք և Կողբեանք՝ ընդհակառակն՝ ջերմ նախանձախնդիր կաթողիկոսութեան և պապի գերիշխանութեան:

Հոռովմի գրաքննական ատենանը մի մի փաստաբան է պահանջում Արքայեաններից՝ ամբաստանուած գիրքը և իրանց ուղղամտութիւնը պաշտպանելու, իսկ Լիբանանեաններից՝ իրանց ամբաստանութիւնը հաստատելու: Արքայեանց կողմից Հոռովմ են գնում Հ. Մկրտիչ և Հ. Իգնատիոս, իսկ Լիբանանեաններից՝ նոյն Պողոս Տէմրիցեանը:

Հոռովմի ատենանը արգարացնում է Արքայեաններին, թոյլ է տալիս առաջուայ պէս գրքեր հրատարակել, միայն արգելում է «Վահան հաւատոյ»-ի տպագրութիւնը, այնքան տարածայնութիւնների պատճառ:

տուած լինելուն համար: Տէմրիցեանը կոր ի գլուխ յետ է դառնում, և խոյս ապիս ինչպէս տեսանք: Թէոդոսիա: Խրիմ է գալիս և Յովակիմ պատերը, որ նոյն ինքն Սալլանթեանն է ու քահանայագործում Խարասուրաղարում: Արքայեաններից 1822 թուին, երբ յայտնի ճանապարհորդ Բժշկեան Մինաս վարդապետը գալիս է Խարասուրաղար՝ Սալլանթեանը հետանում է Մողղոկ և Աստրախան: Պատեր Յովակիմ Սալլանթեանը յաջողում է գրաւել Յովակիմ Աղա Լաղարեանին և հեռացնել տալով Սերովբէ վարդ.-ին, նրա տեղ նշանակվում է Լաղարեան ճեմարանում ուսուցիչ:

Հ. Մանուէլ վարդ.-ը տխուր գունով է նկարագրում Սալլանթեանին. նա պատմում է թէ Սալլանթեանը որպէս փոփոխամիտ մարդ մի տոմսակ թողնելով գրասեղանի վերայ, մօրուքը գերծում ու անհետանում է, բայց ամօրեայ ժամանակ անցնելուց յետոյ, միջնորդներ ձգելով՝ նորից հաստատվում է ճեմարանի ուսուցիչ:

Սալլանթեան Յովակիմ պատերը Յովակիմ Աղա Լաղարեանի յանձնարարականով գալիս է Հաղպատ Եփրեմ կաթողիկոսի մօտ և ընդունելով Հայ եկեղեցու դաւանութիւնը՝ կոչվում է Միքայէլ վարդ. Սալլանթեան: Հ. Մանուէլ վարդ.-ը այս առիթով ասում է «Փոխեալ զանուն իւր առաջին, նա՝ որպէս զգիրքն նոյնպէս և զանուն վերապատուելի 2ամէնանին իւրացուցեալ՝ կոչի Միքայէլ վարդապետ: զի ընդ տարակուսանօք լէցի յետ ժամանակաց յարգ միջն և միւսոյն»: «Որպէս ասեանք ի 1822 ամի տպեալ այլափոխ անուամբ ի կրօնագիտութենէն, որոյ բոլոր ընթացք ի «Վահան հաւատոյ»-էն են մուծեալք թէ՛ յայտնի վկայութեամբ և թէ՛ գրչական ճարտարութեամբ»:

Հ. Մանուէլ վարդ.-ի կարծիքը Սալլանթեանի փոփոխամտութեան վերաբերութեամբ հաստատվում է ծերունի մոսկվոցիների և Լաղարեան ճեմարանի հին աշակերտների մէջ առակ դարձած զանազան պատմութիւնների, որոնցից մէկն է և այս: Մի անգամ ևս Սալլանթեանը թողնելով վերջորը, երկար ժամանակ անյայտանալուց յետոյ, մի օր դարձեալ երևում է Մոսկվայում. հայ քահանան այս մասին յայտնում է Յովակիմ Աղային և ասում, որ Սալլանթեանը առանց մօրուքի է. Յովակիմ աղան պատասխանում է. թող գայ, նրա գիտութիւնն է ինձ պէտք և ոչ մօրուքը: Հ. Մանուէլ վարդ.-ը ցաւով արտի յայտնում է, որ այդպիսի փոփոխամիտ մարդը 1833 թուին եպիսկոպոսանում է:

Յարակից դէպքերը ժամանակակից անձերի վկայութեամբ հաւատարմացնելու համար գնում ենք այստեղ 1. Հ Մանուէլ վարդ.-ի վերև յիշուած յաւելուածը, (քաղելով Վահան հաւատոյ-ի առիթով գրուած յայտնի Քննադատութիւն ձեռա-

գրից) 2. Լ. Միքայէլ վարդ. 2ամչեանի նամակները ուղղած ա. Մխիթարեան եօթն վարդապետներին որոնք մտան Հայ եկեղեցին. (քաղուած նոյնպէս նամակագրութիւնը նախնեաց ձեռագրագրից) 3. Մկրտիչ ու Իգնատիոս վարդապետներին և դ. Հոովմայ քահանայապետին 3. Վահան հաւատոյի վերաբերութեամբ Հոովմայ քահանայապետի վճռի հայերէն թարգմանութիւն (քաղելով Վահան հաւատոյ ձեռագրից) և 4. Աստուածաշնչի հրատարակող յայտնի Յովհաննէս վարդ. Ձոհրապետի նամակը գրուած 1818 թուի դեկտեմբերի 26-ին (քաղուած նամակագրութիւնը նախնեաց գրքից)։

1. Մանուէլ վարդապետի յաւելումը։

«Առ արդարագատ ընթերցողս նենգեալ մատենի վերապատուելի Հայր Միքայէլ 2ամչեանց՝ միաբանութեան գիտնական ժողովոյն Արքայեանց առձայնելոյն։

«Հրատարակաւ յայտնի է մերադն ընտանիքս և այլ ոմանց ազգաց, թէ վասն ճշմարտութեան աշխատասիրեալ մատենն Վահան հաւատոյ՝ Վ. Լ. Մ. 2ամչեանի՝ նինգեալ յոմանց Լիւթանեցեոց և հասուցեալ յատեան Հոովմայ պապին և աստուածաբանից նորին ընդ նմին և ամրաստանութիւն ի սակս Ընդգէմ Երեւութականաց ճառին ի սրբոյն Յովհաննու Օձնեցեոյն յօրինելոյ, Թէ Արքայեանք զհերձեալ եկեղեցին Հայոց ուղղափառ առձայնեն և ի հարուստ ամաց առ ի յունաց և ի լատինաց զտարամերժեալ Յովհան Օձնեցին՝ այժմ՝ գովարանեն և զճառս նորին տպեալ տարածանին հակառակ ենթադրութեան յիշեալ ազգաց, Վասն այս երկու պատճառաց՝ առ ժամանակ ինչ արգել հրամայեցաւ Արքայեան վանուց ապարանին ի Հոովմայ, և ոմանք յանդամեց այնր վանուց հրաւիրեցան ի Հոովմ՝ լինել պատասխանատուք ամբաստանողաց, Լ. Մկրտիչ և Հայր Իգնատիոսն։

«Որոց դատ քննութեան շարունակեաց մերձ ի տան ամս և ոտիք նոցա՝ էին միաբանքն Լիւթանեան ուր ի կարգին բացայայտին աստ, զի մինչ ցարդ չէ էր յայտ բազմաց, թէ ոյք և զիարդ գողացան զմատեան զայն Վահան հաւատոյ։

«Ի ներկայիս որ ի Տփլիս պատահեցաւ ինձ ընթերցուել զքաղուած մի ի բանից այնր Վահան հաւատոյն, որոյ սկիզբն է այսպէս։

«Հարունակութիւն կամ հաստատութիւն յառաջագոյն գրեալ մերոյ տեսարանի կամ յայտնի «ապացոյց նոր հերձուածող լինելոյ վերապատուելի «Լ. Միքայէլ 2ամչեանց և բոլոր միաբանութեան «իւրոյ՝ քաղեալ ի բուն ձեռագիր գրուածոյ իւրոյ «զոր իրր հրաշխք ձգեցաք ի ձեռս մեր, յամին «1815 մարտի 4»։

«Եւ յառաջարանութիւնն հետեցուցանէ. — «Աերին նախախնամութիւնն, որ անտնօրինելին է «ի վճիռն իւր. չիք ինչ ծածուկ որ ոչ յայտնես «ցի, նոյն ինքն յայտնեաց զներքին մեքենային «իւր և զթշնամին, որ ի ծածուկ գիշերավարժ տըք «նութեամբ զձեռագործ և զհոգեկեցոյց տապանն «(հոովմէական եկեղեցի) քակել հնարէր, զներքին «մեքենային ասեմ, զորոյ անունն անմարթ է ծած «կել զկնի ինքն յայտնի գրողիւր զանուն իւր «իշէն» Լ. Միքայէլ 2ամչեանց հիմն և բերան «բոլոր Արքայեան միաբանութեան»։

Հարունակութ է Լ. Մանուէլը։

«Ընդոստուցեալ մտաց իմոց՝ ի բանից համառօտացն ըստ կարի խուզարկութեան ընթերցայ զերկոցունցն զբանս Վ. Լ. Միքայէլ 2ամչեանին ասեմ և ոսոխաբար համառօտացն, թէ և զգալի էր ինձ՝ թերատ քաղուածու գտանելն յայն տեսարակն բան Վահան հաւատոյն, բայց մասամբք զբոլորին ճաշակ զգալն՝ ուշիմ մտաց են գործք։

«Արդ ըստ իմ տկար ենթադրութեան, գտանեմ զԱրքայապատուելի Լ. Միքայէլն 2ամչեան ամենայն պարագայիք վարդապետական օրինօք վարեալ ի գրչութեան յիշեալ մատենին, զի կանոնաւոր ձեռնարկութեամբք, նախադասութեամբք, վերջարանութեամբք և հաւատարիմ հին և նախնի սրբոց հարց վկայութեամբ ասէ, յորս հիմնեալք են եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնք, մանաւանդ ի հեղինակաց կացուցանողաց այնպիսի խորհրդոց և արարողութեանց, այսինքն ի Քրիստոսէ և յառաքելոց նորա, յայտնի ապացուցութեամբ յամենայն յառաջարկութիւնս և յառարկութիւնս իւր պատկերակերտէ, վասնորոյ վստահապէս գրողեալ և զանուն հեղինակութեան իւրոյ ի սկիզբն մատենին իւրոյ ըստ վկայութեան համառօտաց, վասն զի արդարն իրրեւ առիւծ անձնապատան է։

«Իսկ զբանս բժախնդիր համառօտացն տեսանեմ ըստ կանացի պառաւանց օրինի լիզուագարութեամբ, իրր յերազի դանդաղողաց լցեալք, զի յոչ ուրեք ըստ եղանակի վիճարանութեանց բացայայտեալք կամ հերքեալք նախադասութեամբ և վերջարանութեամբ, կամ արժանահաւատ վկայից հոգեովն զինեալք, այլ ասրաղինու լիզուագարութեամբ մտեալք յասպարէզ զէտ նկարեալ առիւծոց, և խուսափեալ ի բանս որպէս նապաստակ և չղջիկ։

«Քանզի յընթացս բոլոր համառօտութեան իւրեանց յայնմ և եթ կացուցանեն զճիգ համառօտութեան, թերեւս այլ հզորագոյն ձեռամբք յաղթահարել զխոյնեանն՝ զանպարտելին ու զգարանութեամբ, նմին իրի ասեն «դատ արասցէ ընդ մեր «և ընդ բոլոր Արքայեան միաբանութեան մայր «մեր Հոովմէական անյաղթելի սուրբ եկեղեցին» որ է գուշակ մանկտանցն անբաստանութեան, որ ի սուրբ աւետարանին, կամ ըստ ապաստանութեան

աղայական խաղուց. զի թէ տղայ մի յաղթահարի յընկերակցէ իւրմէ՝ ահագոցանէ զյաղթահարողն իւր այնպիսի բանիւք, այսինքն, դնամ հօրս կամ եղբորն ասեմ որ զքեզ ծեծէ»:

«Աւստի փոյթ ընդ փոյթ վերաբերին յընթացս համառօտութեանն այնմիկ յերկարութենէն խորշեալ թողումք ի քննութիւն խոհական ընթերցողաց կամ աստուածաբանիցն Հռովմէական եկեղեցւոյ»:

«Առ այսպիսի անգոր առարկութիւն համառօտաց զինչ կարասցեն խոհական ընթերցողք գտանել, երբ ամբողջ բանք Վահան հաւատոյ մատենին ոչ են ներկայացուցեալ ոսոխք նորին և ոչ ինքեանք զյայտին դուռն առարկութեանց բացեալ սեղանաւորել ընթերցողաց, եւ առաւել ևս զայն, որ զանուն հեղինակի մատենին ուրախամիտ լուսանօր հանգիստացուցեալք ի բանս իւրեանց, բայց զիրեանց զանունն իսպառ անհետ արարեալ յայնմ համառօտութեան, առ որս վերաբերի — հաւատ ծածկեալ չէ պակաս քան զուրացութիւն»:

«Արոց վերադառնայ յինքեանց առաջագրեալն տէրունեան անստերիւր բան. զի ոչ ինչ է ի ծածուկ, եթէ ոչ յայտնեցի. թերևս զանց զմարգարէութենէն արարեալք ի գիտել թէ՝ գուրն, զոր փորեաց և պեղեաց, ի նոյն անկցի. ևս և զերկրորդելոյն ի սրբոյն Գրիգորէ նարեկացւոյ՝ գուրն ինձ փորեալք, ինքեանք ընկճեցին, որպէս եղև և տեսաքն առ այն համառօտիւնս իրականապէս կատարեալ՝ որք են միաբանք Լիբանանու Պօղոս պատրին Տէմրիցեանց և Յովակիմ՝ պատրին Սալլանթեանն, զորս մեք ընկերակցի բանիւ նորին լուսարանմք ասու»:

«Զի յիշեալ Պօղոս պատրին Տէմրիցեան ի 1825 ամի՝ փախստեամբ ի Հռովմայ՝ կայր յերկրին Ղրիմու ի Վաֆա, որ նոյն է Քէֆէ քաղաք, ուր գտանեցեալ ունիթուան ժողովրդոց քահանայապետէր, բայց ըստ անհանգիստ բարուց իւրոց վասն միոյ երիտասարդ հացագործ Միքայէլ առն պսակի ընդ մերազն դստեր՝ ամբաստանութիւնս գրէ առ հոգևորականացն նախարար մինիստրն ի մեր քահանայից, որոյ հրամանաւն՝ զիս զպատմողս զայս, զՄանուէլ վարդապետն Շահինեան Վիմլիշխանացիս, որ էի յայնժամ՝ յաջորդ Ղրիմու նահանգի լուսաւորչակրօնիցն մերոց՝ վերանկատող կամ գէպուտատ եգին այն պսակի քննութեան իրաւարանի կամ կամիսիային ընդ ի կողմանէ Ունիթուաց դեպուտատ պատրին Սահակին ի Վեղլիվէ քահանայապետօղի յայնժամ նոյն ժողովրդոց:

«Այս քննութեան կոմիսիան ի Քէֆէ քաղաք երկարեալ յերեք ամիս, ուրանօր էր յիշեալ Տէմրիցեան Պօղոս պատրին ի մեզ, Ըստ պատմութեան իւրոյ Տէմրիցեանի հրաշիւք գտանեցեալ Վահան հաւատոյ գրքի անցքն են ըստ հետեւեալ պատմութեանն:

«Ի ճակատ համառօտութեան գրեալ յամի 1815 և ի 4 մարտի, սոյն այս Պօղոս պատրին գիտելով թէ Վ. Հ. Մ. 2ամչեան յայն օր յայլ ուրեք հրաւիրեցեալ է ի ճաշ, ինքն Տէմրիցեանն իբր յանգէտս գնայ ի բնակարան Վ. Հ. Մ. 2ամչեանի որպէս բարեկամ՝ հիւր ուր ոչ ալոք գտանի՝ բաց ի միոյ պառաւ տնապահէ, Հարցանէ ուր լինելն Վ. Հ. Մ. 2ամչեանի և իբր սպասող զալստեան նորա, պարապի անդ ներկայ գտանեցեալ գրեամբք. ապա խնդրէ ի տնապահ պառաւոյն և զայլ գրեանսն տեսանել, ողորմելի կինն ըստ բարեպաշտութեան իւրոյ, որպէս ընթերցասէր կարգաւոր առն հաւատացեալ՝ ցուցանէ զարկղ մի լի գրեամբք. զպառաւն յայլ գործ աւաքմամբ՝ ինքն Տէմրիցեանն վեր ի վայր արարեալ զարկղն զայն՝ գտեալ զմատեանն Վահան հաւատոյ, առեալ անտի իոյս տայ ի բնակութենէն, տարեալ աւետատու լինի Լիբանանու միաբանից և ժողովրդոց ի Պօլիս եղելոց, զի ի Վ. Պօլիս քաղաքի ժողովուրդք նոցին յերկուց աղբերաց ոռոգանէին այսինքն Սարգիսեանց և ի Լիբանանեցւոց»:

«Ապա ընդ համշիրակի իւրում ընդ պատրի Յովակիմայ և այլ գրագրաց՝ ցրուեալ զկալմ մատնին նախ զլիակատար օրինակն գրեն և յանձնեն առ Յովակիմ պատրին ընդ նմին փութով ամբաստանական խնդրագրով զիսկ ձեռագիրն առաքեն ի Հռովմա առ պապն, Յետ այնորիկ երկդրեանքն այսպիսի հրաշիւք թէ գողութեամբ նենգեալ մատենին՝ առնեն զհամառօտութիւն, որ տեսնի ցարդ միայն այն համառօտութիւնն և լրացեալն թերևս ի ձեռն ժամանակի արկղն Սալլանթեան ի լոյս ածցէ»:

«Արդ՝ ժամ է ասել և զամբաստանողական բողոքանաց նոցա՝ առ գահն Հռովմայ, թէ զինչ անտի վախճան ընկալան այս ոսոխքն Արքայեան միաբանութեան, զի որպէս Վենետիկեան միաբանութեան հրամայեցաւ ի պապէն առաքել անդ փաստաբան ի Հռովմա նոյնպէս Լիբանանեցւոց հրամայեցաւ յատկապէս յայնժամ՝ ընդ այլ փաստաբանի և զնոյն հրաշիւք գտող գրոյն զՏէմրիցեանն առաքել անդ, որոց հասեալ ի ցանկալին իւրեանց յատեան՝ յետ բազմամիայ քննութեանց արգարացեալ կողմն Արքայեանց, հրամայեցաւ բանալ զտպարանս իւրեանց՝ վանքն և միաբանութիւնն այն մնալ յառաջին արտօնութեան յանդորրու ընդ իշխանութեամբ պապին: Եւ ի պարտաւոր երեւելն Լիբանանեցւոց, մանաւանդ նոյն Պօղոս պատրիկին՝ աճապարեալ անտի փախստեամբ հրէշագործ Տէմրիցեան հասանի յերկիր կարողագոյն ոռուսաց աւերութեան, ըստ վերոգրելոցն՝ ի Քէֆէ քաղաք, և անդ ևս ի քննութեան մերում, ի բանի յիշեալ պսակին պարտաւորեալ Տէմրիցեան, խոյս տայ գիշերայն և հասանի յապաստանարանն Վոլկասու լեռանց, եւ հաւաքեալ բանք մեր յերկուց

կողմանց, ցարդ կան ի Պօլիցիան նոյն Վաֆայու
և օրինակքն ի լուսաւորչակրօնիցս հոգեւոր կառա-
վարութեան Վարասու քաղաքի:

«Իսկ Յովակիմ պատրին Սալլանթեան զկնի
քննութեանն Հոռոմայ, որ ի Պօլիս ջատագովն էր
Տէվրիցեանին, ի նեղն անկեալ յԱրքայեան միա-
բանից և ի կողմնակից արանց երեւելաց, նաւար-
կեալ հասանի ի Վրիմ ի Վարասուքաղար առ ու-
նիթոռեանն. փոքր ժամանակ անդր քահանայա-
գործեալ նոցա, ի 1822 թուին ի գալ անդ Բժշչ-
կեան Հայր Մինասայ, միաբանին Արքայեան, չուէ
Սալլանթեանն ի Մողդոկ և յԱժգարխան, ուստի
գրութիւն առնելով ընդ վեհազն Աղա Յովակիմ
Լազարեանց՝ գնայ ի Մոսկով, հեռացուցեալ զՍե-
րուէ վարդապետն անտի, ինքն Սալլանթեանն լինի
ի տեղի Սերուէ վարդապետի մանկավարժութեամբ
ի համալսարանն նոյն Լազարեանց, Անդանօր ևս
ի Մոսկով փոփոխական գտանի յիշեալ պատրին
Յովակիմ ինքեան միայն յայտ, թէ որպիսի պատ-
ճառանօք զտոմսակ մի գրեալ՝ թողու ի վերայ
ստօլի իւր սենեկին, ինքն գերծեալ զմօրուս իւր՝
գնայ, թէ ուր՝ ինքն գիտէ:

«Յետ ամսօրեայ ժամանակի վերադառնայ ի
Մոսկով և զմիջնորդս արկեալ առ վեհազն Աղա Յո-
վակիմ՝ կրկին հաստատի ի պաշտօն մանկավարժու-
թեան, որով գրաւեալ զմիտս վեհազնէին՝ միջնոր-
դական գրով նորա հասանի ի Հաղբատու վանքն, առ
սրբազնակատար հայրապետն մեր Եփրեմ, փոխեալ
զանուն իւր առաջին, նա որպէս զգիրքն նոյնպէս
և զանուն վերապատուելի Զամէնանին իւրացուցեալ՝
կոչի Միքայէլ վարդապետ, զի ընդ տարակուսանօք
լիցի յետ ժամանակաց յարգ միոյն և միւսոյն»:

«Որպէս տեսանի ի 1822 ամի տպեալ այլափոխ
անուամբ ի կրօնագիտութենէն, որոյ բոլոր ընթացք
ի Վահան հաւատոյն մուծեալք, թէ յայտնի վկա-
յութեամբք և թէ զրչական ճարտարութեամբք:

«Ահա այսպիսի տեսաք զարդասիս համառօտ-
չացն Վահան հաւատոյն, զի ուստի խորշէին ըստ
ներքին կրից, նովաւ արդ պարծին վասն օգտի
անձին. վասնորոյ և բարեօք համարիմք գրել և
զայս ծանօթութիւն յետ համառօտութեան այնո-
րիկ, զի ընթերցասէք, յոր և իցէ կողմանց և զայս
ունելով պարզունակ ինքեանց, բարեօք կշռեսցն
զբան իւրաքանչիւր կողմանցն Արքայեանց Վ. Հ.
Մ. Զամէնանց, որ զուէ ինչ ակնկալութիւն ունելով
ի մերազնոցն, միայն զճշմարտութիւն յայտնեալ, և
Լիբանանեցոց՝ որք խոչընդակն են ցարդ ազգին
մերոյ և եկեղեցւոյն, նոյնպէս և նոր Միքայէլին
(Սալլանթեան), որ զբաղում բարեւաւորութիւնս
յազգէն մերմէ ստանալոյն զկնի, եղև ևս եպիսկո-
պոս ի 1833 ամի և կայ ի նոյն մանկավարժութեան
ի Մոսկով. յօրացեալ լուսաւորչական կրօնիցն ար-
դեամբ, շողացուցանէ զճար գրչին յաջ և յահակ.
զի որ երբեմն ջատագովն էր Լիբանանեցոց՝ այ-

ժըմ ջատագով երեւցութեամբ: Զխրատական բան
վերջաբանութեան Վահան հաւատոյն՝ յիշեալ Վ.
Հ. Մ. Զամէնանի, ամենախնարհաբար աղերսեմ
զլիաւոր հոգեւոր հովուաց սուրբ լուսաւորչակրօն
ազգին մերոյ՝ քաջ հովուապետապէս բարձցն յե-
կեղեցւոյն մերմէ զյետամուտ աւելորդութիւնն
և հաստատուն պահեսցն զհին արարողութիւնն
սրբոց հարց, որ ըստ այն ... է ճշմարիտ և ուղղա-
փառ սուրբ եկեղեցին մեր, որովք համարձակ պան-
ծայ ի մէջ այլ քրիստոնեայ ազգաց յաւիտեանս
ժամանակաց և ոչ թէ նորոգ մուծեալ անարժանու-
թեան այլաբանութեամբք թէ և գեղեցիկ և խոր-
հրդականք իցեն մուծեալքն:

«Եթէ այնպիսի հեղինակքն ցանկան յիշատակ
թողուլ աստ, կարեն ըստ կարեաց իւրեանց՝ յա-
տուկ գրքոյկ, կամ մեծամեծ մատեանս յօրինել
յատկապէս, որք մնան յընտրութեան անձնիւր
ընթերցողաց ի կշռադատել զնոյն հեղինակի ուղ-
ղամտութիւնն և ինչ, և ոչ թէ քանի մի և եթ յա-
ւելմամբ յեկեղեցական ցուցակն, զազգն ողջոյն
նախատակոծ առնել պատճառեսցն առաջի լուսա-
ւորեալ ազգաց»:

2. Նստակ Հ. Մ. Զամէնանի *.

ա. Վերապատուելի վարդապետաց Տեառն Տեառն
Հայր Մկրտիչ վարդապետի և Հայր Իգնատիոս վար-
դապետի

ի Տէր խնդալ.

«Զգիր վերապատուելութեան ձերոյ գրեալ
ի Հոռոմայ ի 6-ն դեկտեմբերի ընկալայ ի 16 փետր.
1816. ընթերցայ առաջի մերայնոց զամենայն զբան-
սըլ, ընդ որ ոչ սակաւ ուրախ լեալ նոցա՝ փառս
մատուցին Տեառն. իսկ ես՝ յառաւելն բերեմ լը-
սել, և ակն ունեմ թէ լուսայց, եթէ չկայցէ թըշ-
նամի ընտանի:

Բայց արդ՝ բացից առական զընրան իմ: Լուս-
րուք՝ զոր ասեմս և զոր գիտեմ: ի հոգալ իմում՝
զՎահան գրոց, լուսայ զձայն խորաւորմանց աղեղանց.
զամացայ և զարմանամ. զի իմ էր գրուածն միայ-
նոյ ուրուք, դադտ ի բնաւից, ևս և ի մեծաւորէն
իմէ և ի միաբանիցս, և որով իրաւամբ անկա-
րանն զհասարակութեամբ համայն. եթէ դատա-
պարտելի ինչ կայր ի նմա, իմ էր դատապարտու-
թիւնն, և արդարն զի՞ արար. Նս զայն գիր յանձն
էի արարեալ դատաստանի, ոչ այսր և ոչ այնր,
այլ սրբոյ եկեղեցւոյ, զի դատեսցէ, որպէս և ա-
խորժէ, իսկ դժբա զիս թողեալ՝ արկին զդատաս-
տանն զհասարակութեամբ մերով:

* Առիւստիկա Սրբազանի բնիօրինակութեան մէջ ոչս
նստակի վերստնորիմն ե. «բարդ վ. Հօր Միքայէլ վար-
դապետի Զամէնան. որ գրե առ աշակերտս իւր ի վանս
սրբոյ Ղազարու, ի վեհեթիկ վանս գողորդեան «Վանսն
հարսոյ» կոչեցեալ մասնիկն»

«Այն իմ գիրքը՝ զոր գողացան զորա՝ ի ձեռս իւրեանց էր. ես ինքն աստ էի, աստ ես ոսոխք իմ ութնիւ չափ առաւելեալք և աստուածաբանք վերաձայնեալք. զարմանք են, զի ոչ որ ի նոցանէ իշխեաց ցայժմ ակոյեան ելանել ընդդէմ իմ յետ բազում անգամ թախանձելոյն իմ զնոսա՝ այլ փախուստ տուեալ՝ տազնապեցան, և իբրև մեղուք բորբոքեալք զհասարակութեամբ մերով՝ դիմեցին անպատկառ յայն ատեան, յոր ետն եմ ապաւինեալ. Զի՞ քո և սոյնպիսեացդ, հայր Միքայէլ. բազում ինչ ամենայն իրօք հայեցեալ է իմ յազգ Հայոց. գտի զնոսա աւելի քան զքսան միլիոն. ահ կալաւ զիս թէ զիարդ ազգ այնպիսի կորիցէ. կրկին հայեցայ և տեսի զազգն իւրև զոսկի թայց գտի խառնուրդ ի նմա պղնձոյ և կապարի և յառաւելն ուշաբերել, զի սուրբ եկեղեցի չէ ընկեցեալ ի ծով զայն խառն զանգուած. Թայս ակն եղեալ իմ յօրինեցի զառաջինն՝ զչորս հատոր գիրս՝ (անուանեալ նոյնպէս Վահան հաւատոյ ուղղափառութեան), ի վանել և ի զտել զպղինձսն և զկապարս. հայեցեալ և յոսկին, կանգնեցի ընդդէմ նետածիգ եղեկոց զՎահանն. Բայց քանզի ուրուական իմն էր այն, ոչ երբէք հանի ի վեր. և սակայն պատրաստեալ էի ուղղաբերել և կատարելագործել զնոյն. զի թէ երբէք պիտոյ ինչ լինիցի, առաջի ընծայեցի սրբոյ գահին իւր բողոք ի բերանոյ եկեղեցւոյն Հայոց, ըստ որում է եկեղեցին:

«Եւ մինչդեռ ես յայս խորհուրդս էի, գողք հանին զայն ի վեր, և սկսան անձրեւել նետս՝ ոչ յիմ վերայ, այլ ի վերայ հաստատութեան մերոյ. Զի՞ կայ ձեր, ո՞վ գուք, և հասարակութեան մերոյ. Թիս ձգեսջիք զնետս ձեր. կամ ես աւասիկ առաջի ձեր, մխեսցին նետք ձեր յաչս իմ և ոչ յաչս այլոց. «նետք աղայոց եղին վերք նոցա», և ինչ եթէ սուրբ ժողովն յիմ կոյս է, ով իցէ իմ հակառակ. եթէ յիմ կոյս ես չիցէ, ոչ երկնչիմ, զի նա՝ ի մայրենի իրաւանց՝ իմ տէր է. զի ես նորա եմ որդի, նա իմ մայր և պաշտպան. եթէ կամիցի և եթէ ոչ, շատ է ինձ այսմ, յորմէ ոչ դադարիմ ինդրել, ոչ թշնամեացս վրէժ, այլ զդատաստան արդար, մինչև հանցէ զիրաւունս ի լոյս ի հաւասարել զիշիւ ճշմարտութեան:

«Ահոսս եղև քեզ, Հայր Միքայէլ, զի ի ծերութեանդ հասակի պաշարեցար՝ յորոց պաշարեցար. պաշարեցայ այն, թայց ի պաշարմանս՝ վստահ կամ. Պատմեցիք ձեզ ինչ մի հարեանցի, Յաւուրս Թերիդա թագուհւոյն եկն դեսպան ի Պէլ քաղաք յօսմանեանց. ի նստել տասնապետի միոյ ձերոյ ի պանդոկի անդ, մին յօսմանեանց քար արձակեաց յանուն թագուհւոյն. Բողոք կալաւ յայնժամ տասնապետն առ դեսպանն և առ սպարապետ իւր. և ել հրաման մենամարտելոյ նոցա առ ի մահ, նահատակեալ յայնժամ ձերոյն, և ընդդէմ և կործանեաց զխոյեանն:

«Ահաւասիկ և ես պատրաստեալ իմ նահատակել. ո՞վ է ոսոխն իմ, ելցէ ընդդէմ. թայց քանզի իսպառ տկարացեալ եմ, առաւել քան զոր կարծէքդ, և անկեալ ի յիշողութենէ և յօրէ յօր նուազիմ, ստիպեմ զձեզ կանգնել և կանգնեմ իսկ այսօր իմ փոխանակ զՀայր Միքայէլ և զՀայր Իգնատիոս. խօսեսջիք զճշմարտութիւն և մի երկնչիք ի թշնամեաց իմոց, եւ ես, եթէ մարթացայց, յուսամ թէ ժամանեցից, և զձեզ անվաստակս կացուցից. Անդգամութեամբ ասեմ. շատ են ոսկերք իմ առ շաղկապ բանս աստուածարան կարծելոց:

«Իսկէնդէր բէյ, յետ բազում աշխատ առնելոյ զօսմանեանս, հիւանդացաւ. լուեալ օսմանեանց զհիւանդութիւն նորա, ահաւասիկ օր ասելով, արձակեցին ընդդէմ նորա արս եօթնասուն հազար. զայն տեսեալ Իսկէնդէրայ, նստաւ ի պատգարակ և ել ընդդէմ նոցա. Իբրև լուան նոքա թէ Իսկէնդէր ինքնին գայ պատգարակաւ, ի փախուստ փութացան և ցիր ու ցան մաշեցան:

«Գամ և ես պատգարակաւ ծերութեանս. մի ինչ զարհուրեք. վստահ եմ թէ զարհուրեցուցից և վանեցից զթշնամիս իմ. եթէ արդարութիւն չիցէ մեռեալ, գործեցից գործ մեծ ի զառամութեան իմում, իսկ թէ արդարութիւն կենդանի գոլով ոչ կամիցի առնել զոր արժանն է, բազուկն արդարութեան—ժողովուրդք Աստուծոյ չեն խորտակալ. Գիտասջիք, զի ազգ համօրէն յոտին է. ոչ ուղղափառք (կաթողիկ) միայն, այլ և հայ բազմութիւնք սկսեալ ի ծագաց աշխարհի. ոչ դառնութեամբ սրտի, որպէս յոսոխն նշմարի. այլ պահանջմամբ արդարութեան, բողոքելով առ ամենայն տէրութիւնս և ոչ իսկ դադարէ՝ մինչև ոչ տեսցէ զիրաւունս. ոչ լուէ որպէս կործի, այլ դօտեւորեալ զինուորի. ոչ ասելով ըստ թշնամեաց, ոչ կերիցուք և ոչ արբցուք մինչև քնջեցուք զԱրարչեանս, այլ թէ, ոչ ննջեցուք՝ մինչև ոչ տեսցուք զխաղաղութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ և զառաջինն վիճակ անդորրութեան Մխլթարեանց միաբանութեան սրբոյն Ղազարու:

«Մի կարծէք թէ ջախջախ բանիւք ոմանց, յառաքելոյն սրբոյ անմիտ անուանելոց (այն է գաղատացւոց) խախտեալ դադարեցի զործարանն տպագրութեան հարկւրամեան ժամանակաց և այն առանց քննութեան, եկեղեցին Քրիստոսի յայնպիսի բերս ոչ սաղարթի:

«Բայց արդ ինչ իրաւունս հաստատեալ թըշնամեաց ի սոյն եղեն միջամուխ, վստահ ի ասեն. տպագրեալ գրեանք նոցա լի են մղորութեամբք. յօր գիրս արդեօք. ահաւասիկ են, ասեն. գիրքն «Խորհուրդ Աստուածպաշտութեան»: Այս գիրք ի քառասուն ամաց հետէ տպագրեալ է. զայսքան ամս ընթերցան և քննեցին թշնամիք և ինչ ոչ գտին, և այժմ գտանեն, և զի՞նչ արդեօք այն իցէ.—մտնալք. Ահաւասիկ ասեն և գիրքն, որ ի մեկնութիւն Հաւատամքին, Այս այն գիրքն

է, զոր ի ժողովն երեք ամօք յառաջ արարին նորին իսկ չարախօսք, թէ բովանդակեալ կայ ի նմա ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութիւնք. և այժմ զիմոր մոլորափառ գտաւ. Պատմագիրք Հայոց՝ իրր երեսուն ամօք յառաջ ի լոյս ընծայեցաւ և Հոռոմ ևս հանդիսացաւ. և զի՞ պատահեաց նմա, զի այժմ ընթերցմամբ տգիտաց մոլորական ցուցաւ:

«Իմա ըստ սմին և զայլ գրեանց, իմա և մի՛ պարմանար, այլ զարմացիր և ակներե տեսչի՛ր, զի անհնարին նախանձ և ատելութիւն է, որ զայսպիսի ճարտարաւորէ (°) և զգայռէ:

«Իրաւունս ունին և սոքա ի մախալ, քանզի ի ճոշարանել իւրեանց, և ընդ վայր հարկանել զմեզ՝ ժողովուրդք ընդդէմ ելեալ և զուլից նոցա կալեալ զկեցեցուցանեն ասելով. այսչափ ամբ են զի Արքայեանք գիրս նորանորս հանեն և զազգն լուսաւորեն. դուք զի գործէք, պատարկք և փասքուսք, վայրափառին շրջիք, ի խաղս և ի դրօսանս ցնդիք, ընդ կանայս և ընդ աղջկունս կատակէք և ինչ. այսմ յանդիմանութեան ոչ կարելով տանել. «Պու նէ», ասեն. ընթեցին ապա սոքա և գիրք սոցա, զի հանգիցուք, զի՛նչ ապա ժողովուրդք ընդդէմ, ասեն, և դուք ոչ աշխատիք յօրինել զգիրս. չկարեմք, ասեն. Ընդդէմ ապա ոչ՝ ներէք կարողաց, զի խոչընդակն լինիք նոցա:

«Յաւանն Ապարչայ հէյ անուանեալ ի Թրանսիլվանիայ՝ մին ի Յունաց շինեաց տուն մի փառաւոր. ընդդէմ նորա կանգնեաց և այլ ոմն ապարան մի. ընդ այս չկարացեալ տանել առն, բազում ինչ արար և ծախեաց, զի բարձրէ զայն գոնէ ըստ կիսոյն. ընդէր. — զի կուրացաւ տուն իւր: Զի՛ կուրացար, ո՞վ դու. բարձրացո և դու զտուն քո, զի թոյլ տուեալ է. յոչ կարել նորա զայս առնել, յանդիմանակացն յաւել յարկ մի ևս և խեղդեաց զտունն:

«Ահա այսպիսի ինչ է և յառաջիկայդ. աւելի ինչ խօսել ի վերայ այսր՝ ի դուր է. քանզի յայտնի տեսանի, զի ի նախանձուէ չարին յուզին այսպիսի իրք:

«Բայց թէ զիարդ ոչ նշմարեն զայս նշմարողք, ինքեանց է գիտելի. նոքա լսել ախորժեն զայսպիսիս, զբանուն ևս. (զէֆքինէ վարմաք իստէրէր). առնեն՝ զոր հաճին և խօսին ի հաճել. գնան մեռիր, եկու՛՛ սիրեմ: հատանեն զգլուխ անպարտ և սանդրեն զմօրուսն. օն, ասեն. դուք այսպէս և այնպէս ասեն բերանով և հեղձուցանեն գործով. և զի միթարիմք՝ փառս տուր Աստուծոյ, զի որ Քրիստափոր անուանիմ, Քրիստոնեայ եմ. այլ առանձին՝ գոհանամ զԱստուծոյ, զի յայսպիսի վարանս զարթոյց զոգիս ուղղախորհուրդ քաղաքացեաց համօրէն, յառնել ոչ եթէ ընդդէմ թշնամեաց, այլ ի պաշտպանութիւն զրկելոյս. մինչև զանձինս ևս դնել ի վերայ միաբանութեանս մերոյ, որոյ վասն բազում անգամ ժողով արարեալ և զերկոտասան իշխանս կարգեալ ոստիկան՝ գրեցին միաբան ի Հոռոմ և զգիրն գարալաշիւ վեց հարիւր

զուռուշ ծախելով՝ առաքեցին ի Պուաքրէշ առ Խէլքէնձեանսն, զի անձամբ տարցին ի Հոռոմ և փաստաբանեալ՝ արասցեն զոր կարեն, դարձեալ առաքեցին և զայլ գիր դէպ ուղիղ ի Հոռոմ և կրկին ևս առաքեցին և ունին առաքել:

«Այս ամենայն եղև և լինի, բայց ընդ վայր, զի կամ ի գերեւ ելանէ, կամ բազում ժամանակաց ակնկալեալ է ըստ սովորութեան տեղւոյդ, որպէս ցուցանեն գործք, որ գործեցան յառաջ ժամանակաւ. Ապաքէն Արքայամ կաթուղիկոս Արքանունու վասն դատի մերոյ ժամու, զերիս ամս պարտանդեցաւ անդր (Հոռոմ). և հուսկ զկնի առանց կոչման ելարունի յատեան գոցա, և ի միջոյ կիսոյ ժամու հաւ զոր խնդրէրն, զի պատրաստ էր ամենայն. ապա բացեալ զգլուխ իւր յատենի անդ ասաց առ Աստուած. «Գոհանամ զքէն, Տէր, զի ի կամել զգատ մեր մեծ, զոր ունէաք ընդ քեզ, եկիր յարեւելս և վճարեցեր զամենայն. ապա թէ վրիպեալ զայիր աստ, մինչ ի կատարած աշխարհի տեւիր զայն»:

«Դոքա իրաւունս ունին այսպէս վարելոյ, զի իմաստութեամբ գործեն, իսկ ազգ մեր մանաւանդ արեւելեայք մտօք զօրաւոր, ոչ իրաւունս գիտնի, և ոչ իմաստութիւն ճանաչնի, զի չեն ուսեալ, զոր ինչ ինքեանց հաճոյ տեսանեն և ականջաց իւրեանց յարմարաւոր՝ փարին զնովաւ, ապա թէ այլ ազգ ինչ՝ մերժեն:

«Յաւուր միում ի ժողով Մանուկեանց եհարց եղբայր նորա Մաթուսաղայն, ի Ահաճանի, ասէ, որպէս լսեմ, գրեալ է. «Արդ դարուց եկեղեցւոյն Հայոց անմոլար իջեալ», և զիմոր լինի՝ «այս, Ետու պատասխանի. այդ քեզ անհասկանալի է. «Տէմերտէն պիր պիր լէպլէյպի հէր դիշ չէ յնէմէղ. յերկարիլ բանից՝ ասեմ. եթէ կամիս՝ կարիս անսալ. լուր զինչ ասես, աղայ. — զոր վկայէ սրբազան պապն Հոռոմայ, ընդունինս — Այո, ընդունելով ընդունիմ ասէ. և ես ասեմ. ասես և՛ լսեմ և՛ ընդունիմ. ոչ աւանիկ ծԳ. Կրիգոր սրբազան պապն հրովարտակ եհան վասն Հայոց, յորում վկայէ «ազգ Հայոց՝ ազգ մեծ, ազգ անուանի և հօր ի սկզբանէ և այսր միշտ հաւատարիմ և հարազատ որդի գտաւ Հոռոմայ սուրբ եկեղեցւոյն», և ինչ Այս հրովարտակ տպեալ է ի Հոռոմ. եթէ այս ազգ մինչև յաւուրս սրբազան քահանայապետիդ գտաւ հարազատ և հաւատարիմ որդի Հոռոմայ սուրբ եկեղեցւոյ, ուրեմն անմոլար էր յայնժամ, ապա թէ ոչ՝ անհարազատ գտանէր. զի՛նչ ասես դու. ոչ քննութիւն և ոչ հարցումն. այլ զի՛նչ. ասէ. սրբազանս այդպէս է ասացեալ, նէ՛ մանի, ասեմ ցնա. ոչ ասացի քեզ. թէ զոր ոչ ախորժես՝ ծանր լսես և ոչ ընդունես. ոչ յայս նիւթ միայն, այլ և յայլս:

«Ձև իմ աւարտեալ զիօսս, ասէ ցիս Մանուկ աղայն, վարդապետութիւնն ձեր յօրինեաց գիրք ընդդէմ Հայոց, իսկ այս Ահաճան գիրք է քատագովութեան Հայոց, և իրպէս լինիցի այս. «պու նէ՛

փէհրիզ) պու նէ՝ լահանա թուրշուտու:— Ետու պատասխանի. եթէ իմացար զոր ցարդ ասացի, իմացիր և զոյդ. զոր ասես. այս գիրք հայի ի ջատագովութիւն ճշմարտութեան եկեղեցւոյն հայոց և ին. այն գիրք հայի ի հաւատս. Այս չափ ինչ շատ լիցի առ այժմ. զի չիք կար զօրութեան ի ձեռին իմում:

«Բայց սակայն ինձ մնայ բողոքել յատենան Բրիտանի. զի յետ վաստակելոյ իմ դամս բազումս ի պատիւ եկեղեցւոյ, ի ձեռն զողոց դատապարտեցայ ի ձերութեան իմում և ի ստապատիր ամբաստանաց՝ կեղտ անուն ընկալեալ՝ հանգերձեալ իմ աւասիկ մաշիլ ի գերեզման. «Դատ արացե ինձ Տէր ըստ արդարութեան իմում: Բայց ակն ունիմ թէ նա ինքն սուրբ եկեղեցին Հոռմայ առանց ինչ տեսանելոյ զտրուպս՝ արդարացուցէ զիս. քան զի ի նա ապաւինեցայ:

«Եսկ զոր գրեալ էիք վասն Վահանին, թէ ի նա նշմարեցի ընթացք Տիգրեթացիօնին ծանրութիւն. զի այդ մտածութիւն չունի յայս գործ. զի դիտումն Տիգրեթացիօնին է ցուցանել թէ մարթ է ուղղափառաց հաղորդութիւն առնել ընդ հերձուածողաց ի հոգեւորս. այդ կարծիք մերժելի է յինէն. իսկ դիտումն Վահանին է ցուցանել թէ եկեղեցի Հայոց, իբրեւ եկեղեցի ընդունի զամենայն ճշմարտութիւնս հաւատոյ:

«Եւ թէ ունիս զօրինակ աստճնոյ թղթոյն գրելոյ յինէն առ սրբազան ժողովն, ընթերցիր, զի յայն թուղթ բովանդակի Վահանին. զնեմք ի գիրս թուղթ մի համառոտ առ սրբազան ժողովն, զոր մատուցիք սրբազան հօր. Ողջ լերուք:

Բ. Օրինակ համառոտ թղթոյն.

Սրբազան Հայր

«Երկուս գիրս գրեցի առ սրբազան ժողովն իբրեւ բողոք, զոր գրեմ առ սրբութիւնդ իբրեւ աղերս: Լուեալ էք զվիճակ ուղղափառաց քաղաքիս. բաժանումն անգոյնելի, դայթակղութիւն անասելի, բամբասանք սոսկալի, անուն քահանայութեան ընդ օտիւք աշխարհականաց հեծէ պատճառաւ դադարման առաքելութեան մերոյ և տպագրութեան. այս հուր օր յօրէ բորբոքեալ տաշորէ և ոչ ունի շիջանիլ հնարիւք առանձին մարդոյ: Հայր ետարս ձեռն սրբութեանդ կարող է բարեկարգել իբրեւ այն, որ զլուին է եկեղեցւոյն Բրիտանի. ապա թէ ոչ կատարածն հայի ի յատակս դժոխոց: Այս ձեռն սրբութեանդ, որոյ հայրագութեան տեսչութեան յամենայն հնազանդ.

ձառայ Հայր Միքայէլ Զամչեան,

1816 փետ. 25.

զ. «Թուղթ Հայր Միքայէլի Զամչեան առ միաբան վարդապետն իւրեանց եօթներին, որք եկին ի սուրբ եկեղեցիս Հայոց վասն միաբանութեան և սիրոյ»:

«Վերապատուելի վարդապետաց՝ եղբարց իմոց և տեարց՝ ի Տէր ինդալ:

«Երբ թէ յաւելից հայել ի տաճարն Տեառն զօրութեանց, զի հեղան զինեւ ջուրք մինչև յանձն իմ, և անդուք անհնարինք պաշարեցին զիս. եւ մուտ գլուխ իմ ընդ անկողնով, անկաւ ի մահիճս ցաւաղենալ անձն իմ լի հիւանդութեամբ. բայց ոչ ասեմ թէ ընկեցայ ուրեմն յերեսաց աչաց քոց, այլ ի նա ապաւինիմ և ի բարեխօսութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Հայոց, յոր վասն այսչափ տքնիմ և խոշտանգիմ, զի նա լսէ աղաչանաց իմոց, զոր ի նեղութեանս գոչեմ առ նա, և տայ ինձ առողջ մարմնով ելանել ընդդէմ թշնամեաց իմոց և ասել. Անձն իմ ցնծացէ ի քեզ. և, Աստուած, ո՛ր նմանի քեզ:

«Եւ արդ, ընկալեալ զգիր եղբարութեան ձերում և տեղեկացեալ ամենայնի, ուրախ եղէ յոյժ, և թէպէտ յամենայն սրտէ անձկայի գալ ի ժողովն ձեր, բայց զի չունիմ կար ելանել յօտս, վասն որոյ այժմուս զայս գիր յանձնառական դողգոջեալ ձեռք գրեալ առ ձեզ, աղաչեմ—զի մի զիս պատճառ առեալ յետս կացջիք ի հոգեւոր գործոյդ. այլ միով հոգեով զօրացեալք ի կատարումն առաջիկայ գործոյդ փութացէք. յուսամ յԱստուած՝ տալ ինձ կար և զօրութիւն ելանել յօտս և պնդել զհետ ձեր և տեսնել բացակայ աչք զխաղաղութիւն սուրբ եկեղեցւոյ, զմիաբանութիւն ազգիս, զէր եղբարց մերոց առ միմեանս, և ուրախ լինիլ: Եւ զայս գրեալիք, զի ժողով եղբարց իմոց զիարդ և իցէ ստորագրեցէ, նոյնպէս և ես յօժարեալմ կամօք յանձն առնում ստորագրել և կնքել:

«Ողջ լերուք ի Տէր ի պարծանս համբէն աղգիս և ի միութարութիւն սրտիս: Հոգեւելց միաբանութեան ձերում նուաստ ծառայ

Զ. ՄԻԲԱՅԼԻ Վ. ՉԱՄՉԵԱՆ.

1820 Յունի. 18

յաւուր կիւրակիի
ի Պէյօղլուս:

Անուանք վարդապետացն, որք եկին վասն միաբանութեան ազգիս ի յենիդափու. ի յունի. 3. «15) Մեսրոպ վարդ. Աղաչաղեան, միաբան Արքայեան, սա եկն առ մեզ.

«25) Գրիգոր վրդ. Խապարաճեան, միաբ. . .

«35) Թումա վրդ. Ճէվհէրճեան, միաբ. . .

«45) Սերորէ վրդ. Ճէվհէրճեան, միաբ.

«55) Թադէոս վրդ. Աղնաւուրեան Ասկէրեան, միաբան Աբրայեան.

«66) Գերօրէ վրդ. Աղնաւուրեան, միաբան Աբրայեան, սա այժմ գնաց ի Վենէտիկ.

«35) Սահակ վրդ. ձեռնագրեալ ի Կ. Պօլիս սա եկն առ մեզ.

« 8) Պօղոս վրդ. բժիշկ Կուտինայի միաբան Գօլէճու, սա եկ.

« 9) Պետրոս վրդ. ձեռնագրեալ ի Կ. Պօլիս, սա այժմ հիւանդ է.

«10) Ստեփաննոս գերապոյճառ եպս. Աւգերեան, միաբան Գօլէճու, սա ի տան իւր նստի այժմ:

3. «Թարգմանութիւն արգար վճռոյ Պիոսի Է. պապին Հռոմայ վասն «Վահան Հաւատոյ կոչեցեալ մտանին և հեղինակի նորուն Հ. Միքայէլ վարդապետին Զամչեան:

«Զգիրքն կոչեցեալ «Վահան Հաւատոյ» ուղղա-

փառութեան Հայոց մատուցին յատեան ամենա-
բարձր սրբազան քահանայապետին Պրոսի եօթներ-
որդիի որոյ իսկութիւն ըստ հարկելոյ իւրում պաշ-
տօնի սրբութեան հրաման ետ «Ժողովոյն Տարածու-
թեան Հաւատոյ» ի քննել մի առ մի զամենայն
բառս և զբանս մատենին հանդերձ կարեւոր և հարկա-
ւոր բացայայտութեամբ աստուածաբանական, տրա-
մաբանական և պատմաբանական խնդրոց իմաստից, Եւ
սուրբ Ժողովն, ըստ հրամանի սրբազան Քահանայա-
պետին և ըստ պահանջելոյ իւրումն արդարակշիռ
քննութեան ուղիղ տեսութեամբ և բազմաժամա-
նակեայ մտածութեամբ ճշմարտասէր ոգով և ա-
ռանց մարդահաճութեան քննել, ոտորագրելին
վասն անարատ լինելոյ բնագրի մատենին յամենայն
հերետիկոսական և հերձուածողական մտածութեանց
և յամենայն մոլորական նախադասութեանց, թէ և
յոմանց այնպէս վատահամբաւ իցէ, Ընկալեալ
զստորագրութիւն սուրբ Ժողովոյն ամենաբարձր
սրբութիւն պապին վճռեաց այսպէս. «ուղղափառա-
կան է մատենանս Աստուծոյ հաւատոյ, և հեղինակ
սորուն Հ. Միքայէլ վարդապետ 2ամէն հաւա-
տարիմ որդի հոգովեական սուրբ եկեղեցւոյն», Եւ
հրամայեաց զի այս քննութիւն և զատաստան Ժո-
ղովոյն և սուրբ վճիռ իւր հրատարակեսցի մեծա-
ւորաց եկեղեցեացն Աստուծոյն զօրոյ և այլոց:

«Բայց վասն զի գիրքս այս պատճառ եղև գայ-
թակցութեան բազմաց կաթողիկ ժողովրդեան, ոչ
ես հրաման ի տիպ արձանացուցանել զսա ի մերումս
ժամանակի, այլ զբնագրին դնել յարքունի դանձա-
րանն Հռոմայ և զուղիղ օրինակ մի ևս անկորուստ
պահել ի Աննտիկ ի վանս սրբոյն Ազգարու: և
զերկոտեանն յառաջոյ և ի վերջոյ կնքել սրբակնքով
մատանեալ ամենաբարձր սրբազան քահանայապե-
տին, Արուս և յորմէ է ամենայն սուրբ քննութիւն:

«Օգոստինոս Մարտիրոս առաքին նախագահ
«Ժողովոյն Տարածութեան Հաւատոյ ծայրագոյն ե-
պիսկոս և վարդապետ աստուածաբանութեան:

«Փարբիչիոս Թուրիոտցի առնաբան Ժողովոյն:

«Գամիլլոս Սրարցեանի առնադպիր քննու-
թեան Ժողովոյն:

«Թարգմանեալ ի Հռոմ ի լատինականէն ի Հայ
ի Հ. Իգնատիոս վարդապետէ Փափաղեան յաշա-
կերտէ ամենապատիւ Տեառն Մխիթարայ մեծի Ար-
քայի»:

Հ. Զոհրապեանի նամակը.

Պատուական և սիրելի եղբորորդւոյ
իմոյ պարոն Մկրտչին ողջոյն և օրհնու-
թիւն.

(յետ բազում բանից գրէ այսպէս)

«Բայց ալեւեմիւ քաթողիկեաց հալածումին բանը
քեզմէ կը լսեմ: Գամբ որ այս բանին մէջը որդիք
աշուրնիդ բացէք, որ բոշ տեղը դուք ալ արան չկը-
թաք, դուք ձեր ուղիղ քրիստոնէական հաւատը պա-

հելով՝ առանց խղճմտանաց ձեր ազգի ժամէն յետ
մի կենաք երթալու. ան ճամի չէ, սինօպ չէ, հոն
այ նոյն Բրիտոն և Աստուածածինն է, որն որ
Ֆրէնկին ժամը. այլը սէչի չի կայ, և ասանկ կը-
սեն նաև Ֆռէնկիստանի Ֆռէնկները. ու հրորդ կը
լսեն թէ՛ Հայոց ազգը երկու Ֆռիսայ եղած՝ մէկ
զմէկը կը հալածեն, հասր բուն հայերուն կուտան.
քաթողիկները էշէկ են կըսեն, որ այս պատճառով
ստակէ կելլան, բանտը կը մտնան, ասանկ բսելին
լսած է նաև փափին քարթինալներէն և փոեկաւ-
ներէն, որ մեր խեղճ միամիտ քաթողիկները տղի-
տութեամբ կը դհուին, եօխ կըլլան:

«Աստի դուք, ինչպէս ըսի, խելքերնիդ գլուխ-
նիդ ժողովեցէք. դուք աղգաւ Հայ էք, ձեր պատրի-
արքին պէտք է որ հնազանդիք, որ յայտնի ճշմարիտ
հաւատոյ դէմ բան քեզի թէք իմ չընէր, հապա շատ
շատ ձեզի պիտի ըսէ թէ՛ քաղքեղօնի ժողովքը
մի ընդունիք. դուք ալ՝ ըսէք թէ՛ մենք աստուա-
ծաբան չեմք, անոր ուղիղ հաստատ պատմութիւնը
չեմք գիտեր. թէ որ աւետարանին ներհակ է նէ,
չենք ընդուներ և նզովելով կը նզովեմք. ըսածնե-
րուս վերայ չը պղտորիք, զէրէ փորձով գիտեմ
ըսածս. քսան տարիէն է վեկ է, որ Ֆռանկիստանի
մէջ ուղղափառ ըսածներուն հետը կը վարուեմ
միշտ հետերնին կը մտնամ կելլեմ: և սա կըսեմ
որ՝ ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը հայու ազգին մէջը
կը պահի (իմացի, այլեւեմիլէ) բոլոր ազգերը քա-
թողիկ բլլայ չըլլայ) և Ֆռանկներուն խելացին
ու բարեպաշտն ալ ասանկ դատաստան կընէ տես-
նելով իրենց քրիստոնէութիւնը:

«Իսկ ընդհանրապէս Ֆռանկներն այս հալածա-
նաց բանին վերայ մասնաւոր ընելով մեր բոլոր
ազգը եօնդուն լնոնցի տեղ կը դնեն, և Հռոմայի
քօթէն կը մեղադրեն և անդորմ, անգուծ է
կըսեն, որ իրեն կեղծաւոր սօփիութեամբն պատ-
ճառ կըլլայ այն միամիտներուն վնասուցը. հերիք
չէ՞ մի որ մեր խղճայի ազգը այլազգեաց թօփուղին
տակը պէրբաթ եղած է. ահա եօրինէկը թագէ
առջևնիդ կեցեր է. սա կաթողիկութիւն մատեն
ալ մասնաւորապէս մեր Հայ ազգին մէջը ընկած՝
ան սեպեպով ազգերնիս ամէն տեղ իր հանգստու-
թիւնը կը քննուցած պէրբաթ եղեր է. և ստով
մասնաւոր է բոլոր ազգերին առջևը, տաճկին, զըֆ-
աիին, հոռոմին, նաև Ֆռանկին. Ֆռանկին կըսեմ
որոց հաւատքին խոթերը համար մեր շաշիւն հա-
յերը ճիտերնին կուտան, որ հաւատքին զլխաւոր-
ները հոգովմայ բոլոր գէֆրի մէջ խղղղեմած են:
Տահա շատ բաներ կար բսելու այս մատուէիս վե-
րայ, բայց տես չի տաներ. գիտեմ որ սա բանս
մեր անմիտ ազգին հասկըցնելու և ուղեղնին խօթե-
լու պէտք է, որ մէկ մը արթնանան նային թէ ինչ
հալի մէջ են՝ այլ ճար չկայ: Այս միայն գրեցի
սրտիս սաստիկ կսկիծէն, որ պարէ ձեզ զգուշաց-
նեմ, որ աշխարհի բանաք, և պօշ տեղը էշ նահատակ
չըլլաք, ինչպէս կըսէ ռամկոց առակը. քիչէն շատ
իմացիք. ողջ լիւրուք:

«Հօրեղբայր ձեր Հայր Յովհաննէս
վարդ. Զօհրապեան:

Ետնիկ Ա. Մովսիսեան.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ՝

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ - ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍԱՆ-
ԳԻՏԱԿԱՆ ԹԵՐԹԸ

Հրատարակուած է 1900 թ. նոյն ծրագրով
և ուղղութեամբ:

Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ֆր.
— 4 ռուբլի

Հասցէն A la Rédaction de la Revue
Hantesse“ Vienne (Autriche) VII/2 Mechitha-
risten Gasse, 4.

Բացուած է 1900 թ. բաժանորդագրութիւնը

XVIII ԱՂԲԻԻՐ XVIIIs. եւ XIs. ՏԱՐԱԶ XI

Ամսագրի եւ շաբաթաթերթի

Տարեկան բաժանորդագինը 10 ր., աւ-
սաւանման 18 ր. ապառիկ կամ մաս-մաս
վնարող բաժանորդագրութիւն չէ ընդուն-
ում: ԱՂԲԻԻՐ ամսագրի տարեկան գինը
3 ր. ՏԱՐԱԶԻՆԸ—6 ր. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ,
ՊՐԷՄԻԱՆԵՐ, ՊԱՐԻԶԻ ՄՈԴԱՆԵՐ ստանում
են Աղբիւր եւ Տարագ միեւնոյն հասցեով
ստացող բաժանորդները:

Հասցեն՝ ТИФЛИСЪ, Редакция иллюстр.
жур. АГБУРЪ-ТАРАЗЪ. TIFLIS (Caucase) Rédaction
des jour. Agbur et Taraz.

Խմբ.-Հրատ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՆՈՐ-ԴԱՐ

(ՏԱՍՆԵՒԵՕԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-դրական ամէն օրեայ թեր-
թը 1900 ին կը հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն
գէղարդի և ծրագրով ամէն օրը բացի կիրակի և
տօներէն հետևող օրերէն:

«Նոր-դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի,
վեց ամսուանը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ր.
50 կ., Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ր. 50 կ. հա-
տով դուրսը՝ 7 կ., Թիֆլիսում՝ 5 կոպ.:

Բաժանորդ են դրուած Թիֆլիսում՝ միմիայն
խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում
են տարեկան 40 ֆրանկ:

Յայտարարուած թիւնն է ընդունուած են
և օտար լեզուներով. առաջին երեսուցը՝ բառը
4 կոպէկ:

Պատով «Նոր-Դար»-ի հասցէն՝ ТИФЛИСЪ
ВЪ РЕДАКЦИЮ „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Cau-
case), Rédaction du journal „Nor—Dar“.

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

տարի ԺԸ.

Հասցէն է Rédaction de la Revue „BAZ-
MAVEB“ St. Lazare VENISE (Italie)

„ԼՈՒՄԱՅ՝

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

Ե. տարի

Հրատարակուած է տարեկան երկու գլուխ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ՐՈՒԲԼԻ

Լեւոնաւելիւր գիրքն առանձին 2 ր.

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция „ЛУМА“ կամ Прот.
Гюту Аганьянцу.

ԲԱՆԱՍԻՐ.

— Եռամեայ բանասիրական
հանդես:

Գինն է 20 ֆր.—Հասցէ՝ M. Basmadjian.
(112. B.-d. Rochechouart)

Paris

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1900

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԵՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա ն ո թ ղ ա գ ի ն ն է { Ռուսաստանում 4ր.
Արտասահմանում 5ր.

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձիշտ հասցեները.
Հասցեն՝ Св. Эчмиадзинъ. Типографическому Комитету,
Արտասահմանի համար. Rédaction de la Revue „Ararat“. Etchmiadzine
(Caucase)

Լ Ո Յ Ս Է Տ Ե Ս Ե Լ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

1901

ԹՈՒԱԿԱՆԻ

Ծ Ո Յ Ի Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Ջ Ա Ր Դ

Օ Ր Ա Ց Ո Յ Ց Ը

Նոր յառելուածով. Գերմանիայում առանձին յանձնարարութեամբ պատասխանում կլիցաների վերայ սպուած տօներին պատշաճ պատկերներով:

ԳԻՆՆ Է ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԵՂ 20 ԿՈՊԵԿ.

Վաճառուում է վիճակային կոնսիւսորիաներում, հոգեւոր կառավարութիւններում եւ գործակալներին մօտ: Տպիւխում կենտրոնական գրադանաւանացում: Երեսնում գրադանաւ Գրաստիւնացի մօտ:

Մեծ գրադարով յանդերին 20% զեղչ.

Պէտք է գիտել Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ Տպարանական Ժողովին հետեւեալ հասցեով՝
Багаршанамъ, Типографическому Комитету.